

Dana 26. studenoga 1991. Sveučilište u Zagrebu osnovalo je *Institut za primijenjena društvena istraživanja*. Odlukom Upravnog vijeća od 18. veljače 1997. godine preimenovan je u *Institut društvenih znanosti IVO PILAR*. Institut se bavi znanstvenim, stručnim, interdisciplinarnim te tržišnim istraživanjima, stratejskim analizama, organiziranjem međunarodnih i domaćih znanstvenih skupova, tribina, okruglih stolova te predavanja u području društvenih i humanističkih disciplina. Izdaje časopise *Društvena istraživanja* i *Pilar*; te edicije *Zbornici*, *Studije* i *Acta Instituti scientiarum socialium Ivo Pilar, Zagabria*.

פיתוח

Ime časopisa PILAR
napisano glagoljskim pismom.

ISSN 1846-3010

9 771846 301002

U ovom broju donosimo:

- RASPRAVE

Dražen ŽIVIĆ:

Demografsko izumiranje hrvatskoga istoka

Dario MATIKA:

Prikaz odabranih socijalnih obilježja pripadnika

Oružanih snaga Republike Hrvatske

Damirka MIHAJEVIĆ:

Razvoj političke kulture u Bosni i Hercegovini

Sabina VELADŽIĆ:

Udruženje književnika Bosne i Hercegovine u jugoslovenskim i bosanskohercegovačkim društveno-političkim i idejnim previranjima od sredine 1960-ih do početka 1970-ih

Andreja SRŠEN:

Procesi integracije i oblikovanja hrvatske nacije kao zajednice novoga tipa na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće

Ivan ARAPOVIĆ:

Vrijeme kao nadnaravna dimenzija kapitala

Dora TOT:

Francusko orijentalističko slikarstvo kao izraz kulturnoga imperijalizma: *Parisiennes en costume algérienne*

Adesoji A. ONI:

Analysis of the Relationship between Sociology of Religion and Social Movements

Tina ŠTEFAN, Ivan BALABANIĆ, Maja ODORJAN:

Stanje i perspektiva procesa implementacije palijativne skrbi u Gradu Zagrebu i Međimurskoj županiji

- PRIKAZI

24

PILAR • ČASOPIS ZA DRUŠTVENE I HUMANISTIČKE STUDIJE

GODINA XII. (2017.)
BROJ 24(2)
ISSN 1846-3010

Institut
društvenih znanosti
Institute
of Social Sciences
IVO **PILAR**

 Pillar

ČASOPIS ZA
DRUŠTVENE I
HUMANISTIČKE
STUDIJE

24

Odrednicom časopis za društvene i humanističke studije želimo upozoriti na općedruštvenu i dugoročnu relevantnost tih dviju skupina znanstvenih interesa u doba u kojem se danomice sve snažnije osjeća nesnalaženje u vrijednosnim orijentacijama: kao da ljudsko društvo više ne upravlja samo sobom nego se prepušta lagodnosti rješenja koja se nameću logikom slijepe tehnološka razvoja; sve se manje traži upitanost nad problemima svijeta, sve se više prepuštamo ispraznosti konzumnoga društva. Koliko god u sebi konzistentne i međusobno različite, i discipline eminentno humanističke i one eminentno društvene — imaju zajedničku antropološku osnovicu, isti temelj: nerado se neupitno prepuštaju stihiji »tehnološkoga« kao »posljednje riječi«, i ne pristaju na to da se sadržaj pojma jednakopravnosti među ljudima ostvaruje isključivo kao jedna te ista dezorijentiranost pojedinaca, pritisnutih sve oštrije korporacijskom režijom potrošnje. Stoga vjerujemo da nam je potreban časopisni prostor za interdisciplinarno tematiziranje »pilarovskih tema«, temâ identiteta, modernizacije i europeizacije, s motrišta relevantnih znanstvenih disciplina. Imajući u vidu interdisciplinarnost te narav znanstvenoga napora kao općeljudskoga, Časopis PILAR ima i svoja redovita međunarodna izdanja, a adekvatno tome sastavljeno je i naše Uredničko vijeće. Prvi broj izašao je u studenome 2006. u prigodi obilježavanja petnaeste godine postojanja Instituta društvenih znanosti koji nosi ime Ive Pilara.

Pilar

Časopis za
društvene i humanističke studije

Godište XII. (2017.), broj 24(2)

PROJEKT

PILAR
Časopis za društvene i humanističke studije
Godište XII. (2017.), broj 24(2)
ISSN 1846-3010

Nakladnik:

Institut društvenih znanosti Ivo Pilar; Marulićev trg 19/I., Zagreb; www.pilar.hr

Za nakladnika:

Željko Holjevac

Glavna urednica:

Ivana Žebec Šilj

Zamjenik glavne urednice:

Ivan Hrstić

Uredničko vijeće:

Heinrich Badura (Beč), Carl Bethke (Tübingen), Sandra Cvikić (Vukovar), Gordan Črpić (Zagreb), Ljiljana Dobrovšak (Zagreb), Vlatka Dugački (Zagreb), Gabor Egry (Budimpešta), Renata Glavak Tkalić (Zagreb), Stipica Grgić (Zagreb), Zlatko Hasanbegović (Zagreb), Caroline Hornstein Tomić (Zagreb), Katica Ivanda Jurčević (Zagreb), Božidar Jančiković (Zagreb), Tomislav Jonjić (Zagreb), Husnija Kamberović (Sarajevo), Stjepan Matković (Zagreb), Josip Mihaljević (Zagreb), Ljudmila Mindova (Sofija), Hrvoje Petrić (Zagreb), Milica Prokić (Bristol), Tomasz Pudłocki (Krakov), Andrej Rahten (Ljubljana), Krešimir Regan (Zagreb), Ivan Rogić (Zagreb), Ines Sabotić (Zagreb), Vlado Šakić (Zagreb), Dinko Šokčević (Zagreb), Dražen Živić (Vukovar)

Tajnica uredništva:

Arijana Kolak Bošnjak

Lektorica:

Mira Pavlica Stojčević

Grafički urednik:

Zlatko Rebernjak

Prijelom i priprema za tisak:

Grafički studio Forma ultima, Zagreb

Tisak:

ITG, Zagreb

Časopis izlazi dva puta godišnje.

Cjelovit sadržaj časopisa dostupan je na mrežnim stranicama Instituta društvenih znanosti Ivo Pilar: www.pilar.hr

Cijena ovom primjerku je **25 kn** (za inozemstvo: **€ 5**)

Godišnja pretplata: **40 kn** (za inozemstvo: **€ 8**)

Rukopisi se šalju na:

Časopis PILAR, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar,
Marulićev trg 19/I., HR-10000 Zagreb

E-mail: casopis.pilar@pilar.hr

Telefon: (+385 1) 4886-800

Telefaks: (+385 1) 4828-296

Uredništvo ne odgovara za navode i gledišta
iznesena u pojedinim prilogima.

Copyright © 2017. Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb

Pilar

ČASOPIS ZA
DRUŠTVENE I HUMANISTIČKE
STUDIJE

24

Institut društvenih znanosti Ivo Pilar
Zagreb, 2017.

Dr. **Ivo Pilar** (Zagreb, 1874.—1933.), po struci pravnik i ekonomist (studirao u Beču i Parizu). Od početka XX. stoljeća do 1920. živi i radi u Bosni i Hercegovini (Sarajevo, Tuzla), potom do smrti u Zagrebu. Sudjelovao i u političkom životu: do jeseni 1918. zalagao se za održanje višenacionalne i multikulturne Austro-Ugarske Monarhije, ali pod uvjetom da se — u državno-političkom i nacionalno-političkom smislu — *reformira*, o čemu je napisao nekoliko važnih programskih spisa. U novostvorenoj južnoslavenskoj državi (Kraljevina SHS — Kraljevina Jugoslavija) politički je proganjan. Znanstvenik i publicist širokih interesa (umjetnost, povijest, sociologija, psihologija, demografija, politička geografija itd.). Najvažnija djela: studija *Secesija* (Zagreb 1898., kojom stječe »legitimaciju teoretičara modernizacije«), stručni rad o recepciji Općeg austrijskog građanskog zakonika u Bosni i Hercegovini (*Entwicklungsgang der Rezeption des Österreichischen ABG in Bosnien und Herzegowina...*, Wien, 1911.), opsežna studija *Die südslawische Frage und der Weltkrieg* (Beč, 1918., pod pseudonimom L. v. Südland), pionirski rad u hrvatskoj psihologiji (*Borba za vrijednost svoga »Ja«*. *Pokus filozofije slavenskog individualizma*, Zagreb 1922.), političko-ekonomska studija *Immer wieder Serbien. Jugoslawiens Schicksalsstunde* (Berlin, 1933., pod pseudonimom Florian Lichtträger).

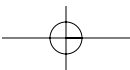
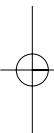
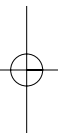
Sadržaj

RASPRAVE

- 9** Dražen ŽIVIĆ:
Demografsko izumiranje hrvatskoga istoka
- 27** Dario MATIKA:
Prikaz odabranih socijalnih obilježja pripadnika Oružanih snaga Republike Hrvatske
- 51** Damirka MIHALJEVIĆ:
Razvoj političke kulture u Bosni i Hercegovini
- 71** Sabina VELADŽIĆ:
Udruženje književnika Bosne i Hercegovine u jugoslovenskim i bosanskohercegovačkim društveno-političkim i idejnim previranjima od sredine 1960-ih do početka 1970-ih
- 105** Andreja SRŠEN:
Procesi integracije i oblikovanja hrvatske nacije kao zajednice novoga tipa na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće
- 127** Ivan ARAPOVIĆ:
Vrijeme kao nadnaravna dimenzija kapitala
- 145** Dora TOT:
Francusko orijentalističko slikarstvo kao izraz kulturnoga imperijalizma: *Parisiennes en costume algérienne*
- 155** Adesoji A. ONI:
Analysis of the Relationship between Sociology of Religion and Social Movements
- 171** Tina ŠTEFAN, Ivan BALABANIĆ, Maja ODORJAN:
Stanje i perspektiva procesa implementacije palijativne skrbi u Gradu Zagrebu i Međimurskoj županiji

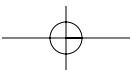
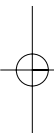
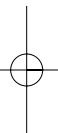
PRIKAZI

- 187** Cleuna. Časopis Franjevačkoga muzeja i galerije Gorica — Livno, god. II., br. 2(2017) (M. Petrinec)

rasprave

RASPRAVE

Demografsko izumiranje hrvatskoga istoka

Dražen ŽIVIĆ,

Institut društvenih znanosti Ivo Pilar
— Područni centar Vukovar, Vukovar

Izvorni znanstveni rad
(primljeno: 10. svibnja 2018.)
UDK 314.116-022.252(497.54)"2001/2011"

Predmet istraživanja u ovom radu je ukupno (opće) kretanje stanovništva triju županija hrvatskoga istoka (Brodsko-posavska, Osječko-baranjska i Vukovarsko-srijemska) tijekom posljednjega međupopisnoga razdoblja (2001.—2011.). Cilj istraživanja je utvrditi dosegnutu razinu ukupne depopulacije, prirodnoga pada i negativne migracijske bilance te odrediti tip intenziteta međupopisne promjene broja stanovnika, kao i tip općeg kretanja stanovništva. Suvremena demografska slika promatranog prostora očekivani je odraz dugoročnog i sinergijskog/kumulativnog djelovanja različitih demografskih i nedemografskih čimbenika kretanja i razvoja stanovništva, od kojih su mnogi imali remetilačke učinke, kako na demografski, tako i na društveno-gospodarski razvoj/napredak hrvatskoga istoka. Provedena analiza nedvojbeno je pokazala da u promatranom razdoblju županije hrvatskoga istoka gube stanovništvo i prirodnim i mehaničkim putem, tj. većim umiranjem od rađanja i brojnijim iseljavanjem od doseljavanja. Prema konceptu/kriteriju »ukupnog« stanovništva, kako je analiza pokazala, ukupna je depopulacija dominantno determinirana negativnom migracijskom bilancom, a prema konceptu/kriteriju »prisutnog« stanovništva, njegovim prirodnim padom. Brojne su i uglavnom dugoročne demografske, društvene i gospodarske posljedice depopulacije i demografskog izumiranja. Kada su u pitanju dugoročni demografski učinci depopulacije i demografskog izumiranja, oni se najjasnije ističu u biološkom sastavu stanovništva. Najvažniji proces u razvoju biološke strukture stanovništva hrvatskoga istoka jest demografsko starenje.

Ključne riječi: hrvatski istok, ukupna depopulacija, prirodni pad, negativna migracijska bilanca, demografsko izumiranje, starenje stanovništva

Uvod

Predmet istraživanja u ovom radu je ukupno (opće) kretanje stanovništva triju županija hrvatskoga istoka (Brodsko-posavska, Osječko-baranjska i Vukovarsko-srijemska) tijekom posljednjega međupopisnoga razdoblja (2001.—2011.). Svrha istraživanja svoje motivacijsko uporište ima u dva analitička momenta: *prvom*, koji proizlazi iz činjenice da su demografska istraživanja, tj. »promjene broja, struktura i izgledi budućeg razvitka stanovništva jednog po-

dručja, osnova /su/ za svaku politiku društvenog razvoja¹ i *drugom*, prema kojemu tematizirano područje u prostorno-geografskom smislu pripada istočnom graničnom arealu hrvatskoga državnog teritorija te je, stoga, prilično osjetljivo sa stajališta društvene stabilnosti i nacionalne sigurnosti, napose imajući u vidu njegovo trenutno/zabrinjavajuće demografsko stanje.² Cilj istraživanja je utvrditi dosegnutu razinu ukupne depopulacije, prirodnoga pada i negativne migracijske bilance te odrediti tip intenziteta međupopisne promjene broja stanovnika, kao i tip općeg kretanja stanovništva — ukupno i na razini pojedine županije. Jednostavnije rečeno, utvrditi model (demografskog) izumiranja stanovništva u okviru tipizacije općeg kretanja stanovništva.

Ukupno kretanje stanovništva, čiji je najjednostavniji statistički (agregatni) izraz promjena broja stanovnika, određeno je prožimajućim djelovanjem dviju osnovnih dinamičkih odrednica: bioreprodukcijom i migracijama, tj. prirodnim i mehaničkim kretanjem stanovništva, pri čemu natalitet i imigracija čine *aktivu*, a mortalitet i emigracija *pasivu* demografske bilance. Njihov međusobni odnos određuje intenzitet i smjer ukupnog kretanja stanovništva, na način da negativno prirodno kretanje (veće umiranje od rađanja) i emigracija determiniraju demografski pad (depopulaciju), a pozitivno prirodno kretanje (brojnije rađanje od umiranja) i imigracija determiniraju demografski porast. Upravo se kroz promjene u trendu i intenzitetu ukupnoga kretanja stanovništva odražava prevladavajući utjecaj pozitivnih/negativnih činitelja demografskog razvoja, kako u smislu kretanja brojnosti stanovništva, tako i u kontekstu oblikovanja njegovih struktura, naročito biološke strukture stanovništva.³

¹ Alica WERTHEIMER-BALETIĆ, »Demografske promjene i globalni demografski procesi u Hrvatskoj u poslijeratnom razdoblju«, *Encyclopaedia Moderna* 13 (1992) 2, 238-251.

² Korisno je na ovome mjestu donijeti nešto dulji citat iz rada Stjepana Šterca i Monike Komušanec, jer daje iznimno dobar motivacijski okvir demografskim istraživanjima Hrvatske: »Demografska budućnost Hrvatske poprilično je neizvjesna, s obzirom na dugotrajne negativne trendove, izgubljenu demografsku prošlost, duboku starost ukupne populacije, nizak fertilitet mjeran totalnom stopom fertiliteta, dugotrajni pad stanovništva, pojavu sekundarne negativne migracijske bilance, djelovanje posebnih faktora na razvoj hrvatske populacije itd., itd., te dolaska u razvoj do ključne razdjelnice između nastavka izumiranja ukupnoga stanovništva i moguće populacijske revitalizacije. Poseban je to istraživački interes, s obzirom na to da je stanovništvo temelj svih prostornih, regionalnih, gospodarskih, društvenih i inih planiranja, osnovni prostorni resurs i potencijal te u svakoj zemlji nacionalni strateški interes«. Usp. Stjepan ŠTERC i Monika KOMUŠANEC, »Neizvjesna demografska budućnost Hrvatske — izumiranje i supstitucija stanovništva ili populacijska revitalizacija...?«, *Društvena istraživanja* 21 (2012) 3 (117), 694.

³ Dražen ŽIVIĆ, »Demografski činitelji braka i obitelji u istočnoj Slavoniji«, *Iščekivati i poživati dolazak dana Božjega, Zbornik radova u čast prof. dr. sc. Peri Aračiću, prigodom 65. obljetnice života*, Ivo Džinić i Ivica Raguž prir., Đakovo, Katolički bogoslovni fakultet u Đakovu, 2009., 325-351.

U prostorno-administrativnom smislu demografska analiza je obuhvatila tri županije koje se svojom površinom prostiru na krajnjem istočnom, kontinentalnom dijelu hrvatskoga državnog prostora, Brodsko-posavsku, Osječko-baranjsku i Vukovarsko-srijemsku županiju, i koje, već uvodno možemo upozoriti, pripadaju sve širem depopulacijskom polu hrvatske demografske bilance. Ukupna površina navedenih županija iznosi 8639 četvornih kilometara što je 15,3% ukupne kopnene površine Republike Hrvatske (RH). U 533 naselja (7,9% svih samostalnih naselja u RH), okupljena u 87 općina i 14 gradova, živjelo je, prema posljednjem popisu stanovništva iz 2011. godine, ukupno 643 128 osoba, što je 15,0% ukupnog stanovništva RH. Prosječna opća relativna gustoća naseljenosti u navedenim županijama iznosila je 74,4 stanovnika na četvorni kilometar, što je nešto ispod državnog prosjeka (75,7). No, prosječan broj stanovnika po pojedinom naselju (1207) znatno premašuje prosjek za RH (634).⁴

Osnovni vremenski okvir analize definiran je popisima stanovništva 2001. i 2011. godine, s tim da je usporediva vremenska serija podataka vitalne statistike dana za razdoblje 2001.—2015., a statistike migracija za razdoblje 2002.—2015. godine. Obuhvaćeno je razdoblje koje u širem kontekstu možemo smatrati mirnodopskim, tj. u njemu su, uz ostale čimbenike, djelovali odgođeni, ali ne i izravni utjecaji rata i demografskih ratnih gubitaka, kao što je, primjerice, bio slučaj u prethodnom međupopisu (1991.—2001.).⁵ U radu su prezentirani i odabrani rezultati procjene Državnoga zavoda za statistiku Republike Hrvatske (DZSRH) za 2015.⁶ te projekcije demografa s Katedre za demografiju Ekonomskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu za 2030. godinu.⁷

⁴ Prema rezultatima popisa u RH je u kritičnom trenutku popisa iz 2011. (31. ožujak/1. travanj) bilo 6756 samostalnih naselja, dok se u Statističkom ljetopisu RH za 2016. godinu navodi podatak o 6762 samostalna naselja. Izvor: Popis stanovništva 2011., DZSRH, Zagreb; Statistički ljetopis Republike Hrvatske 2016., DZSRH, Zagreb, prosinac 2016., www.dzs.hr. Pristup ostvaren 25. svibnja 2017.

⁵ Ilustracije radi, treba napomenuti da je stanovništvo triju županija hrvatskoga istoka u razdoblju 1991.—2001. prema konceptu/kriteriju »ukupnog« broja stanovnika depopuliralo za 7,9%, a prema konceptu/kriteriju »prisutnog« stanovništva depopuliralo za 8,1%. U istom je razdoblju negativna gruba migracijska bilanca bila u rasponu od -59 280 do -62 490 stanovnika. Ovako izražena negativna gruba migracijska bilanca bila je izravna posljedica prisilnih i drugih, ratom potaknutih migracija stanovništva.

⁶ Procjene stanovništva Republike Hrvatske u 2015., Priopćenje 7.1.4., DZSRH, Zagreb, www.dzs.hr. Pristup ostvaren 25. svibnja 2017.

⁷ Stručna podloga za izradu Strategije prostornog razvoja Republike Hrvatske: Demografski scenarij i migracije, I. Čipin (voditelj), Ekonomski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Katedra za demografiju, Zagreb, 2014.

Ukupna depopulacija

Ukupna depopulacija »razumijeva smanjenje broja stanovnika između dvaju susljednih popisa ili između bilo kojih odabranih godina. U tipu otvorenog stanovništva (obilježava ga vanjska migracija) ukupna depopulacija nastaje zbog udruženog djelovanja prirodnog kretanja i migracije.«⁸

Prije negoli ukažemo na dosegnuti stupanj ukupne depopulacije županija hrvatskoga istoka, korisno je barem naznačiti da su popisi iz 2001. i 2011. godine obavljeni po različitoj metodologiji, iako je osnovni koncept ostao nepromijenjen. Naime, i jedan i drugi popis pripremljeni su i obavljeni prema konceptu »uobičajenog mjesta stanovanja«, ali je definicija »ukupnog stanovništva« u njima bila različita, s očito »rastezljivim« kriterijima »pri utvrđivanju prebiva li popisana osoba zaista u naselju za koje je izjavila da joj je mjesto stalnog boravka«,⁹ što otežava/onemogućava neposrednu međupopisnu usporedbu rezultata, odnosno, izračunate pokazatelje nije moguće držati posve pouzdanima i treba biti oprezan prigodom njihova tumačenja.¹⁰ Razlog tome jest »uvođenje namjere odsutnosti/prisutnosti u popisu iz 2011., koja se nije prikupljala deset godina ranije, kao i zbog činjenice da su u ukupan broj stanovnika 2001. godine bile uključene i osobe odsutne godinu i dulje, koje su se u mjesto stalnog stanovanja vraćale sezonski i mjesečno, a nisu uvrštene u ukupan broj stanovnika 2011. godine.«¹¹

Imajući u vidu potonje, na temelju objavljenih popisnih rezultata, međupopisnu usporedbu promjene broja stanovnika županija hrvatskoga istoka moguće je izvršiti prema dva koncepta/kriterija: prema konceptu/kriteriju »ukupnog« i konceptu/kriteriju »prisutnog« stanovništva (stanovništvo »u zemlji«). Naime, iz ukupnoga broja stanovnika, ustanovljenog u popisu 2001. go-

⁸ Ivo NEJAŠMIĆ, *Demogeografija. Stanovništvo u prostornim odnosima i procesima*, Zagreb, Školska knjiga, 2005., Zagreb, 111.

⁹ Anđelko AKRAP, »Promjene broja i prostornog razmještaja stanovništva Hrvatske i županija«, *Migracije i razvoj Hrvatske. Podloga za hrvatsku migracijsku strategiju*, Vlado Puljiz, Josip Tica i Davorko Vidović, ur., Zagreb, Hrvatska gospodarska komora, 2014., 28.

¹⁰ Tako je, prema konceptu/kriteriju »ukupnoga« broja stanovnika Hrvatska između 2001. i 2011. zabilježila pad broja stanovnika za 3,4%, dok je prema konceptu/kriteriju »prisutnog« stanovništva (bez popisanih u inozemstvu), ostvarila demografski porast od 2,0%. U spomenutom razdoblju Hrvatska je imala prirodno smanjenje i negativan saldo migracije pa se nije očekivao porast broja stanovnika. Na temelju rezultata popisa ne možemo utvrditi kako je došlo do tog porasta. Pretpostavljamo da se radi o popisanim stvarnim povratnicima, ili o povratnicima u tzv. procesu povratka, što znači da se nije dosljedno provodila propisana metodologija popisa stanovništva 2011. Usp. A. AKRAP, »Demografski slom Hrvatske: Hrvatska do 2051.«, *Bogoslovska smotra* 85 (2015) 3, 860.

¹¹ Detaljnije vidjeti u: Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2011., Metodološka objašnjenja, DZSRH, Zagreb, www.dzs.hr. Pristup ostvaren 25. svibnja 2017.

dine, moguće je izdvojiti kontingent stanovništva »u zemlji« i kontingent stanovništva koje je popisano u inozemstvu, što na dosadašnjoj razini dostupnosti podataka nije moguće učiniti za popis 2011. godine, iako je i u njemu, prema primijenjenim popisnim kriterijima, bilo inozemaca, no ne znamo koliko!

Rezultati popisa i izračunati indikatori međupopisne dinamike dani su u tablici 1. Iz njih se, nedvojbeno, može zaključiti da županije hrvatskoga istoka,¹² neovisno o primijenjenom konceptu/kriteriju usporedbe, karakterizira *ukupna depopulacija* kao najvažniji demografski trend/proces, ali različitog tipa¹³ intenziteta međupopisne promjene. Tako prema konceptu/kriteriju »ukupnog« stanovništva Brodsko-posavska (-10,3%) i Osječko-baranjska županija (-7,7%) te hrvatski istok ukupno (-9,7%), pripadaju tipu *jaka depopulacija*, dok Vukovarsko-srijemska županija (-12,2%) pripada najnepovoljnijem tipu međupopisne promjene (*izumiranje*). Prema konceptu/kriteriju »prisutnog« stanovništva Brodsko-posavska (-3,0%) i Vukovarsko-srijemska županija (-3,6%) te hrvatski istok ukupno (-3,0%), pripadaju tipu *osrednja depopulacija*, a Osječko-baranjska županija (-2,7%) tipu *slaba depopulacija*. Prezentirani pokazatelji znače da hrvatski istok i sve tri njegove županije imaju regresivna obilježja demografske dinamike. Zbog toga je između 2001. i 2011. godine smanjen i relativan udio stanovništva hrvatskoga istoka u ukupnom stanovništvu RH — sa 16,0% na 15,0% prema konceptu/kriteriju »ukupnog« stanovništva, odnosno, sa 15,8% na 15,0% prema konceptu/kriteriju »prisutnog« stanovništva.

¹² Detaljnije o uzrocima i posljedicama suvremene demografske dinamike Brodsko-posavske, Osječko-baranjske i Vukovarsko-srijemske županije vidjeti u: Petar FELETAR, »Procesi depopulacije sjeverne Hrvatske između 1948. i 2001. godine«, *Podravina* 6 (2007) 12, 151-158; Marijan JUKIĆ i Ivo TURK, »Dinamičke demografske determinante ruralno-urbane polarizacije Osječko-baranjske županije (1971.—2001.)«, *Društvena istraživanja* 19 (2010) 6 (110), 1139-1162; Mario KEVO, »Kretanje stanovništva Brodsko-posavske županije, 1981.—1991.—2001.«, *Časopis za suvremenu povijest* 40 (2008) 1, 237-268; D. ŽIVIĆ, »Stanovništvo Vukovarsko-srijemske županije — procesi, trendovi i perspektive«, *Vukovarsko-srijemska županija: prostor, ljudi identitet*, D. Živić, ur., Zagreb — Vukovar, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Vukovarsko-srijemska županija, 2012., 27-54; D. ŽIVIĆ, »Suvremena migracija kao odrednica depopulacije Istočne Hrvatske (2001.—2014.)«, *Sociokulturno nasljeđe i gospodarski razvoj. Zbornik radova sa znanstvenoga skupa globalizacija i regionalni identitet 2016.*, Antun Šundalić, Krunoslav Zmaić, Tihana Sudarić i Željko Pavić, ur., Osijek, Sveučilište J. J. Strossmayera, Ekonomski fakultet, Poljoprivredni fakultet, Odjel za kulturologiju, 2016., 52-75.

¹³ Prema intenzitetu međupopisne promjene broja stanovnika I. Nejašmić izdvaja, uz tip *stagnacija*, četiri progresivna i četiri regresivna tipa. Progresivni tipovi su: »vrlo jaka progresija, jaka progresija, osrednja progresija i slaba progresija, dok su regresivni tipovi: slaba depopulacija, osrednja depopulacija, jaka depopulacija i izumiranje«. Usp. I. NEJAŠMIĆ, *Demogeografija. Stanovništvo u prostornim odnosima i procesima*, 63.

Suvremena demografska slika promatranog prostora očekivani je odraz dugoročnog i sinergijskog/kumulativnog djelovanja različitih demografskih i nedemografskih čimbenika kretanja i razvoja stanovništva, od kojih su mnogi imali remetilačke učinke, kako na demografski, tako i na društveno-gospodarski razvoj/napredak hrvatskoga istoka. U tom smislu osobito se ističu: ljudski i demografski gubici u Hrvatskom domovinskom ratu, jačanje iseljavanja (prisilnog u vrijeme rata te »voljnog« zbog poslijeratne društvene i gospodarske krize), pad nataliteta te jačanje negativne prirodne promjene zbog kumulativnih učinaka ubrzanog demografskog starenja i nastavka procesa modernizacije u domeni promjena u hijerarhiji društvenih vrijednosti, odnosa prema braku, obitelji i djeci, položaja žene u društvu, jačanja sekularizacije, individualizacije i dr. Naročito jak destabilizacijski čimbenik suvremene demografske dinamike hrvatskoga istoka duboka je gospodarska kriza sa značajnim implikacijama po opće (sve pesimističnije) stanje/ozračje u društvu, u čijem se korijenu, među ostalim, nalaze loša privatizacija i zapostavljenost poljoprivrede, loš politički i gospodarski menadžment, loše gospodarenje resursima i nebriga za opće dobro.¹⁴

Tablica 1. Promjena broja stanovnika županija hrvatskoga istoka između 2001. i 2011.

prema konceptu/kriteriju »ukupnog« i »prisutnog« stanovništva

Izvor: Popisi stanovništva 2001. i 2011., DZSRH, Zagreb (www.dzs.hr; pristup ostvaren 26. svibnja 2017.).

»Ukupno« stanovništvo				
Županija	Broj stanovnika		Apsolutna promjena	Indeks međupopisne promjene
	2001.	2011.		
Brodsko-posavska	176 765	158 575	-18 190	89,7
Osječko-baranjska	330 506	305 032	-25 474	92,3
Vukovarsko-srijemska	204 768	179 521	-25 247	87,8
Hrvatski istok — ukupno	712 039	643 128	-68 911	90,3
»Prisutno« stanovništvo				
Županija	Broj stanovnika		Apsolutna promjena	Indeks međupopisne promjene
	2001.	2011.		
Brodsko-posavska	163 489	158 575	-4914	97,0
Osječko-baranjska	313 406	305 032	-8374	97,3
Vukovarsko-srijemska	186 185	179 521	-6664	96,4
Hrvatski istok — ukupno	663 080	643 128	-19 952	97,0

¹⁴ A. ŠUNDALIĆ, »Osiriromašivanje i nerazvijenost — Slavonija i Baranja u očima njezinih stanovnika«, *Revija za socijalnu ekologiju* 15 (2006) 1-2, 125-143.

Premda je stopa ukupne depopulacije županija hrvatskoga istoka, prema načelu prisutnosti, znakovito niža (-3,0%) od stope ukupne depopulacije prema konceptu/kriteriju »ukupnog« broja stanovnika (-9,7%), ta činjenica ne smije zavarati, tj. ne smije nas držati u uvjerenju da je demografska slika hrvatskoga istoka povoljnija nego što realno jest. Naime, jedan od prilično jakih »razloga« manje ukupne depopulacije stanovništva »u zemlji«, leži u problemima popisne metodologije, tj. — manje-više — (ne)uspješnog svodenja popisnih podataka na razinu usporedivosti,¹⁵ a ne u djelovanju eventualnih pozitivnih demografskih kretanja u domeni bioreprodukcije i migracija. To nam najbolje potvrđuju u nastavku rada izneseni podatci vitalne i (necjelovite) migracijske statistike.

Razmjere ukupne depopulacije i snažnog demografskog praznjenja županija hrvatskoga istoka tijekom posljednjega međupopisnoga razdoblja, dodatno ilustrira i međupopisna usporedba broja stanovnika prema gradovima i općinama. Imajući u vidu problem otežane usporedbe rezultata posljednja dva popisa, ipak se signifikantnim može držati činjenica da je između 2001. i 2011. godine, prema konceptu/kriteriju »ukupnoga« broja stanovnika, od 101 jedinice lokalne samouprave samo njih pet (općine Bukovlje — 13,5% i Dragalić — 6,2% u Brodsko-posavskoj te Antunovac — 4,0%, Bilje — 3,0% i Čeminac — 1,9% u Osječko-baranjskoj županiji) zabilježilo demografski porast (s ukupno 15 916 na 16 723 stanovnika, tj. za 5,1%). Sve ostale općine i gradovi u županijama hrvatskoga istoka imali su međupopisno smanjenje broja stanovnika (u rasponu od -30,3% u općini Drenovci, do -0,2% u općini Negoslavci¹⁶), što upućuje na izrazitu prostornu homogenost ukupne depopulacije u tom dijelu RH.

Zbog međusobne uvjetovanosti društvenih, gospodarskih i demografskih silnica razvoja nekog prostora, »stupanj depopulacije posredan je pokazatelj i relativnih razlika u razvijenosti pojedinih dijelova nacionalnoga teritorija«.¹⁷ S obzirom na to da je, prema konceptu/kriteriju »ukupnog« stanovništva, stopa ukupne depopulacije u svim županijama hrvatskoga istoka u razdoblju 2001.—2011. godine signifikantno veća od stope ukupne depopulacije stanovništva RH (-3,4%), može se zaključiti da hrvatski istok kao dio šireg istočnog panonskog krila Hrvatske, u smislu regionalnog razvoja, (zamjetno)

¹⁵ Detaljnije vidjeti u: A. AKRAP, »Promjene broja i prostornog razmještaja stanovništva Hrvatske i županija«, *Migracije i razvoj Hrvatske. Podloga za hrvatsku migracijsku strategiju*, 41, 65.

¹⁶ Zanimljivo je da se obje općine nalaze u Vukovarsko-srijemskoj županiji.

¹⁷ Dane PEJNOVIĆ, »Depopulacija županija i disparitet u regionalnom razvoju Hrvatske«, *Društvena istraživanja* 13 (2004) 4-5 (72-73), 703.

zaostaje u odnosu na državni prosjek, osobito u odnosu na neke druge dijelove državna teritorija.¹⁸ Uz ratne posljedice u domeni visokih izravnih i migracijskih ratnih gubitaka, kao i velikih materijalnih i nematerijalnih ratnih šteta, među iznimno važne, štoviše, razorne uzroke zaostajanja istočnokraskog prostora u regionalnom razvoju Hrvatske, Matišić i Pejnović¹⁹ ističu i proces »tranzicijske deindustrijalizacije«, kao kumulativnu posljedicu učinaka rata, funkcionalne ovisnosti o susjednoj Vojvodini/Srbiji, promašenog modela vlasničkog prestrukturiranja/privatizacije te dolaska stranih trgovačkih lanaca od sredine 1990-ih godina.²⁰

Prirodni pad stanovništva

Prikazana vitalna statistika analiziranih županija (prema konceptu prisutnosti) u razdoblju od 2001. do 2015. godine te njihova usporedba s ranijim međupopisnim razdobljima (od 1964. do 1990.), ukazuje na ozbiljne demoreproduktivne probleme u kojima se nalazi hrvatski istok, tj. na *prirodni pad stanovništva* kao »brojčano smanjenje stanovništva prirodnim putem, zbog većeg broja umrlih nego rođenih...«.²¹ Oni su posljedica ne samo naslijeđenih dugoročnih nepovoljnih odrednica reprodukcije, napose demografskih gubitaka u svjetskim ratovima i Domovinskom ratu te dugotrajnog (višedecenijskog) denatalitetnog koncepta u bioreprodukciji (»bijela kuga«), nego i suvremenih destabilizacijskih odrednica prirodnog kretanja stanovništva, poput duboke društvene, vrijednosne i gospodarske krize i, sukladno tome, sve

¹⁸ Prema indeksu razvijenosti (*Narodne novine* 132/2017) sve tri županije hrvatskoga istoka pripadaju ispodprosječno rangiranim jedinicama područne (regionalne) samouprave u kojoj je njegova vrijednost manja od 100% prosjeka Republike Hrvatske, a među jedinicama lokalne uprave samo gradovi Slavonski Brod, Vinkovci i Osijek pripadaju jedinicama čija je vrijednost indeksa razvijenosti veća od 100% državnog prosjeka. U preostalim gradovima i općinama hrvatskoga istoka indeks razvijenosti manji je od 100% prosjeka Republike Hrvatske, s tim da je u većini slučajeva manji od 75%, pa i od 50% državnoga prosjeka.

¹⁹ Mislav MATIŠIĆ i Dane PEJNOVIĆ, »Uzroci i posljedice zaostajanja istočne Hrvatske u regionalnom razvoju Hrvatske«, *Hrvatski geografski glasnik* 77 (2015) 2, 101-140.

²⁰ Razmjere razvojnog zaostajanja županija hrvatskoga istoka zorno ilustriraju i podatci o kretanju bruto domaćeg proizvoda za razdoblje 2000.—2014. godine. Tako je u promatranom razdoblju udio u ukupnom hrvatskom BDP-u Brodsko-posavske županije smanjen sa 2,41% na 2,02%, Osječko-baranjske županije sa 5,80% na 5,58% te Vukovarsko-srijemske županije sa 2,68% na 2,37%. Promotrimo li BDP po stanovniku, 2014. godine BDP Osječko-baranjske županije iznosio je 79,2% hrvatskog prosjeka, Vukovarsko-srijemske županije 58,1%, a Brodsko-posavske županije svega 55,8%. Izvor: BDP i gospodarska snaga županija, Hrvatska gospodarska komora, Zagreb, veljača 2017.; Bruto domaći proizvod za Republiku Hrvatsku i prema NKPS-u 2012., DZSRH, Zagreb, www.dzs.hr. Pristup ostvaren 29. svibnja 2017.

²¹ I. NEJAŠMIĆ, *Demogeografija. Stanovništvo u prostornim odnosima i procesima*, 111.

D. Živić: *Demografsko izumiranje hrvatskoga istoka*

brojnijeg iseljavanja te ubrzanog procesa demografskog starenja, zahvaljujući kojemu je demoreproduktivna osnovica populacije hrvatskoga istoka znatno sužena (osiromašena), s vrlo nepovoljnim perspektivama. Naime, zahvaljujući različitim demografskim gubitcima, kako u ratnom tako i u mirnodopskom kontekstu, znatno su poremećeni odnosi između velikih (funkcionalnih) dobnih skupina, bitnih za reprodukciju, što je »proizvelo« redukciju fertiliteta i nataliteta te jak pad vitalnoga indeksa (tablica 2).

Tablica 2. Prirodno kretanje stanovništva županija hrvatskoga istoka od 1964. do 2015.

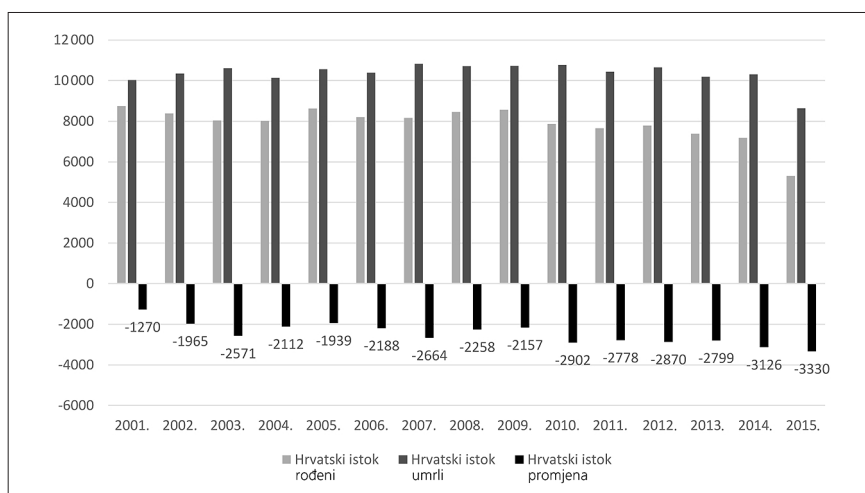
Izvor: Vitalna statistika Republike Hrvatske, DZSRH, Zagreb.

Međupopisna razdoblja	Natalitet	Mortalitet	Prirodna promjena	Vitalni indeks (prosjeak)
1964.-1970.	87 999	50 736	37 263	173,4
1971.-1980.	104 917	73 884	31 033	142,0
1981.-1990.	103 990	82 589	21 401	125,9
1991.-2000.	77 134	76 344	790	101,0
2001.-2010.	83 062	105 088	-22 026	79,0
2011.-2015.	35 303	50 206	-14 903	70,3

Prezentirani podatci (tablica 2 i graf 1) jasno indiciraju radikalnu promjenu u prirodnom kretanju stanovništva hrvatskoga istoka. Ona se očituje u značajnom smanjenju nataliteta, porastu mortaliteta te — što je osobito indikativno — u drastičnoj promjeni predznaka prirodne promjene. Dok je od 1964. do 2000. godine u županijama hrvatskoga istoka živorođeno ukupno 374 040 djece, a umrle 283 553 osobe, čime je ostvaren prirodni porast stanovništva od 90 487 stanovnika (ili 2513 prosječno godišnje), u posljednjih 15 godina (2001.—2015.) u tim je županijama živorođeno 118 365 djece, a umrle su 155 294 osobe, pa je ostvareno prirodno smanjenje od čak 36 929 stanovnika (ili -2462 prosječno godišnje). Prosječan godišnji broj živorođene djece između dva navedena perioda smanjen je za 24,1%, dok je prosječan broj umrlih stanovnika povećan za 31,4%.

Prosječna vrijednost vitalnoga indeksa po izdvojenim razdobljima ukazuje na proširenu bioreprodukciju do 2000., te snažnu opadajuću bioreprodukciju stanovništva nakon 2001. godine. Dok su u razdoblju od 1964. do 1970. na 100 umrlih stanovnika prosječno rođene 173 bebe, od 2011. do 2015. godine broj umrlih bio je u prosjeku za trećinu veći od broja živorođene djece.

Iz prezentiranih podataka može se zaključiti da dinamika nataliteta, mortaliteta i prirodne promjene stanovništva, u posljednjih desetak ili nešto više godina, ne predstavlja pozitivan demografski okvir za razvoj biološke struk-

Graf 1. Prirodno kretanje stanovništva županija hrvatskoga istoka u razdoblju 2001.—2015.
Izvor: Vitalna statistika Republike Hrvatske, DZSRH, Zagreb (www.dzs.hr).

ture stanovništva i dinamiku nupcijaliteta, a time ni za buduću bioreprodukciju. Nizak (i sve niži) natalitet neće omogućiti dovoljan priljev mladog stanovništva u fertilnu dob, pa će sve malobrojnije fertilno stanovništvo umjesto poželjnijeg prirodnoga porasta determinirati još jači prirodni pad stanovništva hrvatskoga istoka.

Negativna migracijska bilanca

Izračun (procjena) grube migracijske bilance (tablica 3) jasno ukazuje na pretežiti emigracijski karakter kretanja stanovništva analiziranih županija hrvatskoga istoka, s tim da postoje određene razlike s obzirom na koncepte/kriterije »ukupnog« i »prisutnog« stanovništva. Emigracijska depopulacija »označava smanjenje broja stanovnika, ponajprije pod utjecajem većeg iseljavanja nego doseljavanja, tj. zbog negativnoga migracijskog salda«.²²

Prema konceptu/kriteriju »ukupnog« stanovništva, sve tri županije i hrvatski istok imali su u promatranom razdoblju negativnu grubu migracijsku bilancu, koja je u ukupnoj depopulaciji Brodsko-posavske županije sudjelovala sa 82,5%, Osječko-baranjske županije sa 61,1% te Vukovarsko-srijemske županije sa 87,2%, dok je relativan udio negativne migracijske bilance (-52 581) u ukupnoj depopulaciji hrvatskoga istoka (-68 911) iznosio 76,3%. To znači da je, prema ovom konceptu/kriteriju, ukupna depopulacija dominantno bila pod utjecajem negativne migracijske bilance, dok je prirodni pad stanovništva ipak imao relativno manje značenje.

²² I. NEJAŠMIĆ, *Demogeografija. Stanovništvo u prostornim odnosima i procesima*, 111.

D. Živić: *Demografsko izumiranje hrvatskoga istoka*

No, sasvim je druga (obrnuta) situacija procijenimo li grubu migracijsku bilancu prema konceptu/kriteriju prisutnosti. U tom slučaju jedna od tri analizirane županije imala je u promatranom desetljeću pozitivnu migracijsku bilancu (Osječko-baranjska), dok je u preostale dvije županije negativna gruba migracijska bilanca u njihovoj ukupnoj depopulaciji sudjelovala sa 35,1% (Brodsko-posavska), odnosno sa 51,4% (Vukovarsko-srijemska). Promotrimo li sve tri županije zajedno, dolazimo do podatka da je u ukupnoj depopulaciji hrvatskoga istoka između 2001. i 2011. godine (-19 952), prema konceptu/kriteriju prisutnosti, prirodni pad stanovništva sudjelovao sa čak 81,8%, a negativna migracijska bilanca (-3 622) sa svega 18,2%. To, drugim riječima, znači da je prema ovom konceptu/kriteriju ukupna depopulacija hrvatskoga istoka dominantno bila pod utjecajem prirodne depopulacije, dok je emigracijska depopulacija imala relativno manje značenje.

Tablica 3. Migracijska bilanca stanovništva županija hrvatskoga istoka u 2001.—2011. prema konceptima/kriterijima »ukupnog« i »prisutnog« stanovništva.
Izvor: Kao tablice 1 i 2.

»Ukupno« stanovništvo						
Županija	Apsolutna promjena broja stanovnika	Relativna promjena broja stanovnika	Prirodna promjena		Migracijska bilanca	
			Apsolutna	Relativna	Apsolutna	Relativna
Brodsko-posavska	-18 190	-10,3	-3188	-1,8	-15 002	-8,5
Osječko-baranjska	-25 474	-7,7	-9906	-3,0	-15 568	-4,7
Vukovarsko-srijemska	-25 247	-12,3	-3236	-1,6	-22 011	-10,7
Hrvatski istok — ukupno	-68 911	-9,7	-16 330	-2,3	-52 581	-7,4
»Prisutno« stanovništvo						
Županija	Apsolutna promjena broja stanovnika	Relativna promjena broja stanovnika	Prirodna promjena		Migracijska bilanca	
			Apsolutna	Relativna	Apsolutna	Relativna
Brodsko-posavska	-4914	-3,0	-3188	-1,9	-1726	-1,1
Osječko-baranjska	-8374	-2,7	-9906	-3,2	1532	0,5
Vukovarsko-srijemska	-6664	-3,6	-3236	-1,7	-3428	-1,8
Hrvatski istok — ukupno	-19 952	-3,0	-16 330	-2,5	-3622	-0,5

Demografsko izumiranje pojam je koji označava najnepovoljniji tip općeg/ukupnog kretanja stanovništva, a definiran je sljedećim obilježjima: prirodna promjena je negativna, popisom utvrđeno kretanje stanovništva je negativno, a stopa prirodne promjene manja je od stope popisom utvrđenog smanjenja stanovništva.²³ Na temelju rezultata popisa stanovništva, podataka

vitalne statistike te procijenjene grube migracijske bilance, razvidno je da stanovništvo hrvatskoga istoka, neovisno o konceptu/kriteriju međupopisne usporedbe, pripada upravo najnepovoljnijem tipu općeg kretanja stanovništva E4 — *izumiranje*, s tim da Brodsko-posavska i Vukovarsko-srijemska županija, prema oba primijenjena koncepta/kriterija, imaju tip općeg kretanja — *izumiranje*, dok Osječko-baranjska županija, prema konceptu/kriteriju »ukupnog« stanovništva ima također tip *izumiranje*, a prema konceptu/kriteriju »prisutnog« stanovništva tip I4 — *vrlo slaba obnova imigracijom*. U cjelini uzevši, hrvatski istok, s obzirom na odnos i utjecaj prirodne promjene i migracije u međupopisnom razdoblju 2001.—2011. godine, pripada emigracijskom ili egzodusnom tipu ukupnog kretanja stanovništva,²⁴ vrlo jakog intenziteta prirodne, emigracijske i ukupne depopulacije.

Analitičko-vitalnom metodom za međupopisno razdoblje 2001.—2011. izračunata je, dakle, negativna gruba migracijska bilanca u rasponu od -3622 (za stanovništvo »u zemlji«) do -52 581 stanovnika (za »ukupan« broj stanovnika). Za ocjenu migracija i njihove važnosti u suvremenoj demografskoj slici hrvatskoga istoka moguće je, dakako, koristiti i druge podatke i indikatore.

Na temelju baze podataka o prijavi i odjavi prebivališta Ministarstva unutarnjih poslova, DZSRH na godišnjoj razini objavljuje podatke o doseljenim i iseljenim osobama — unutarnjim i vanjskim migrantima, po županijama i za Hrvatsku u cijelosti. Međutim, ti podatci nisu posve pouzdani, odnosno nisu cjeloviti, osobito kada je riječ o vanjskoj migraciji, jer se realnom drži pretpostavka da podcjenjuju broj iseljenih, a precjenjuju broj doseljenih osoba.

Imajući u vidu metodološke probleme, ipak možemo dati približan brojčani okvir unutarnje i vanjske migracije te, na temelju tih podataka, upozoriti na zabrinjavajuće stanje, tj. na činjenicu da je bilanca ukupne, unutarnje i vanjske migracije stanovništva županija hrvatskoga istoka, u razdoblju od 2002. do 2015. godine, na godišnjoj razini izrazito negativna i da kao takva, i u kratkoročnom a osobito u dugoročnom smislu, predstavlja jaku de-

²³ Mladen FRIGANOVIĆ, *Demogeografija. Stanovništvo svijeta*, Zagreb, Školska knjiga, 1987; I. NEJAŠMIĆ, *Demogeografija. Stanovništvo u prostornim odnosima i procesima*.

²⁴ M. Friganović ističe da »tipovi općeg kretanja stanovništva pokazuju odnos i utjecaj prirodnog priraštaja i prostorne pokretljivosti u određenom razdoblju. Ovisno o tome da li je migracijska bilanca pozitivna ili negativna, određujemo da li je neki prostor egzodusnog (E) ili imigracijskog (I) obilježja«. Usp. M. FRIGANOVIĆ, *Demogeografija. Stanovništvo svijeta*, 101. Isti autor izdvaja četiri emigracijska (*emigracija*, *depopulacija*, *izrazita depopulacija*, *izumiranje*) i četiri imigracijska tipa općeg kretanja stanovništva (*ekspanzija imigracijom*, *regeneracija imigracijom*, *slaba regeneracija imigracijom* i *vrlo slaba regeneracija imigracijom*). Usp. M. FRIGANOVIĆ, *Demogeografija. Stanovništvo svijeta*, 102.

stabilizacijsku odrednicu ukupnoga kretanja stanovništva, kao i razvoja demografskih struktura, naročito strukture stanovništva po dobi i spolu.

Dakle, prema objavljenim podacima DZSRH, od 2002. do 2015. godine u tri županije hrvatskoga istoka doselila je, ili preciznije rečeno, u njima prijavila prebivalište, ukupno 62 671 osoba, od čega je 40 555 ili 64,7% unutar-njih migranata (doseljenih iz drugih županija), dok je 22 116 osoba ili 35,3% doselilo iz inozemstva. U promatranom je razdoblju iz županija hrvatskoga istoka odselilo, tj. odjavilo prebivalište, ukupno 99 736 osoba, od kojih je 69 128 osoba ili 69,3% unutarnjih migranata (odseljenih u druge županije), a 30 608 osoba ili 30,7% vanjskih migranata.²⁵ Navedeni podatci jasno ukazuju na negativan saldo ukupne migracije županija hrvatskoga istoka od -36 180 osoba. Bitno je naznačiti da se većina negativnog migracijskog salda odnosi na unutarnju migraciju (76,5%), dok je negativna migracijska bilanca s inozemstvom zamjetno manjih razmjera (23,5%). »Smanjena potražnja za radnim mjestima, uz porast nezaposlenosti, uslijed nepovoljne gospodarske situacije i socijalne krize, loše poduzetničke klime i nemogućnosti pronalaženja zaposlenja u profesiji, naročito mladih, bila je snažan 'push' faktor jačanju emigracijskih struja istočnohrvatskog stanovništva.«²⁶

Posljedice demografskog izumiranja

Brojne su i uglavnom dugoročne demografske, društvene i gospodarske posljedice depopulacije i demografskog izumiranja. Kada su u pitanju dugoročni demografski učinci depopulacije, oni se najjasnije ističu u biološkom sastavu stanovništva, jer je on pod izravnim utjecajem dosadašnjih trendova u prirodnom i mehaničkom kretanju stanovništva. Sastav stanovništva prema spolu i dobi zrcali prošle demografske promjene, ali je ujedno i najvažniji čimbenik budućih trendova u kretanju i strukturnom razvoju stanovništva.

Najvažniji proces u razvoju biološke strukture stanovništva hrvatskoga istoka jest *demografsko starenje*, koje indiciraju najvažniji indikatori dobnog sastava stanovništva (koeficijenti mladosti i starosti, prosječna starost te indeks starenja). »Ubrzano starenje stanovništva, odnosno povećanje broja starih stanovnika i smanjivanje broja mladih, u uvjetima negativne prirodne

²⁵ Treba upozoriti da se u ukupnom broju unutarnjih migranata nalaze i osobe koje su migrirale između županija hrvatskoga istoka, tako da je stvaran broj doseljenih u ove tri županije iz drugih županija Hrvatske, kao i iseljenih iz ove tri županije u druge županije u Hrvatskoj, nešto manji. Ujedno treba istaknuti da navedeni brojčani pokazatelji ne uključuju preseljavanja unutar županija hrvatskoga istoka (između gradova/općina iste županije te između pojedinih naselja u istom gradu/općini).

²⁶ D. ŽIVIĆ, »Suvremena migracija kao odrednica depopulacije Istočne Hrvatske (2001.—2014.)«, 59.

promjene, ima brojne nepovoljne implikacije na sva područja društvenoga života,²⁷ napose po pitanju formiranja (smanjenja) školske populacije, smanjenja i starenja radnog kontingenta te povećanja obujma umirovljeničke (radno neaktivne) populacije.

Što to konkretno znači za županije hrvatskoga istoka, zorno ilustriraju podatci i izračunati pokazatelji prezentirani u tablici 4. U samo deset godina (2001.—2011.) broj stanovnika do 14. godine smanjen je za 21,4%, broj stanovnika u dobi od 15. do 64. godine smanjen je za 8,9%, dok je broj stanovnika starijih od 65 godina života povećan za 4,1%, iako je ukupna depopulacija u županijama hrvatskoga istoka u istom razdoblju iznosila, kako je ranije prezentirano, -9,7%. Zbog tako izrazito diferencirane dinamike prema velikim (funkcionalnim) dobnim skupinama, koeficijent mladosti je smanjen sa 18,7 na 16,2, a koeficijent starosti povećan sa 14,8 na 17,1. Porast indeksa starenja (sa 79,6 na 105,5) jasno pokazuje da je već prema posljednjem popisu stanovništva (2011.) starije stanovništvo, svojim brojem i udjelom u ukupnom stanovništvu županija hrvatskoga istoka, nadmašilo mladu populaciju. Riječ je o nepovoljnom trendu, s lošim implikacijama, prije svega po buduću bioreprodukciju, ali i po ekonomsku aktivnost stanovništva, osobito za formiranje radne snage. Kao potvrda potonjeg, upravo su ilustrativni pokazatelji reprodukcije radnoga kontingenta: koeficijent ulaska u radnu dob smanjen je sa 9,95 (2001.) na 9,24 (2011.), uz predvidivo smanjenje na 7,82 (projekcija za 2030.);²⁸ koeficijent izlaska iz radne dobi povećan je sa 8,74 (2001.) na 8,76 (2011.), uz predvidivo povećanje na 11,42 (projekcija za 2030.); apsolutna veličina zamjene smanjena je sa 5709 (2001.) na 2035 (2011.), uz predvidivo smanjenje na -11 649 (projekcija za 2030.); i konačno, koeficijent zamjene smanjen je sa 114,09 (2001.) na 105,42 (2011.), uz predvidivo smanjenje na samo 68,45 (projekcija za 2030.). Iako su rezultati popisa 2001. i 2011. pokazivali *proširenu reprodukciju radnoga kontingenta*, nepovoljan trend i projekcija za 2030. godinu, nedvojbeno upućuju na predviđivu, *opadajuću reprodukciju radne snage*. Drugim riječima, ubrzo će iz radne dobi izlaziti više stanovnika nego što će u nju ulaziti, što znači da će vrlo brzo priljev mladih u radnu dob uspjeti nadomjestiti tek dvije trećine broja onih koji postaju ekonomski neaktivni, odnosno, odlaze u mirovinu. Da-

²⁷ I. NEJAŠMIĆ, «Posljedice budućih demografskih promjena u Hrvatskoj», *Acta Geographica Croatica* 38 (2012) 1, 1-14.

²⁸ Pokazatelji reprodukcije radnoga kontingenta za 2030. godinu izračunati su prema: Stručna podloga za izradu Strategije prostornog razvoja Republike Hrvatske: Demografski scenarij i migracije, I. Čipin (voditelj), Ekonomski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Katedra za demografiju, Zagreb, 2014.

D. Živić: *Demografsko izumiranje hrvatskoga istoka*

kle, vlastiti demografski potencijali županija hrvatskoga istoka u najskorije vrijeme neće biti dovoljni za osiguranje radne snage, potrebne za snažniji gospodarski uzlet i napredak. Razlozi tome leže u niskom natalitetu, ali i u jačanju emigracijske komponente u mehaničkom kretanju stanovništva.

Tablica 4. Odabrani indikatori biološke strukture stanovništva županija hrvatskoga istoka prema rezultatima popisa 2001. i 2011., te procjeni za 2015. i projekciji za 2030.

Izvor: Popisi stanovništva 2001. i 2011., DZSRH, Zagreb (www.dzs.hr; pristup ostvaren 25. svibnja 2017.); Procjene stanovništva Republike Hrvatske u 2015., Priopćenje 7.1.4., DZSRH, Zagreb (www.dzs.hr; pristup ostvaren 25. svibnja 2017.); Stručna podloga za izradu Strategije prostornog razvoja Republike Hrvatske: Demografski scenarij i migracije, I. Čipin (voditelj), Ekonomski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Katedra za demografiju, Zagreb, 2014.

Indikatori	2001.	2011.	2015. (procjena)	2030. (projekcija)
Broj stanovnika	712 039	643 128	614 469	522 818
Muško	342 934	310 688	297 261	254 156
Žensko	369 105	332 440	317 208	268 662
Koeficijent maskuliniteta	92,9	93,5	93,7	94,6
Koeficijent feminiteta	107,6	107,0	106,7	105,7
Stanovništvo do 14. godine	132 806	104 320	93 140	72 147
Stanovništvo od 15. do 64. godine	470 691	428 742	409 987	323 372
Stanovništvo od 65 godina i stariji	105 708	110 066	111 342	127 299
Koeficijent mladosti	18,7	16,2	15,2	13,8
Koeficijent starosti	14,8	17,1	18,1	24,3
Indeks starenja	79,6	105,5	119,5	176,4
Prosječna starost	38,2	40,9	41,8	44,7

U tablici 4, uz rezultate popisa iz 2001. i 2011., dane su i procjene DZSRH za 2015. te projekcija demografa s Katedre za demografiju Ekonomskog fakulteta u Zagrebu za 2030. godinu. I ti podatci, nesumnjivo, upozoravaju na predvidivo crni scenarij daljnjeg oblikovanja biološke strukture stanovništva županija hrvatskoga istoka, jer indiciraju ubrzanje demografskog starenja kao posljedice opadajuće bioreprodukcije i jačanja iseljavanja. Naime, procjena DZSRH za 2015. godinu pokazuje daljnji porast indeksa starenja na 119,5 i prosječne starosti na 41,8 godina,²⁹ dok projekcija za 2030. godinu predviđa gotovo dvostruko veći broj starijeg u odnosu na mlado stanovništvo (indeks

²⁹ Prema procjeni DZSRH broj stanovnika županija hrvatskoga istoka 2015. bio je za 4,5% manji od broja stanovnika ustanovljenih popisom iz 2011. godine, s tim da je broj mladih (do 14. godine) smanjen za 10,7%, a broj starih (65 godina i stariji) veći za 1,2%.

starenja 176,4) te prosječnu starost od 44,7 godina.³⁰ Ako se rezultati projekcije za 2030. godinu pokažu (približno) točnima, to neće značiti samo nastavak nepovoljnih demografskih trendova i procesa, nego i potpuni demografski, napose bioreprodukcijski slom hrvatskog istoka, budući da ove županije više neće raspolagati dovoljnim vlastitim demografskim potencijalima za bilo kakav vid populacijske, društvene i ekonomske revitalizacije, pa će se nametnuti kao (jedina) migracijska (doseljenička) komponenta kretanja stanovništva, što nije jednostavno rješenje jer ima različite društvene konotacije i implikacije. Naravno, sve to pod uvjetom da se dosadašnji demografski trendovi nastave nesmanjenim intenzitetom, što će biti očekivana posljedica izostanka primjene poticajnih mjera demografske politike u najširem smislu riječi.

Zaključak

Provedena analiza nedvojbeno je pokazala da u promatranom razdoblju županije hrvatskoga istoka gube stanovništvo i prirodnim i mehaničkim putem, tj. većim umiranjem od rađanja i brojnim iseljavanjem od doseljavanja. Prema konceptu/kriteriju »ukupnog« stanovništva, kako je pokazala analiza, ukupna je depopulacija dominantno determinirana negativnom migracijskom bilancom, prema konceptu/kriteriju »prisutnog« stanovništva prirodnim padom.

Alica Wertheimer-Baletić³¹ opisala je model u kojemu se zbiva ukupna depopulacija na nekom području i pritom izdvojila četiri faze. S obzirom na izračunate indikatore prirodnog i mehaničkog kretanja stanovništva, razvidno je da županije hrvatskoga istoka pripadaju već četvrtoj, posljednjoj evolutivnoj fazi u razvoju ukupne depopulacije, kao rezultat zajedničkog djelovanja prirodnog i mehaničkog smanjenja stanovništva, uz ubrzanje procesa demografskog starenja. To je »faza demografskog izumiranja«.³² U tim uvjetima, dugoročno gledano, jačat će utjecaj prirodne, a postupno slabiti utjecaj emigracijske depopulacije na ukupno kretanje stanovništva. Naime, sve slabija biodinamika implicira i manji priljev stanovništva u radnoaktivnu dob iz koje se generiraju sve malobrojnije (e)migracijske »rezerve«, tj. postupno se smanjuje broj potencijalnih emigranata. To se još neće dogoditi jer je postojeći emigracijski kontingent potaknut snažnim »push« i »pull« čimbenicima iz

³⁰ U odnosu na rezultate popisa iz 2011., projekcija za 2030. godinu pokazuje daljnje smanjenje broja mladih (za 30,8%) i povećanje broja starih kohorti (za 15,7%).

³¹ A. WERTHEIMER-BALETIĆ, *Stanovništvo i razvoj*, Zagreb, MaTe, 1999.

³² I. NEJAŠMIĆ, *Demogeografija. Stanovništvo u prostornim odnosima i procesima*, 112.

D. Živić: *Demografsko izumiranje hrvatskoga istoka*

domene ekonomije (potražnja za zaposlenjem i boljim uvjetima života i rada), a ne pritiskom trenutnog nataliteta.³³

Procjene DZSRH za 2015. i projekcija za 2030. godinu (tablica 4) jasno upozoravaju da će se depopulacijski trendovi u županijama hrvatskoga istoka nastaviti, pa i produbiti, ako izostane primjena sveobuhvatnih mjera demografske politike kao razvojne, a ne samo socijalne i obiteljske politike.³⁴ Prema projekciji za 2030., u odnosu na popis iz 2011. godine, stopa ukupne depopulacije u Brodsko-posavskoj županiji mogla bi iznositi -19,9%, u Osječko-baranjskoj županiji -14,9%, u Vukovarsko-srijemskoj županiji -24,2%, te za hrvatski istok ukupno -18,7%. Riječ je, doista, o predvidivom demografskom gubitku koji će ostaviti neizbrisiv trag na demografsku sliku toga dijela Hrvatske, s nesagledivim posljedicama po društveni i gospodarski razvoj/napredak te nacionalnu sigurnost RH. Potraje li demografsko izumiranje »dulje, npr. u razdoblju jednakom ili duljem od dva međupopisna razdoblja, pogotovo kod malih populacija, neizvjesnost revitalizacije jest očekivana«.³⁵

Dražen Živić

Demographic Extinction of Eastern Croatia

The topic of this research is overall (general) population change for three Eastern Croatian counties (Brodsko-posavska, Osječko-baranjska, Vukovarsko-srijemska) for the period between two population censuses (2001—2011). The aim is to determine achieved level of overall depopulation, natural decrease, and negative migration balance, same as the intensity type of population change in the period between two population censuses and the type of general population change. Contemporary demographics of the studied area however is an expected

³³ Izneseno temeljimo na podacima vitalne i migracijske statistike za razdoblje 2011.—2015. godine. Naime, u tih pet godina Brodsko-posavska županija je prirodnim i mehaničkim putem pretrpjela demografski gubitak od 8230 stanovnika, od kojega je prirodni pad činio 31,3%, a negativna migracijska bilanca 68,7%. U istom je razdoblju Osječko-baranjska županija, zbog negativne prirodne promjene i brojnijeg iseljavanja od doseljavanja, imala demografski gubitak od 13 043 stanovnika, pri čemu je prirodni pad sudjelovao sa 46,9%, a negativna migracijska bilanca s 53,1%. Konačno, demografski gubitak zbog većeg umiranja od rađanja i negativne migracijske bilance, iznosio je u Vukovarsko-srijemskoj županiji 12 398 stanovnika, pri čemu je prirodni pad činio 27,2%, a negativna migracijska bilanca čak 72,8% demografskog gubitka.

³⁴ Šterc i Komušanec, među ostalim, navode da »revitalizacija ukupnoga stanovništva Hrvatske nije moguća sama po sebi, kao nastavak demografskih trendova, nego je za to potrebna planska, strateška, programska, funkcionalna, znanstveno utemeljena i razvojno nužna intervencija države i njezinih resornih institucija«. Usp. S. ŠTERC i M. KOMUŠANEC, »Neizvjesna demografska budućnost Hrvatske — izumiranje i supstitucija stanovništva ili populacijska revitalizacija...?«, 706.

³⁵ Isto, 697.

outcome of long-term and synergic/cumulative effects of various demographic and non-demographic factors of population change and development, out of which many had disruptive effects both on the demography and socio-economic development/progress of Eastern Croatia. Conducted analysis undoubtedly indicates that in the studied period Croatian Eastern counties are losing population due to natural and mechanical depopulation, namely, bigger mortality than natality and more extensive emigration than immigration. According to the «general» population concept/criterion, based on the conducted analysis, the overall depopulation is predominantly determined by negative migration balance, and according to the «present» population concept/criterion by natural population decrease. Therefore, there are numerous, mainly long-term, demographic, social and economic consequences of depopulation and demographic extinction. The one with greatest impact as a long-term demographic effect of depopulation and demographic extinction is a biological composition of the population, thereby, the most important process in the development of the biological population composition of the Croatian East is demographic aging.

Keywords: *Croatian East, general depopulation, natural decrease, negative migration balance, demographic extinction, aging population*

Prikaz odabranih socijalnih obilježja pripadnika Oružanih snaga Republike Hrvatske

Dario MATIKA,
Sveučilište u Zagrebu, Vojni studiji, Zagreb

Izvorni znanstveni rad
(primljeno: 29. lipnja 2018.)
UDK 355.11(497.5)"2008/2009"
316.662-057.36(497.5)"2008/2009"

U članku se prezentiraju rezultati istraživanja odabranih socijalnih obilježja pripadnika Oružanih snaga Republike Hrvatske (OSRH). Istraživanja su provedena 2008./2009. godine, neposredno prije ulaska Republike Hrvatske u NATO. Jedno od najvažnijih socijalnih obilježja Oružanih snaga Republike Hrvatske, a što propisuje i Zakon o službi u Oružanim snagama Republike Hrvatske, proizlazi iz načela jednakih mogućnosti, prilika i postupanja u profesionalnom razvoju te jednakih mogućnosti obrazovanja i napredovanja pripadnika OSRH-a, bez obzira na njihove socijalne mogućnosti i status. Rezultati istraživanja pokazali su da rješavanje stambenog pitanja, dostupnost akreditiranoga visokog obrazovanja u Hrvatskome vojnom učilištu »Dr. Franjo Tuđman«, te stjecanje i usavršavanje znanja stranog jezika predstavljaju važne čimbenike socijalnog obilježja pripadnika Oružanih snaga. Navedeni čimbenici imaju bitan utjecaj na percepciju i stav o primjerenosti i važnosti pojedine misije ili zadaće pred kojima se nalaze Oružane snage Republike Hrvatske, a prezentirani su strateškim dokumentima.

Ključne riječi: socijalna obilježja, socijalni status, sociodemografski pokazatelji, stavovi, misije, zadaće, Oružane snage Republike Hrvatske

1. Uvod

Neposredno prije ulaska Republike Hrvatske u NATO (2008./2009. godine) provedeno je istraživanje socijalnog statusa pripadnika Oružanih snaga Republike Hrvatske (dalje OSRH). Istraživanje je provedeno u okviru znanstvenog projekta »Istraživanje ljudskih resursa i potencijala«,¹ a zbirni rezultati provedenog istraživanja odabranih socijalnih obilježja dani su u *Evaluaciji*

¹ Nositelj organizacije i provedbe projekta bio je Kineziološki fakultet u Zagrebu, voditelj projekta prof. dr. sc. Igor Jukić. Usp. <https://www.morh.hr/hr/vijesti-najave-i-priopcenja/vijesti/2725-radionica-projekta-istraivanje-ljudskih-resursa-i-potencijalaq.html>. Pristup ostvaren 30. lipnja 2018.

skom izvješću za 2008. i 2009. godinu.² Cilj ovog članka je prikazati one čimbenike socijalnih obilježja pripadnika OSRH-a na koje bi Ministarstvo obrane i OSRH, kao socijalno senzibilan poslodavac, trebali obratiti najviše pozornosti pri poboljšavanju njihova socijalnog statusa. Namjera je istaknuti potrebu za provođenjem novoga komparativnog istraživanja, s usporedbom stanja kod navedenih čimbenika prije ulaska Republike Hrvatske u NATO i nakon ulaska. Provedeno istraživanje predstavljalo je pilot-projekt radi testiranja istraživačke metodologije, čiji je opći cilj utvrditi stanje antropološkog statusa (obilježja) hrvatskih profesionalnih vojnika. Antropološka su obilježja organiziran sustav svih osobina, sposobnosti i motoričkih znanja te njihove međusobne relacije kod pojedinaca ili skupina. Stoga se pod antropološka obilježja ubrajaju antropometrijske karakteristike, motoričke, funkcionalne i kognitivne sposobnosti, konativne osobine i socijalni status.³

Socijalni status, ugled ili prestiž pojedinca (ili skupine), prema *Proleksis enciklopediji*, povezan je s njihovim položajem u društvu.⁴ U suvremenim društvima glavni je pokazatelj socijalnog statusa mjesto u socijalnoj hijerarhiji, odnosno mjesto u društvenoj podjeli rada i položaj u radnom procesu. Socijalni status povezan je i s percepcijom pripadnosti određenoj primarnoj ili sekundarnoj skupini, koja uživa veći ili manji ugled u društvu.⁵ U modernoj sociologiji socijalni status mjeri se indikatorima tzv. socioekonomskog statusa (SES), kao što su indeks prihoda, stupanj obrazovanja i prestiž radnog mjesta. Socijalni status povezan je i s društvenim položajem pojedinca, koji on zauzima u određenoj društvenoj grupi ili društvenoj strukturi s obzirom na svoje osobne sposobnosti, stupanj obrazovanja i ekonomsku moć. Sve to određuje i karakteristično ponašanje pojedinca, njegove društvene stavove i vrijednosti te prava i moć, što uključuje i odgovarajuće društvene (civilizacijske) norme ponašanja i ograničenja.⁶

² Igor JUKIĆ, Benjamin PERASOVIĆ, Petra RODIK, Damir ŠOH, Sunčica BARTOLUCI, *Cjelovito evaluacijsko izvješće za 2008. i 2009. godinu za projekt »Istraživanje ljudskih resursa i potencijala« (završni elaborat)*, Zagreb, Kineziološki fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2009., 105-157.

³ Marjeta MIŠIGOJ-DURAKOVIĆ, Zijad DURAKOVIĆ, »Antropološke i zdravstvene pretpostavke rada u kineziološkoj edukaciji, sportu i rekreaciji«, *Antropološke, metodčke, metodološke i stručne pretpostavke rada u područjima edukacije, sporta, sportske rekreacije i kineziterapije, zbornik radova*, Vladimir Findak (ur.), Zagreb, Hrvatski kineziološki savez, 2007., 55-62.

⁴ »Socijalni status«, *Proleksis enciklopedija online*, <http://proleksis.lzmk.hr/54506/>. Pristup ostvaren 30. lipnja 2018.

⁵ Tomislav SMERIĆ, »Društveni ugled časničke profesije u Hrvatskoj — pogled iznutra«, *Polemos* 4 (2001) 8, 111-131.

⁶ Usp. Ivan ROGIĆ, Anka MIŠETIĆ, Tomislav SMERIĆ, »Hrvatska vojska kao čimbenik društvenog razvitka — mišljenje javnosti«, *Društvena istraživanja* 18 (2009) 3 (101), 417-434.

Navedene je čimbenike nužno razumjeti, ali i istražiti, iz jedne vrlo važne perspektive OSRH-a, a to je socijalni senzibilitet. Jesu li Ministarstvo obrane i Oružane snage kao poslodavac, osjetljivi na probleme, potrebe i želje svojih djelatnika (vojnika, dočasnika i časnika)? Biti socijalno senzibilan znači prije svega prilagodljivo reagirati u socijalnim situacijama u kojima su se našli vaši podređeni, te razborito postupati u međuljudskim odnosima u nekom socijalnom kontekstu, na način koji je socijalno prihvatljiv i vrednovan, a istodobno koristan i organizaciji i pojedincu. Prema Silviji Vinski, »pojam socijalne senzibilnosti, možemo konstatirati da odražava opću kvalitetu ili procjenu o općoj kvaliteti ponašanja, postupanja i stavova pojedinaca ili grupa u nekoj socijalnoj situaciji, i to komplementarno sa socijalnom kompetencijom, empatijom, altruizmom, solidarnošću, socijalnim vještinama, podrškom, integracijom, socijalnom percepcijom, izražajnošću, adaptacijom i dr.«⁷

No, je li moguće u jednoj složenoj organizaciji kao što je OSRH, biti jednako socijalno senzibilan prema svim skupinama? Postoje li među njima i signifikantne razlike koje zahtijevaju drukčije (različito) ponašanje i senzibilitet poslodavca u odnosu prema problemima, potrebama i željama svojih djelatnika, koji pripadaju različitim radnim i profesionalnim skupinama?⁸ U ovom ćemo članku predstaviti rezultate istraživanja koji nude neke elemente odgovora na postavljeno problemsko pitanje.

2. Predmet istraživanja i uzorak

Provedeno istraživanje obuhvatilo je, među ostalim, sljedeće temeljne socio-demografske parametre populacije: dob, spol, socioekonomski status te neke druge, kao što su poznavanje stranih jezika, rad na računalu i način provođenja slobodnog vremena. Istraživanjem su obuhvaćeni i stavovi o pojedinim tipovima misija i zadaća OSRH-a, a provedeno je putem anketnog upitnika tijekom 2008. i 2009. godine na ukupno 591 ispitaniku — pripadnicima Hrvatskoga ratnog zrakoplovstva (HRZ) i protuzračne obrane (PZO), pješništva, Hrvatske ratne mornarice (HRM), Bojne za specijalna djelovanja (BSD),⁹ oklopništva, Vojne policije i topništva OSRH-a. Prvi skup istraživanih sadržaja uključivao je niz varijabla koje se odnose na ispitanike i njihov status u Oružanim snagama, s ciljem praćenja trendova (npr. u obrazovnoj strukturi ili stambenoj zbrinutosti vojnika). Jednako tako bilo je moguće kroz

⁷ Silvija VINSKI, »Neka razmatranja u pokušaju određivanja pojma socijalne senzibilnosti«, *Ljetopis socijalnog rada* 7 (2000) 1, 114-115.

⁸ Usp. Dario MATIKA, Marinko OGOREC, »Gospodarska kriza i poželjnost odabira vojnog poziva«, *Društvena istraživanja* 21 (2012) 1 (115), 121-136; Zvonko TRZUN, »Kriza povjerenja u institucije: istraživanje povjerenja u vojsku«, *Polemos* 15 (2012) 29, 33-54.

⁹ Danas je to Zapovjedništvo specijalnih snaga (ZSS).

multikriterijsku analizu usporediti dobivene pokazatelje s pokazateljima motivacije i vrijednosnim stavovima ispitanika. Radi provedbe istraživanja određen je sljedeći istraživački uzorak, prikazan u Tablici 1, s obzirom na vojni čin ispitanika.

Tablica 1. Prikaz strukture ispitanika s obzirom na vojni čin. Izvor: I. JUKIĆ et al., *Cjelovito evaluacijsko izvješće za 2008. i 2009. godinu za projekt »Istraživanje ljudskih resursa i potencijala« (završni elaborat)*, Zagreb, Kineziološki fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2009, 114-115.

Časnici	94	viši časnici	5	pukovnik	1
				bojnik	4
		niži časnici	89	satnik	33
				natporučnik	29
				poručnik/poručnik korvete	27
Dočasnici	131	viši dočasnici	20	časnički namjesnik	1
				stožerni narednik	10
				nadnarednik	9
		niži dočasnici	111	narednik	20
				desetnik	42
				skupnik	49
Vojnici i mornari	366	vojnici i mornari	366	razvodnik	157
				pozornik	58
				vojnik/mornar	151

Istraživanjem je, dakle, obuhvaćen uzorak od 591 pripadnika OSRH-a, od toga 107 pripadnika HRZ-a, 43 pripadnika PZO-a, 130 pripadnika pješništva, 71 pripadnik HRM-a, 51 pripadnik BSD-a, 85 pripadnika oklopništva, 48 pripadnika Vojne policije i 56 pripadnika topništva, pri čemu je najmlađi ispitanik imao 19, a najstariji 50 godina.

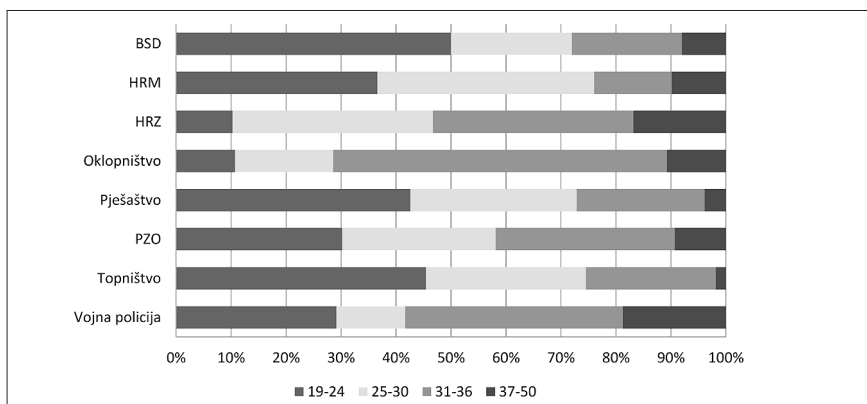
Potrebno je ponovno istaknuti kako je riječ o pilot-istraživanju, u cilju razrade istraživačke metodologije, kao i anketnog upitnika. Broj ispitanika ovisio je o raspoloživosti časnika, dočasnika i vojnika, zbog zauzetosti zadacima, preuzetim obvezama i angažmanima. Stoga se rezultati provedenog istraživanja moraju tumačiti ograničeno, uzimajući u obzir raspoloživi uzorak ispitanika i način na koji je strukturiran. Zbog toga bi bilo važno u budućnosti ponoviti istraživanja na stratificiranom uzorku,¹⁰ kako bi se dobiveni rezultati i analize mogli generalizirati, znanstveno verificirati i evaluirati.

3. Rezultati istraživanja

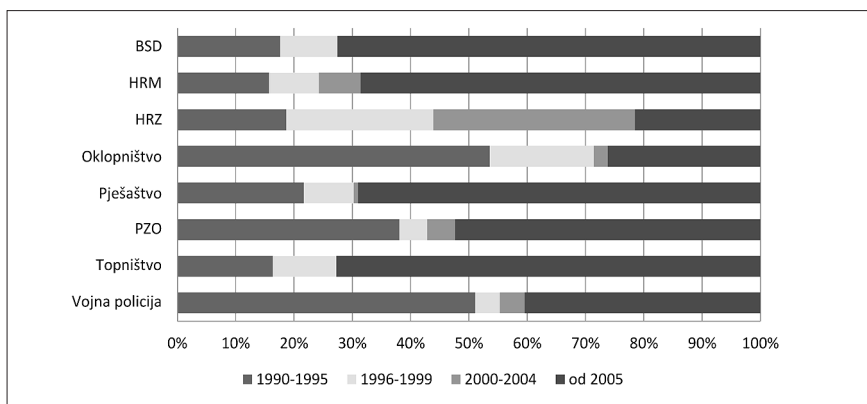
Polazeći od predmeta istraživanja i uzimajući u obzir istaknuto ograničenje uzorka u provedenom istraživanju, u nastavku će se prezentirati rezultati is-

¹⁰ Vrsta slučajnog uzorka koji unutar uzorka odražava točan postotak pojedinih slojeva (stratuma) istraživane populacije.

D. Matika: Prikaz odabranih socijalnih obilježja pripadnika Oružanih snaga...

Slika 1. Dobna struktura ispitanika. Izvor: I. JUKIĆ et al., *Cjelovito evaluacijsko izvješće za 2008. i 2009. godinu za projekt »Istraživanje ljudskih resursa i potencijala« (završni elaborat)*, 107.

Slika 2. Razdoblje stupanja u OSRH. Izvor: I. JUKIĆ et al., *Cjelovito evaluacijsko izvješće za 2008. i 2009. godinu*, 114.

traživanja u dvije skupine: odabrani sociodemografski pokazatelji i drugi parametri te stavovi o pojedinim tipovima misija i zadaća OSRH-a.

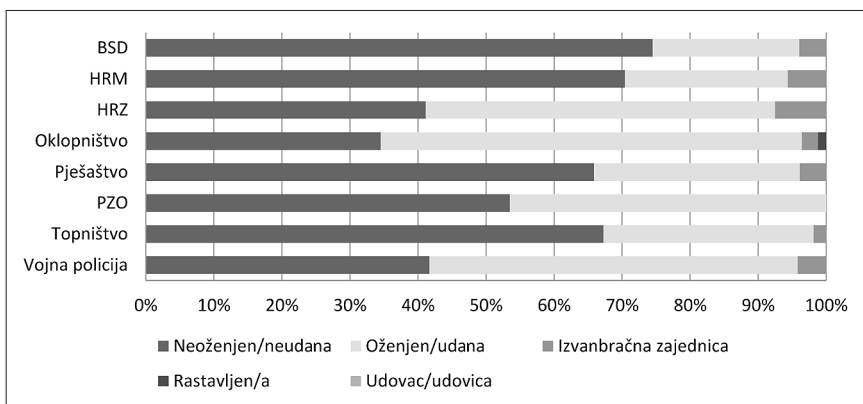
3.1. Odabrani sociodemografski pokazatelji i drugi parametri

Na dijagramu (Slika 1) prikazana je dobna struktura ispitanika prema skupinama (19-24 godine, 25-30 godina, 31-36 godina i 37-50 godina).

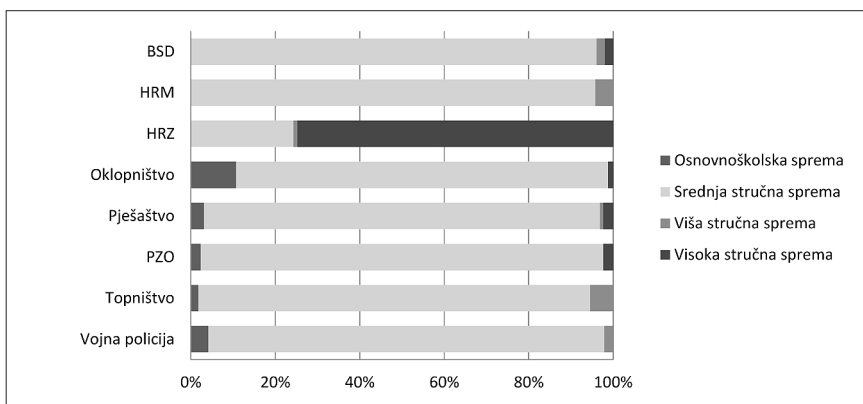
Primjećuje se kako je najmlađa dobna struktura kod pripadnika BSD-a, topništva i pješaštva, a najstarija kod pripadnika Vojne policije i HRM-a.

Na dijagramu (Slika 2) prikazano je razdoblje stupanja u službu ispitanika, kroz period od 1990. do 2005. godine.

Važno je primijetiti kako je najveći broj ispitanika stupio u OSRH u razdoblju od 2005. do provedbe ispitivanja 2008./2009. godine (51,3%), zatim od 1990. do 1995. (27,7%). Slijedi razdoblje od 1996. do 1999. godine

Slika 3. Bračno stanje ispitanika. Izvor: I. JUKIĆ et al., *Cjelovito evaluacijsko izvješće za 2008. i 2009. godinu*, 108.

Slika 4. Stručna sprema ispitanika. Izvor: I. JUKIĆ et al., *Cjelovito evaluacijsko izvješće za 2008. i 2009. godinu*, 111.

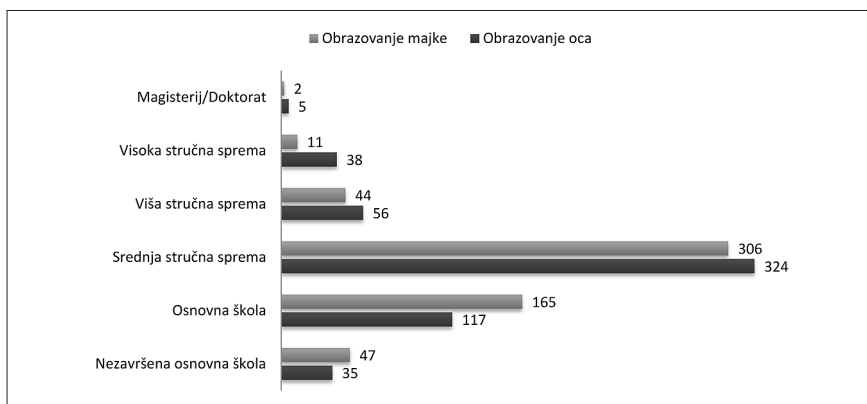
(12,6%), a najmanji broj ispitanika stupio je u OSRH u razdoblju od 2000. do 2004. godine (8,4%).

Na dijagramu (Slika 3) prikazano je bračno stanje ispitanika. Uočava se kako je najveći broj pripadnika OSRH-a bio neoženjen, odnosno neudana.

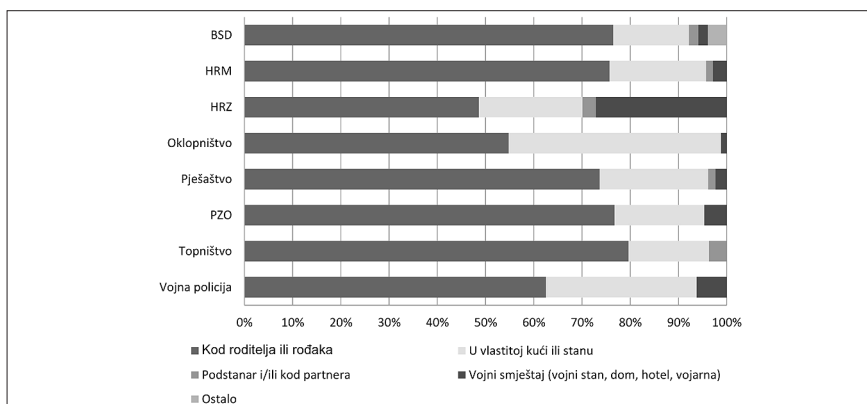
U tom kontekstu prednjačili su BSD i topništvo. Najveći broj oženjenih, odnosno udanih, bio je u oklopništvu, gdje je zabilježen i određeni broj izvanbračnih zajednica te rastavljenih. Najveći broj izvanbračnih zajednica zabilježen je u HRM-u. Zabilježeno stanje prema dijagramu (Slika 3) pokazalo je da je najveći broj ispitanika bio neoženjen (55,4%), 40,3% je oženjenih, a 4,1% živjelo je u izvanbračnoj zajednici.

Na dijagramu (Slika 4) prikazana je stručna sprema ispitanika, a na sljedećem dijagramu (Slika 5) stručna sprema ispitanikovih roditelja.

D. Matika: Prikaz odabranih socijalnih obilježja pripadnika Oružanih snaga...

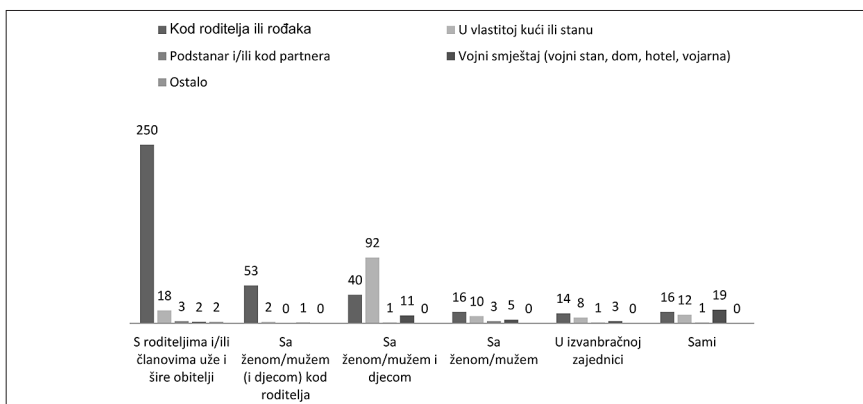
Slika 5. Stručna sprema roditelja ispitanika. Izvor: I. JUKIĆ et al., *Cjelovito evaluacijsko izvješće za 2008. i 2009. godinu*, 112.

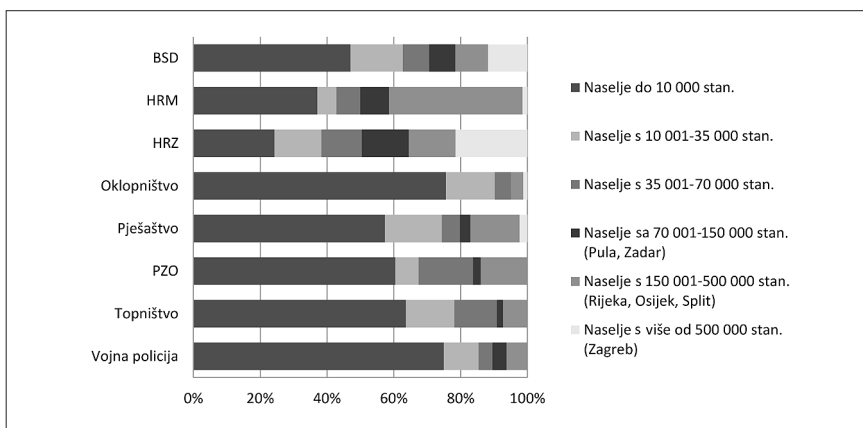
Slika 6. Stambeni status ispitanika. Izvor: I. JUKIĆ et al., *Cjelovito evaluacijsko izvješće za 2008. i 2009. godinu*, 109.

Najveći dio ispitanika (80,7%) imao je srednju stručnu sprema, 14,7% imalo je visoku stručnu sprema, 2,9% ispitanika imalo je osnovnoškolsku, a 1,7% višu stručnu sprema. Srednja stručna sprema najzastupljenija je kod ispitanikovih majki (53,2%) i ispitanikovih očeva (56,3%). Slijedi osnovnoškolska sprema (28,7% majki i 20,3% očeva), a nezavršenu osnovnu školu imalo je 8,2% majki i 6,1% očeva. Višu ili visoku stručnu sprema imalo je 9,6% majki i 16,3% ispitanikovih očeva, a magisterij ili doktorat imalo je 0,3% majki i 0,9% ispitanikovih očeva.

Iz podataka prikazanih na Slikama 6 i 7, uočava se kako je većina ispitanika (66,7%) stanovala kod roditelja ili rođaka. U vlastitoj kući ili stanu živjelo je 24,4% ispitanika, sedam posto živjelo je u vojnom smještaju (vojni stan, dom, hotel, vojarna), a 1,5% bili su podstanari i/ili su živjeli kod partnera.

Slika 7. Stambene prilike ispitanika. Izvor: I. JUKIĆ et al., *Cjelovito evaluacijsko izvješće za 2008. i 2009. godinu*, 110.

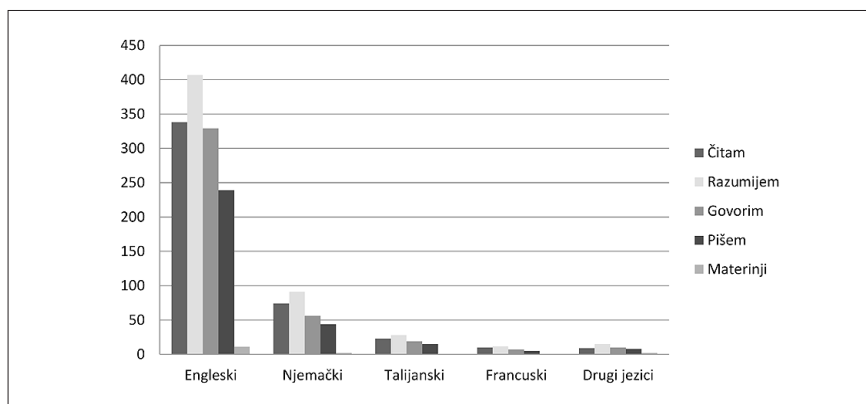
Slika 8. Veličina naselja. Izvor: I. JUKIĆ et al., *Cjelovito evaluacijsko izvješće za 2008. i 2009. godinu*, 110.

Vidljivo je kako je velik broj ispitanika živio kod roditelja ili rođaka, s roditeljima i/ili članovima uže i šire obitelji, a relativno malo njih živjelo je u vlastitom stanu. Kod roditelja ili rođaka živjelo je 68,8% ispitanika u dobi do 30 godina, te 31,2% iznad 31 godine. S druge strane, u vlastitoj kući ili stanu živjelo je 29,4% ispitanika u dobi do 30 godina, te 70,6% starijih od 31 godine. S obzirom na velik broj ispitanika mlađe dobi, koji nisu imali vlastitu kuću ili stan, moglo se očekivati da u budućnosti većina njih želi riješiti stambeno pitanje i osamostaliti se.

Na dijagramu (Slika 8) prikazana je veličina naselja u kojem su ispitanici proveli najveći dio života.

Najveći dio života u naselju do 10 000 stanovnika provelo je 52,8% ispitanika, slijedi 21,6% iz naselja s 10 001-70 000 stanovnika, zatim 19,8% iz na-

D. Matika: Prikaz odabranih socijalnih obilježja pripadnika Oružanih snaga...

Slika 9. Poznavanje stranih jezika. Izvor: I. JUKIĆ et al., *Cjelovito evaluacijsko izvješće za 2008. i 2009. godinu*, 115.

selja sa 70 001-500 000 stanovnika (Pula, Zadar, Rijeka, Osijek, Split), a najmanji broj ispitanika (5,8%) većinu života proveo je u Zagrebu.

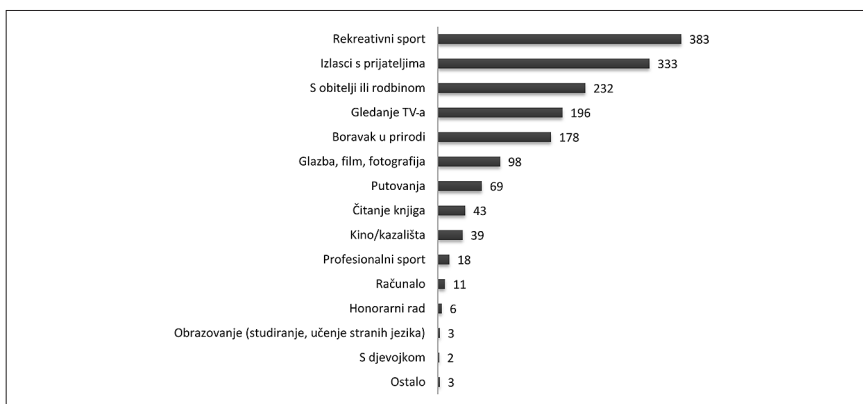
Od stranih jezika, očekivano, najviše je bilo prisutno poznavanje engleskog, i to znatno više od ostalih stranih jezika. Prosječni ispitanik HRZ-a, BSD-a i HRM-a čita ili razumije barem jedan strani jezik, dok je poznavanje stranih jezika najniže kod pripadnika oklopništva i Vojne policije. Na Slici 9 prikazana je distribucija poznavanja stranog jezika prema očitovanju ispitanika.

U Tablici 2 prikazani su rezultati indeksa informatičke pismenosti, odnosno poznavanja rada na računalu.

Tablica 2. Indeks informatičke pismenosti. Izvor: I. JUKIĆ et al., *Cjelovito evaluacijsko izvješće za 2008. i 2009. godinu*, 116.

Informatička pismenost	zanimanje / rod							
	HRZ	PJEŠ	HRM	BSD	OKL	VP	TOP	PZO
niska	12	39	18	13	50	22	20	21
prosječna	31	56	32	21	17	17	22	9
visoka	64	31	21	17	13	9	14	13
Ukupno	195	205	182	195	195	195	195	195

Na temelju odgovora ispitanika na pitanja u vezi s različitim aspektima rada na računalu, (korištenje programa za obradu teksta, čitanje elektroničke pošte, korištenje interneta itd.), konstruiran je indeks informatičke pismenosti. Ispitanici su podijeljeni u tri skupine, ovisno o razini njihova poznavanja rada na računalu (niska, srednja i visoka). Općenito gledajući, osim pripadnika HRZ-a, informatički su najpismeniji bili pripadnici BSD-a i HRM-a, a zatim pripadnici ostalih rodova, pri čemu su na samom začelju pripadnici oklopništva. Među pripadnicima HRZ-a nalazio se najveći dio ispitanika u

Slika 10. Provođenje slobodnog vremena. Izvor: I. JUKIĆ et al., *Cjelovito evaluacijsko izvješće za 2008. i 2009. godinu*, 117.

kategoriji visoko informatički pismenih, dok se s druge strane, među pripadnicima oklopnništva, nalazio najveći dio ispitanika u kategoriji niske informatičke pismenosti.

Zadnje ispitivanje u ovom sklopu odnosilo se na provođenje slobodnog vremena, a rezultati su prikazani na dijagramu (Slika 10).

Kako je vidljivo iz dijagrama (Slika 10), najveći broj ispitanika provodi slobodno vrijeme baveći se prvenstveno rekreativnim sportom, u izlascima s prijateljima, gledanjem TV-a, zatim boraveći u prirodi te baveći se glazbom/filmom/fotografijom, ili na putovanjima.

Na temelju prethodno prikazanih rezultata istraživanja odabranih socio-demografskih pokazatelja i drugih parametara — dob, spol, socioekonomski status, odnosno poznavanje stranih jezika i rad na računalu te način provođenja slobodnog vremena — mogu se prepoznati sljedeća pretežita obilježja istraživane populacije:

- Najveći broj ispitanika stupio je u OSRH u razdoblju nakon 2005. godine, do provedbe istraživanja 2008./2009. godine (51,3%), što pokazuje kako je riječ o populaciji koja nije bila u djelatnom sastavu OSRH-a tijekom Domovinskog rata.
- Najveći broj ispitanika bio je neoženjen (55,4%), a većina (87,7%) je imala samo srednju stručnu spremu i dolazila iz obitelji u kojima je kod roditelja najzastupljenija srednja stručna sprema — majke (53,2%) i očevi (56,3%).
- Većina ispitanika stanovala je kod roditelja ili rođaka (66,7%); od tog broja kod roditelja ili rođaka živjelo je 68,8 % ispitanika u dobi do 30 godina.
- Najveći dio života proveli su u naselju do 10 000 stanovnika (52,8%).

- Prosječni ispitanik znao je samo jedan strani jezik (engleski); među njima je najviše pripadnika HRZ-a, BSD-a i HRM-a, koji su ujedno bili i informatički najpismeniji.
- Najveći broj ispitanika provodio je slobodno vrijeme baveći se prvenstveno rekreativnim sportom, zatim izlascima s prijateljima i gledanjem televizije.

Od ukupnog broja ispitanika bilo je 225 časnika i dočasnika, te 336 vojnika i mornara.

Dakle, riječ je o mlađoj populaciji sa srednjom stručnom spremom, iz manjih sredina, čiji roditelji također imaju srednju stručnu spremu. Uglavnom žive kod roditelja ili rođaka, nemaju riješeno stambeno pitanje i u većini slučajeva nisu zasnovali svoju obitelj. Koriste se engleskim jezikom, relativno su informatički pismeni, a slobodno vrijeme provode baveći se sportom, u izlascima i gledanju televizije.

Polazeći od prije utvrđenih (odabranih) obilježja populacije, bilo je interesantno istražiti vrijednosne stavove promatrane populacije, prije svega zato jer se radi o mladim ljudima sa srednjom stručnom spremom, koji žive kod roditelja i nisu zasnovali vlastitu obitelj, iz malih su sredina i prosječnih hobija. Moglo se očekivati da imaju otvorene stavove prema integracijskim procesima pred kojima se tada nalazila Republika Hrvatska (integracija u NATO i ulazak u Europsku uniju), te novim misijama i zadaćama pred kojima se našao OSRH, budući da to mladim ljudima otvara perspektivu, omogućuje rješavanje stambenog pitanja, nastavak školovanja i svladavanje stranih jezika (posebice engleskog).

3.2. Stavovi o pojedinim tipovima misija i zadaćama OSRH-a

Instrument na temelju kojeg je mjerena naklonost pojedinim misijama i zadaćama OSRH-a, proizišao je iz temeljenih dokumenata objavljenih na mrežnim stranicama MORH-a, kao što je npr. *Strateški pregled obrane*.¹¹ Pritom su formirane dvije skale: jednom se mjerilo osobno slaganje s angažiranjem Oružanih snaga u određenom tipu misije ili zadaće, a drugom se mjerila važnost pojedinih tipova misija i zadaća u budućnosti. Fokus istraživanja bio je, dakle, na percepciji ispitanika o primjerenosti (P) i važnosti (V) pojedine misije ili zadaće za OSRH. U Prilogu 1 (Tablica 8) prikazani su rezultati prosječnih vrijednosti za primjerenost pojedinih tipova misija i zadaća, a u Prilogu 2 (Tablica 9) rezultati prosječnih vrijednosti za važnost pojedinih mi-

¹¹ D. MATIKA, »Prilog istraživanju metodološkog pristupa u strateških dokumenata u funkciji obrambenog planiranja«, *Polemos* 14 (2011) 28, 57-82.

sija i zadaća u budućnosti. U Tablici 3 prikazane su razlike u percepciji primjerenosti (P) i važnosti (V) pojedine misije ili zadaće za OSRH.

Tablica 3. Razlike u percepciji primjerenosti (P) i važnosti (V) pojedine misije ili zadaće za OSRH.

Izvor: I. JUKIĆ et al., *Cjelovito evaluacijsko izvješće za 2008. i 2009. godinu*, 139.

Red. br.	Tipovi misija i zadaće	$\bar{x}$ P	$\bar{x}$ V
1.	Zaštita neovisnosti, teritorijalne cjelovitosti i opstojnosti RH**	4,66	4,46
2.	Zaštita zračnog prostora RH**	4,66	4,43
3.	Zaštita akvatorija pod nadležnošću RH**	4,64	4,45
4.	Obavještajne djelatnosti**	4,35	4,23
5.	Protokolarne zadaće**	4,10	3,96
6.	Potpora zemlje domaćina savezničkim snagama (osiguravanje ugovorenih resursa)*	3,97	4,03
7.	Traganje i spašavanje**	4,51	4,37
8.	Odvraćanje potencijalnog agresora te obrana RH, uključujući pozivanje na članak V. Sjevernoatlantskog ugovora**	4,29	4,14
9.	Obrana članica NATO-a	3,93	3,97
10.	Mirovne operacije**	4,07	4,22
11.	Humanitarne operacije	4,32	4,31
12.	Obrambena diplomacija	4,10	4,06
13.	Regionalna inicijativa	3,90	3,96
14.	Nadzor naoružanja	4,14	4,11
15.	Izgradnja mjera povjerenja i sigurnosti	4,14	4,12
16.	Pomoć civilnim vlastima*	4,28	4,21
17.	Pomoć namjenskim službama u zaštiti i spašavanju ljudi i dobara**	4,44	4,30
18.	Pomoć civilnim institucijama u borbi protiv proliferacije oružja za masovno uništenje**	4,27	4,17
19.	Pomoć civilnim institucijama u borbi protiv terorizma**	4,42	4,35
20.	Pomoć civilnim institucijama u borbi protiv krijumčarenja*	4,33	4,27
21.	Pomoć civilnim institucijama izvršenjem ostalih nevojnih zadaća (npr. istraživačka djelatnost, zaštita spomenika kulture i slično)*	3,95	3,87

Legenda:

— srednja vrijednost ($\bar{x}$)

— signifikantnost (** $p \leq 0,01$, * $p \leq 0,05$)

Naime, *Strateškim pregledom obrane* već od 2005. godine (str. 15-16 i 45-46) definirane su nove misije i zadaće OSRH-a, budući da su promjene u sigurnosnom okruženju dovele i do promjene percepcije sigurnosnih rizika, a samim time do redefiniranja temeljnih misija i zadaća OSRH-a nakon ratnih vremena. Potrebno je napomenuti kako je tek 1998. godine definiran prvi mirnodopski ustroj Ministarstva obrane i OSRH-a. Približavanje sjevernoat-

lantskoj zajednici službeno je započelo 15. veljače 2000. godine, kada je Hrvatska pozvana da se uključi u program izgradnje Partnerstva za mir. Početkom ožujka iste godine ekspertni tim NATO-a pripremio je posjet glavnog tajnika Hrvatskoj, koji je u skladu s odlukom NATO-a od 25. svibnja 2000. godine, pozvao Hrvatsku u punopravno članstvo Partnerstva za mir. Proces je završio punopravnim članstvom Republike Hrvatske u NATO savezu, u travnju 2009. godine. Dakle, bilo je potrebno punih devet godina neprestanih reforma i prilagodba obrambenog sustava NATO standardima. Ne smije se zaboraviti da u to vrijeme započinje i angažman OSRH-a u mirovnim misijama. Sudjelovanje pripadnika OSRH-a u mirovnim misijama UN-a započelo je 27. rujna 1999. godine, kada je deset časnika upućeno na dužnost vojnih promatrača u mirovnu misiju UN-a u Sijera Leoneu (naziv misije: UNOM-SIL). Dakle, paralelno s transformacijom OSRH-a započinje i njegov međunarodni angažman i afirmacija. Intenzitet promjena koji je započeo 1991. godine i trajao sve do ulaska Republike Hrvatske u NATO, bio je izrazito velik i značajan, i bilo je potrebno konstruirati kvantitativne empirijske instrumente za mjerenje promjena u stavovima. Osim toga, bilo je važno konstruirati instrument kojim se može »mjeriti« naklonost novoj misiji i zadaćama OSRH-a, na temelju službenih dokumenata, kao što je *Strateški pregled obrane*, koji na prijedlog Vlade RH donosi Hrvatski sabor. U konstruiranom instrumentu priložene su dvije skale: jednom se mjerila procjena važnosti pojedinih tipova misija u budućnosti, a drugom osobno slaganje sa sudjelovanjem OSRH-a u takvom tipu misije i zadaće.

U demokratskim društvima misije, zadaće i ciljeve djelovanja Oružanih snaga ne definira vojni *establišment*, nego šira društvena zajednica, kroz javnu raspravu i strateške dokumente.¹² No, pripadnici Oružanih snaga imaju pravo na vlastite procjene oko prikladnosti određenih tipova misija i zadaća. Iako, apstraktno gledano, profesionalnost zahtijeva od vojnika da svakoj misiji i zadaći pristupi s jednakom ozbiljnošću i na jednak način, u praksi je to drukčije. Realno je očekivati da će pripadnici Oružanih snaga kvalitetnije i s većim entuzijazmom izvršavati one zadaće za koje postoji sveopći konsenzus i koje imaju društvenu i socijalnu legitimaciju.

Ako ne postoji svijest o općem konsenzusu oko određene zadaće, misije ili cilja, odnosno ako nije prisutna društvena i socijalna legitimacija, to se može odraziti na razmišljanje pojedinog pripadnika Oružanih snaga u svezi sa svrhovitošću njegova angažmana. Upravo je stoga, primjerice, u većini eu-

¹² Usp. D. MATIKA, »Prilog istraživanju metodološkog pristupa u strateških dokumenata u funkciji obrambenog planiranja«, 57-82; I. ROGIĆ, A. MIŠETIĆ, T. SMERIĆ, »Hrvatska vojska kao čimbenik društvenog razvitka — mišljenje javnosti«, 417-434.

ropskih oružanih snaga omogućeno pripadnicama i pripadnicima da sami odluče žele li sudjelovati u određenoj međunarodnoj misiji. U nekim primjerima zabilježeni su i slučajevi da vojnici ulože prigovor savjesti jer ne žele sudjelovati u određenom tipu misije i zadaće koje su postavljene pred oružane snage.

Svijest da u širem društvenom kontekstu ne postoji sveopći konsenzus oko određene misije i/ili zadaće oružanih snaga, nužno će se odraziti i na razmišljanja njihovih pripadnika.

Na temelju rezultata istraživanja, prikazanih u Tablici 3, može se primijetiti sljedeće:

- Procjene o prikladnosti pojedinih misija i zadaća, definiranih *Strateškim pregledom obrane*, vrlo su visoke. No, jednako tako može se primijetiti kako se obrana članica NATO-a nalazi na pretposljednem mjestu, s ocjenom 3,93 (P) i 3,97 (V). Hrvatska tada još nije bila članica NATO saveza.
- Na posljednjem su mjestu regionalne inicijative — 3,90 (P) i 3,96 (V) — što se može interpretirati političkim diskursom 90-ih godina, u obliku »balkanskih asocijacija«.

Osim navedenoga, bilo je važno istražiti i razlike u percepciji ispitanika između primjerenosti i važnosti pojedinih tipova misija i zadaća OSRH-a u budućnosti. Rezultati prosječnih vrijednosti, za varijable koje ističu te razlike, prikazani su u prilogu (Tablice 8 i 9), a možemo primijetiti sljedeće:

- Iako rezultati pokazuju kako postoje manje razlike u pogledu procjene primjerenosti i važnosti pojedinog tipa misije i/ili zadaće, one su statistički značajne. Većina percipiranih razlika odnosila se na misije i zadaće vezane uz RH, bilo da je riječ o zaštiti suvereniteta i obrani, ili pomoći civilnim institucijama u domaćem kontekstu.
- U odnosu prema primjerenosti, ispitanici drže kako će prije spomenuti tipovi misija i zadaća (zaštita, suverenitet, obrana) u budućnosti biti manje važni, iako ih — sveukupno gledajući — drže važnijima i primjerenijima od tipova misija i zadaća koje podrazumijevaju međunarodnu suradnju, izuzev mirovnih i humanitarnih operacija.
- Kada je riječ o međunarodnoj suradnji, u većini slučajeva ne postoji statistički značajna razlika između percipirane primjerenosti i važnosti.

Svi slučajevi u kojima se važnost percipira većom od primjerenosti, odnose se na misije i zadaće sljedećeg tipa (srednja vrijednost ocjene):

- potpora zemlje domaćina savezničkim snagama (osiguravanje ugovorenih resursa) 3,97 (P) i 4,03 (V)
- obrana članice NATO-a 3,93 (P) i 3,97 (V)

D. Matika: Prikaz odabranih socijalnih obilježja pripadnika Oružanih snaga...

- mirovne operacije 4,07 (P) i 4,22 (V)
- regionalna inicijativa 3,9 (P) i 3,96 (V).

U pogledu korelacije, na primjeru najmlađih i najstarijih pripadnika OSRH-a koji su sudjelovali u istraživanju, u Tablicama 4 i 5 prikazani su odnosi između primjerenosti i važnosti misija i zadaća koje se pojedinačno razlikuju od prije utvrđenih srednjih vrijednosti.

Tablica 4. Razlike u percepciji primjerenosti (P) i važnosti (V) pojedine misije ili zadaće za najmlađe pripadnike OSRH-a koji su pristupili istraživanju. Izvor: autor.

Najmlađi		
Korelacija	Primjerenost	Važnost
BSD	zaštita neovisnosti, teritorijalne cjelovitosti i opstojnosti RH (4,61) regionalna inicijativa (3,82)	zaštita neovisnosti, teritorijalne cjelovitosti i opstojnosti RH (4,49) regionalna inicijativa (4,10)
Pješaštvo	zaštita neovisnosti, teritorijalne cjelovitosti i opstojnosti RH (4,60) obrana članica NATO-a (3,88)	zaštita neovisnosti, teritorijalne cjelovitosti i opstojnosti RH (4,37) obrana članica NATO-a (3,79)
Topništvo	zaštita neovisnosti, teritorijalne cjelovitosti i opstojnosti RH (4,66) potpora zemlje domaćina savezničkim snagama (osiguravanje ugovorenih resursa) (3,93)	zaštita neovisnosti, teritorijalne cjelovitosti i opstojnosti RH (4,51) potpora zemlje domaćina savezničkim snagama (osiguravanje ugovorenih resursa) (4,15)

Tablica 5. Razlike u percepciji primjerenosti (P) i važnosti (V) pojedine misije ili zadaće za najstarije pripadnike OSRH-a koji su pristupili istraživanju. Izvor: autor.

Najstariji		
Korelacija	Primjerenost	Važnost
HRZ	zaštita neovisnosti, teritorijalne cjelovitosti i opstojnosti RH (4,80) obrana članica NATO-a (3,78)	zaštita neovisnosti, teritorijalne cjelovitosti i opstojnosti RH (4,45) obrana članica NATO-a (3,71)
Vojna policija	zaštita neovisnosti, teritorijalne cjelovitosti i opstojnosti RH (4,75) regionalna inicijativa (3,96)	zaštita neovisnosti, teritorijalne cjelovitosti i opstojnosti RH (4,50) regionalna inicijativa (4,13)

Iz navedenih tablica uočavaju se razlike u percepciji primjerenosti i važnosti misija u odnosu na životnu dob ispitanе populacije (najmlađi i najstariji), kao i pripadnosti pojedinoj postrojbi OSRH-a.

Jednako tako, u pogledu korelacije, na primjeru pripadnika OSRH-a koji su pretežito stupili u Oružane snage nakon 2005. godine i onih koji su pretežito stupili od 1990. do 1995. godine, a sudjelovali su u istraživanju, u Tablicama 6 i 7 prikazani su odnosi između primjerenosti i važnosti misija i zadaća koje se pojedinačno razlikuju od prije utvrđenih srednjih vrijednosti.

Tablica 6. Razlike u percepciji primjerenosti (P) i važnosti (V) pojedine misije ili zadaće za pripadnike OSRH-a koji su pretežito stupili u OSRH nakon 2005. godine i pristupili su istraživanju. Izvor: autor.

Stupanje u OSRH (pretežito nakon 2005. godine)		
Korelacija	Primjerenost	Važnost
BSD	zaštita neovisnosti, teritorijalne cjelovitosti i opstojnosti RH (4,61) regionalna inicijativa (3,82)	zaštita neovisnosti, teritorijalne cjelovitosti i opstojnosti RH (4,49) regionalna inicijativa (4,10)
HRM	zaštita neovisnosti, teritorijalne cjelovitosti i opstojnosti RH (4,79) obrana članica NATO-a (3,83)	zaštita neovisnosti, teritorijalne cjelovitosti i opstojnosti RH (4,63) obrana članica NATO-a (3,79)

Tablica 7. Razlike u percepciji primjerenosti (P) i važnosti (V) pojedine misije ili zadaće za pripadnike OSRH-a koji su pretežito stupili u OSRH između 1990. i 1995. godine i pristupili su istraživanju. Izvor: autor.

Stupanje u OSRH (pretežito od 1990. do 1995. godine)		
Korelacija	Primjerenost	Važnost
Oklopništvo	zaštita neovisnosti, teritorijalne cjelovitosti i opstojnosti RH (4,58) obrana članica NATO-a (4,14)	zaštita neovisnosti, teritorijalne cjelovitosti i opstojnosti RH (4,40) obrana članica NATO-a (4,00)
Vojna policija	zaštita neovisnosti, teritorijalne cjelovitosti i opstojnosti RH (4,75) regionalna inicijativa (3,96)	zaštita neovisnosti, teritorijalne cjelovitosti i opstojnosti RH (4,50) regionalna inicijativa (4,13)

Iz ovih se tablica uočavaju razlike u percepciji, primjerenosti i važnosti misija u odnosu prema datumu stupanja u OSRH, kao i pripadnosti pojedinoj postrojbi OSRH-a.

Važno je istaknuti sljedeće:

- Sagledavajući prikazane rezultate u kontekstu tadašnjeg trenutka (pred ulazak Republike Hrvatske u NATO), važno je primijetiti visoku razinu prihvaćanja svih tipova misija i zadaća. To je pokazalo da razlike u razini prihvaćanja tipova misija i zadaća OSRH-a nisu bile velike.
- Nadalje, važno je primijetiti i to da je — u svjetlu budućeg sudjelovanja u međunarodnim misijama i operacijama — prihvaćanje zadaća međunarodnog karaktera bilo niže od prihvaćanja klasičnih teritorijalno-obrambenih zadaća (i drugih zadaća vezanih isključivo uz RH), kao i spremnosti obrane članica NATO-a.

Dakle, sklonost međunarodnim misijama i operacijama u tom razdoblju bila je osrednja, a svijest pripadnika OSRH-a nije bila dovoljno razvijena o tom pitanju, iako je bilo prisutno pozitivno vrednovanje uloge međunarodnih institucija, pogotovo u njihovu mirotvornom i humanitarnom djelovanju, kao i NATO-a. Budući da je riječ o mladim ljudima sa srednjom stručnom spremom, koji žive kod roditelja i nisu zasnovali vlastitu obitelj, iz malih su sredina i prosječnih hobija, mogli su se očekivati otvoreniji stavovi prema in-

tegracijskim procesima pred kojima se tada nalazila Republika Hrvatska (integracija u NATO i ulazak u Europsku uniju), kao i novim misijama i zadaćama pred kojima se našao OSRH. No, rezultati istraživanja pokazali su donekle konzervativan stav jer je na prvome mjestu bila zaštita neovisnosti, teritorijalne cjelovitosti i opstojnosti RH, a na zadnjem obrana članica NATO-a — 3,93 (P) i 3,97 (V) te regionalna inicijativa — 3,9 (P) i 3,96 (V).

Promatrana populacija (iako razmjerno mlada) nije prepoznala integracijske procese, nove misije i zadaće OSRH-a kao svoju »šansu« u svjetlu rješavanja vlastitih bitnih pitanja, može se reći i onih egzistencijalnih, kao što je stanovanje, nastavak školovanja, zasnivanje obitelji i drugo. Naprotiv, njihov pogled bio je tradicionalan, utemeljen na ratnoj paradigmi — neovisnost, teritorijalna cjelovitost i suverenitet.

Zato su spomenuti rezultati bili poticaj za pokretanje novih istraživanja. Jedno od takvih cjelovitih istraživanja bio je znanstveni projekt »Hrvatska vojska — hrvatsko društvo«, ¹³ koji je proveo Institut Ivo Pilar, na zahtjev Instituta za istraživanje i razvoj obrambenih sustava MORH-a, čiji se rezultati nalaze na prije citiranoj mrežnoj stranici u fusnoti.

4. Zaključak

Kako je istaknuto u uvodu samoga članka, u njemu su predstavljeni rezultati istraživanja socijalnog statusa (konkretno — određenih obilježja tog statusa) pripadnika OSRH-a, koji se odnose na dob, spol, socioekonomski status i druge parametre, među kojima su: poznavanje stranih jezika, rad na računalu, način provođenja slobodnog vremena, odnosno vrijednosni stavovi o pojedinim tipovima misija i zadaća OSRH-a. Rezultati se odnose na razdoblje prije ulaska Republike Hrvatske u NATO (2008./2009. godina), a namjera je članka (vodeći računa o vremenskoj distanci) analitički predstaviti i znanstveno opisati dio rezultata provedenog istraživanja radi nastavka istraživanja i izrade komparativne analize stanja prije ulaska Republike Hrvatske u NATO i nakon ulaska.

Neosporiva je činjenica koja govori da je socijalni status (ugled ili prestiž) jedna od važnih komponenta za razumijevanje ukupnoga antropološkog statusa pripadnika OSRH-a, a jednako tako može biti i važan indikator koji ističe karakteristično ponašanje pojedinca, njegove društvene stavove i vrijednosti, zauzimanje za sudjelovanje u misijama OSRH-a i provedbu dobivenih zadaća. ¹⁴ Rezultati istraživanja mogu biti dobar pokazatelj »poslodavcu«,

¹³ Usp. <https://www.pilar.hr/2011/01/predstavljeni-rezultati-projekta-hrvatska-vojska-hrvatsko-drutvo/>. Pristup ostvaren 25. ožujka 2019.

¹⁴ D. MATIKA, »Sudjelovanje OSRH u međunarodnim vojnim misijama — stajališta hrvatske javnosti i časnika OSRH«, *Društvena istraživanja* 18 (2009) 3 (101), 355-369.

u ovom slučaju Ministarstvu obrane i Oružanim snagama, kako reagirati u socijalnim situacijama u kojima su se našli podređeni, te kako razborito postupiti u međuljudskim odnosima u nekom socijalnom kontekstu, na način koji je socijalno prihvatljiv i vrednovan, a istodobno koristan i organizaciji i pojedincu (socijalno senzibilan).¹⁵

Rezultate istraživanja moguće je sagledati kroz dvije razine. Na pojedinačnoj se razini uočava mnogo razlika kada se međusobno usporede različite profesionalne skupine na razini grana i rodova OSRH-a. To potvrđuje pretpostavku o organizacijskim razlikama unutar Oružanih snaga, kao složene vojne organizacije.¹⁶ S druge strane, na općoj razini, zabilježeno je postojanje određenih zajedničkih socijalnih obilježja, među kojima treba istaknuti sljedeća:

1. U pogledu sociodemografskih pokazatelja treba obratiti pozornost na činjenicu kako je prije ulaska Republike Hrvatske u NATO velik dio ispitanika živio u domaćinstvu zajedno s roditeljima, i/ili drugim članovima uže i šire obitelji. Tada nije bilo realno očekivati da će se stambeno pitanje tako velikog broja pripadnika OSRH-a moći riješiti dodjeljivanjem vojnih stanova na korištenje. Valjalo bi istražiti kakvo je stanje danas, jer je jedna od tradicionalnih karakteristika vojnih organizacija da »brine za svoje ljude« u tako osjetljivom socijalnom pitanju kao što je stanovanje i osamostaljivanje radi stvaranja obitelji (treba zapaziti kako je najveći broj ispitanika bio neoženjen — 55,4%).
2. Kada je riječ o obrazovanju, zabilježeno je kako je udio onih koji imaju završenu samo osnovnu školu bio 2,9%, što je u perspektivi moguće reducirati prema nuli, a udio onih sa srednjoškolskim obrazovanjem bio je 80,7%. Ustrojavanje posebnih studijskih programa za potrebe OSRH-a, zatim otvaranje mogućnosti za pohađanje razlikovnih studijskih programa i, naposljetku, ustrojavanje Hrvatskoga vojnog učilišta »Dr. Franjo Tuđman«, kao visokoobrazovne i znanstveno-nastavne ustanove koja će provoditi studijske programe akreditirane sukladno Zakonu o osiguranju kvalitete u znanstvenoj djelatnosti i visokom obrazovanju, na sve tri akademske razine, po mišljenju autora pravi je put za unaprjeđivanje načela jednakih mogućnosti, prilika i postupanja u

¹⁵ D. MATIKA, M. OGOREC, »Gospodarska kriza i poželjnost odabira vojnog poziva«, 121-136.

¹⁶ Usp. Joseph L. SOETERS, Donna J. WINSLOW, Alise WEIBULL, »Military Culture«, *Handbook of the Sociology of the Military*, Giuseppe Caforio (ed.), New York, Kluwer Academic, Plenum Publishers, 2003, 237-254; Henning Sorensen, »New Perspectives on the Military Profession: The I/O Model and Esprit de Corps Re-evaluated«, *Armed Forces and Society* 20 (1994) 4, 599-617.

profesionalnom razvoju, te jednakih mogućnosti obrazovanja i napredovanja bez obzira na socijalne mogućnosti i status.

3. Kada je riječ o poznavanju stranih jezika, također je zabilježeno da je to područje na kojem bi trebalo poraditi. Već je tada bilo poželjno da svi pripadnici čitaju i razumiju barem jedan strani jezik. Prema tadašnjim podacima, samo je u HRZ-u, BSD-u i HRM-u poznavanje jezika bilo takvo da njihov prosječni pripadnik čita i razumije barem jedan strani jezik, s tim da je samo prosječni pripadnik HRZ-a govorio i pisao jedan strani jezik. Ista je situacija i kada je riječ o poznavanju rada na računalu, gdje su se pripadnici HRZ-a, BSD-a i HRM-a opet isticali boljim rezultatima od ostalih. Navedeno govori o potrebi za kontinuiranim unaprjeđivanjem Središta za strane jezike unutar Hrvatskoga vojnog učilišta, kao i informacijskih mogućnosti i na pojedinačnoj i na općoj razini.

U kontekstu vrijednosnih stavova o primjerenosti i važnosti pojedinih tipova misija i zadaća Oružanih snaga, pripadnici OSRH-a imaju svoje procjene oko prikladnosti određenih tipova misija i zadaća. U tom sklopu važan je njihov društveni ugled i socijalna legitimacija (socijalni senzibilitet).¹⁷ U konkretnom slučaju bila je riječ o mladim ljudima sa srednjom stručnom spremom, koji žive kod roditelja i nisu osnovali vlastitu obitelj, potječu iz malih sredina i prosječnih su hobija. Od njih su se mogli očekivati otvoreniji stavovi prema integracijskim procesima, no pokazalo se upravo suprotno: opći stav bio je konzervativan u odnosu prema novim misijama i zadaćama, kao što su obrana članica NATO-a, mirovne i humanitarne misije i regionalne inicijative. Razmotrimo razloge za takav stav:

- a) Mogući razlog je činjenica kako je razdoblje u kojem su provedena istraživanja, bilo i razdoblje intenzivnih institucijskih i organizacijskih transformacija. Te promjene zasigurno su utjecale i na stavove i razmišljanja pripadnika OSRH-a o primjerenosti i važnosti pojedinih tipova misija i zadaća (»strah od promjena«).
- b) Možda je ipak veći razlog nedovoljna informiranost i komunikacijska strategija (»nedovoljno dobrih informacija«).

Veliku ulogu u tom kontekstu zauzima visoko obrazovanje časnika i dočasnika jer je važno upoznati pripadnike OSRH-a s novim vrijednosnim promjenama te važnosti međunarodnog sudjelovanja u zaštiti vlastitoga teritorijalnog integriteta i suverenosti, kroz djelovanje u novome sigurnosnom ok-

¹⁷ Usp. D. MATIKA, »Sudjelovanje OSRH u međunarodnim vojnim misijama — stajališta hrvatske javnosti i časnika OSRH«, 355-369; T. SMERIĆ, »Društveni ugled časničke profesije u Hrvatskoj — pogled iznutra«, 111-131

ruženju, na način da Hrvatska bude pružatelj, a ne primatelj sigurnosti. Tome su doprinijela i empirijska istraživanja, poput onoga kakvo se predstavlja i u ovom članku, te znanstveno utemeljene spoznaje koje su znatno pridonijele promjeni stava prema međunarodnim obvezama Republike Hrvatske u području sigurnosti i obrane.

Uzimajući u obzir navedene zaključke, ali i prije navedena ograničenja koja se odnose na istraživački uzorak, rezultati predstavljeni u ovom članku predstavljaju prikaz istraživanja i trebaju se prihvatiti kao određeni trendovi i preporuke koje je u budućnosti potrebno još više komparativno istražiti, znanstveno verificirati i evaluirati. Stoga autor predlaže nastavak istraživanja, uz korištenje predstavljene metodologije, na način da se ona nadopuni i proširi novim mjernim instrumentima, osobito rezultatima istraživanja znanstvenog projekta »Hrvatska vojska — hrvatsko društvo« Instituta društvenih znanosti Ivo Pilar.

Dario Matika

An Overview of Selected Social Markers of the Croatian Armed Forces Members

This article provides research results of selected social markers of the Croatian Armed Forces members (OSRH). The research was conducted in 2008/2009 prior to becoming a NATO member. One of the most important social markers of the Croatian Armed Forces, regulated by the Croatian Armed Forces Law, derives from the principle of equal opportunity, possibility and conduct in professional development as well as equal opportunity in education and advancement of the Croatian Armed Forces members regardless of their social abilities and standing. Research results have indicated that resolved housing issue, access to accredited higher education in the Croatian Military Academy »Dr. Franjo Tuđman« and gaining and improving foreign language competences all represent important armed forces social markers factors. Those factors have crucial impact on the perception and attitude towards appropriateness and relevance of a certain mission or a task confronted by the Croatian Armed Forces according to strategic documents.

Keywords: social markers, social status, socio-demographic indicators, attitudes, missions, tasks, Croatian Armed Forces

D. Matika: Prikaz odabranih socijalnih obilježja pripadnika Oružanih snaga...

PRILOG 1 — Tablica 8. Primjerenost pojedinih tipova mislija i zadaća (nastavlja se na idućoj stranici).
Izvor: I. JUKIĆ et al., *Cjelovito evaluacijsko izvješće za 2008. i 2009. godinu*, 154-155.

Koliko je, prema vašem osobnom mišljenju, primjerno da pripadnik OSRH-a sudjeluje u sledećim misijama	potpuno neprimjerenost (%)	ne mogu procijeniti (%)	primjerenost (%)	N	$\bar{X}$	HRZ	PJES	HRM	BSD	OKL	VP	TOP	$\bar{X}$	PZO	
Zaštita neovisnosti, teritorijalne cjelovitosti i opstojnosti RH	0	0,2	6,3	20,5	73,1	591	4,66	4,80	4,60	4,79	4,61	4,58	4,75	4,66	4,51
Zaštita zračnog prostora RH	0	0,3	4,2	24,2	71,2	591	4,66	4,86	4,56	4,79	4,57	4,55	4,77	4,62	4,53
Zaštita akvatorija pod nadležnošću RH	0	0,3	5,6	24,0	70,1	591	4,64	4,89	4,53	4,77	4,57	4,47	4,73	4,59	4,49
Obavještajne djelatnosti	0	1,0	12,4	37,7	48,9	591	4,35	4,37	4,25	4,48	4,31	4,29	4,46	4,43	4,23
Protokolarne zadatke	0,2	1,9	20,2	43,3	34,5	589	4,10	3,94	4,11	4,24	4,18	4,05	4,19	4,18	4,07
Polupora zemlje domaćina savezničkim snagama [osiguravanje ugovorenih resursa]	0,5	1,7	21,0	53,8	23,0	587	3,97	4,05	3,90	3,86	3,96	4,00	4,06	3,93	4,07
Traganje i spašavanje	0,0	0,5	6,1	35,6	57,8	590	4,51	4,69	4,42	4,61	4,43	4,38	4,56	4,52	4,40
Odvraćanje potencijalnog agresora te obrana RH, uključujući pozivanje na članak V. Sjeveroatlantskog ugovora	0,2	0,5	16,8	35,2	47,4	591	4,29	4,45	4,21	4,34	4,29	4,27	4,19	4,27	4,23
Obrana članica NATO-a	1,2	3,2	20,7	51,0	23,9	590	3,93	3,78	3,88	3,83	4,14	3,91	4,21	3,95	4,12
Mirovne operacije	0,7	2,7	14,9	52,8	28,9	591	4,07	3,96	4,05	3,85	4,24	4,00	4,42	4,18	4,12
Humanitarne operacije	0,3	0,3	7,5	50,3	41,5	590	4,32	4,29	4,32	4,34	4,22	4,22	4,50	4,48	4,28
Obrambena diplomacija	0,2	1,5	18,3	48,4	31,6	591	4,10	4,04	4,06	4,15	3,98	4,07	4,31	4,29	4,00

Koliko je, prema vašem osobnom mišljenju, primjereno da pripadnik OSRH-a sudjeluje u sledećim misijama	potpuno neprimjereno (%)	ne mogu procijeniti (%)	primjereno (%)	potpuno primjereno (%)	N	$\bar{x}$	HRZ	$\bar{x}$	PJEŠ	$\bar{x}$	HRM	$\bar{x}$	BSD	$\bar{x}$	OKL	$\bar{x}$	VP	$\bar{x}$	TOP	$\bar{x}$	PZO
Regionalna inicijativa	0,5	1,7	27,6	47,4	22,8	588	3,90	3,90	3,92	3,79	3,82	3,85	3,96	4,09	3,95						
Nadzor naoružanja	0,3	0,8	15,8	51,0	32,0	590	4,14	4,03	4,09	4,14	4,02	4,16	4,29	4,27	4,23						
Izgradnja mjera povjerenja i sigurnosti	0,2	0,5	15,4	53,0	31,0	591	4,14	4,05	4,08	4,28	4,08	4,06	4,31	4,25	4,19						
Pomoć civilnim vlastima	0,3	1,0	9,2	49,2	40,3	590	4,28	4,21	4,25	4,42	4,08	4,27	4,44	4,36	4,30						
Pomoć namjenskim službama u zaštiti i spašavanju ljudi i dobara	0	0,2	5,9	43,6	50,3	590	4,44	4,45	4,36	4,62	4,29	4,36	4,54	4,52	4,47						
Pomoć civilnim institucijama u borbi protiv proliferacije oružja za masovno uništenje	0,5	0,7	14,0	40,9	43,8	591	4,27	4,24	4,25	4,49	4,10	4,13	4,27	4,45	4,26						
Pomoć civilnim institucijama u borbi protiv terorizma	0,2	0,5	7,3	40,8	51,2	590	4,42	4,40	4,34	4,52	4,37	4,26	4,56	4,64	4,48						
Pomoć civilnim institucijama u borbi protiv krijumčarenja	0,2	2,4	8,3	42,6	46,5	589	4,33	4,31	4,26	4,46	4,16	4,21	4,50	4,48	4,38						
Pomoć civilnim institucijama izvršavanjem ostalih nevojnih zadaća (npr. istraživačka djelatnost, zaštita spomenika kulture i slično)	1,5	4,1	22,9	41,2	30,3	590	3,95	3,88	3,87	4,08	3,94	3,87	4,21	4,05	3,93						

D. Matika: Prikaz odabranih socijalnih obilježja pripadnika Oružanih snaga...

PRILOG 2 — Tablica 9. Stavovi o važnosti pojedinog tipa misija u budućnosti (nastavlja se na idućoj stranici).
Izvor: I. JUKIĆ et al., Cjelovito evaluacijsko izvješće za 2008. i 2009. godinu, 156-157.

Molimo vas da procijenite u kojoj će mjeri svaka od navedenih zadaća biti važna za OSRH u budućnosti	uopće neće biti važna (%)	neće biti važna (%)	ne mogu procijeniti (%)	bit će važna (%)	bit će vrlo važna (%)	N	$\bar{X}$	HRZ	$\bar{X}$	PJEŠ	HRM	$\bar{X}$	BSD	OKL	$\bar{X}$	VP	$\bar{X}$	TOP	$\bar{X}$	PZO
Zaštita neovisnosti, teritorijalne cjelovitosti i opstojnosti RH	0,2	1,9	4,6	38,6	54,8	591	4,46	4,45	4,37	4,63	4,49	4,40	4,40	4,50	4,50	4,61	4,33			
Zaštita zračnog prostora RH	0,3	2,0	4,6	40,3	52,8	591	4,43	4,45	4,30	4,62	4,37	4,39	4,39	4,50	4,50	4,59	4,33			
Zaštita akvatorija pod nadležnošću RH	0,2	1,0	5,9	39,8	53,1	591	4,45	4,51	4,29	4,66	4,41	4,42	4,42	4,46	4,46	4,52	4,35			
Obavještajne djelatnosti	0,2	1,4	14,1	43,6	40,7	589	4,23	4,16	4,14	4,28	4,29	4,26	4,29	4,44	4,44	4,35	4,16			
Prostorne zadatke	0,3	2,5	24,7	45,3	27,1	590	3,96	3,70	4,02	4,01	4,10	4,00	4,10	4,06	4,06	4,13	3,88			
Potpora zemlje domaćina savezničkim snagama (osiguravanje ugovorenih resursa)	0,2	1,0	20,1	53,1	25,7	588	4,03	3,90	3,95	4,00	4,20	4,10	4,20	4,17	4,17	4,12	4,02			
Traganje i spašavanje	0,0	0,3	7,5	47,3	44,9	590	4,37	4,48	4,24	4,46	4,41	4,29	4,41	4,29	4,40	4,41	4,28			
Odvraćanje potencijalnog agresora i obrana RH, uključujući pozivanje na članak V. Sjevernoatlantskog ugovora	0,2	1,5	19,4	42,4	36,5	589	4,14	4,01	4,04	4,08	4,20	4,22	4,20	4,23	4,23	4,36	4,16			
Obrana članica NATO-a	0,7	3,6	20,0	49,9	25,8	589	3,97	3,71	3,93	3,79	4,20	4,00	4,20	4,00	4,23	4,15	4,12			
Mirovne operacije	0,7	1,0	11,6	49,3	37,4	588	4,22	4,10	4,23	4,00	4,43	4,14	4,43	4,14	4,45	4,29	4,35			
Humanitarne operacije	0,2	0,7	7,8	51,0	40,3	590	4,31	4,22	4,28	4,28	4,20	4,32	4,20	4,32	4,49	4,46	4,30			
Obrambena diplomacija	0,7	2,4	16,1	52,3	28,6	591	4,06	3,86	4,04	4,03	4,12	4,04	4,12	4,04	4,35	4,27	4,02			

Molimo vas da procijenite u kojoj će mjeri svaka od navedenih zadaća biti važna za OSRH u budućnosti	uopće neće biti važna (%)	neće biti važna (%)	ne mogu procijeniti (%)	bit će važna (%)	bit će vrlo važna (%)	N	$\bar{x}$	HRZ	$\bar{x}$	PJES	$\bar{x}$	HRM	$\bar{x}$	BSD	$\bar{x}$	OKL	$\bar{x}$	VP	$\bar{x}$	TOP	$\bar{x}$	PZO
Regionalna inicijativa	0,7	2,0	22,7	49,8	24,7	590	3,96	3,80	3,94	3,89	4,00	3,93	4,13	4,20	4,05							
Nadzor naoružanja	0,3	1,9	15,4	50,8	31,5	590	4,11	3,90	4,04	4,17	4,12	4,11	4,46	4,30	4,09							
Izgradnja mjera povjerenja i sigurnosti	0,5	1,5	15,1	51,2	31,7	590	4,12	3,92	3,99	4,15	4,24	4,14	4,35	4,41	4,12							
Pomoć civilnim vlastima	0,5	1,9	10,9	49,6	37,2	589	4,21	4,05	4,09	4,29	4,24	4,27	4,40	4,41	4,23							
Pomoć namjenskim službama u zaštiti i spašavanju ljudi i dobara	0,3	1,4	7,5	49,2	41,6	589	4,30	4,32	4,14	4,46	4,22	4,35	4,38	4,39	4,26							
Pomoć civilnim institucijama u borbi protiv proliferacije oružja za masovno uništenje	0,2	2,5	14,7	45,0	37,6	591	4,17	3,92	4,13	4,28	4,20	4,24	4,33	4,34	4,16							
Pomoć civilnim institucijama u borbi protiv terorizma	0,2	1,0	7,6	46,2	45,0	591	4,35	4,22	4,22	4,39	4,37	4,35	4,58	4,48	4,44							
Pomoć civilnim institucijama u borbi protiv krijumčarenja	0,2	1,5	10,0	47,5	40,8	591	4,27	4,17	4,14	4,37	4,33	4,28	4,48	4,38	4,28							
Pomoć civilnim institucijama izvršavanjem ostalih nevojnih zadaća (npr. istraživačka djelatnost, zaštita spomenika kulture i slično)	1,7	5,6	22,9	43,2	26,6	590	3,87	3,65	3,80	3,96	4,00	3,96	4,02	3,96	3,90							

Razvoj političke kulture u Bosni i Hercegovini

Damirka MIHALJEVIĆ,

Filozofski fakultet Sveučilišta u Mostaru, Mostar

Pregledni rad

(primljeno: 22. studenog 2018.)

UDK 316.644:32(497.6)(091)

323.2(497.6)(091)

Političko-kulturnim pristupom u ovome radu se povijesno-analitički te kritički analizira politička kultura u Bosni i Hercegovini. Ponajprije se određuje politička kultura, njezin povijesni razvoj u osmanlijskom, austro-ugarskom i jugoslavenskom razdoblju te posljedice i utjecaji takvog razvoja na suvremenu političku kulturu u BiH. Političku kulturu, naime, oblikuju njezine državne i institucionalne organizacije te njezini konkretni ljudski subjekti. Specifično pak, politička kultura BiH razvijala se u suprotstavljanju i sukobljavanju triju glavnih religijskih i etničkih zajednica — muslimansko-bošnjačke, pravoslavno-srpske i katoličko-hrvatske. Demokratizacijom i liberalizacijom bosanskohercegovačkog društva devedesetih godina prošlog stoljeća takva povijesna suprotstavljanja i sukobljavanja triju glavnih religijskih i etničkih zajednica nisu dovela do stvaranja zajedničkog političkog identiteta konstitutivnih naroda BiH, nego su njihove nepomirljive razlike i isključivost prouzročili međusobne ratne sukobe u BiH (od kojih se BiH kao država još nije konsolidirala).

Ključne riječi: Bosna i Hercegovina, politička kultura, politički identitet, demokratizacija, liberalizacija, podijeljeno društvo

Uvod

Političku kulturu čini sve ono što je stvoreno tijekom povijesti unutar određene političke zajednice u obliku državne i institucionalne organizacije, ali i ljudi s konkretnim osobinama koji čine subjektivnu stranu političke kulture. To znači da je politička kultura svakog naroda duboko prožeta povijesnom pozadinom, ali i socijalnim naslijeđem konkretnih ljudi čije vrijednosne orijentacije imaju šire političko značenje. Politička kultura pod značajnim je utjecajem upravo povijesnog iskustva strukture vlasti i rezultata svakidašnje politike tijekom koje su oblikovane određene vrijednosti i obrasci ponašanja, usmjereni na politički sustav. Bilo da je riječ tek o jednostavnoj navici i tradiciji, ulazi u objašnjavanje političke kulture, kaže Almond.¹ Rodonačelni-

¹ Gabriel A. ALMOND, »Intelektualna povijest koncepta civilne kulture«, *Civilna kultura — politički stavovi i demokracija u pet zemalja*, Gabriel A. Almond, Sidney Verba, Zagreb, Politička kultura, 2000., 427.

ci političko-kulturalnog pristupa politici, Gabriel Almond i Sidney Verba, istražili su političku kulturu u pet država (SAD, Velika Britanija, Italija, Njemačka i Meksiko) i utvrdili znatne razlike među ispitanim pripadnicima različitih nacija. Kooperativna politička kompetencija, primjerice, manje je ovisila o demografskim obilježjima pojedinaca, a više o njihovoj nacionalnoj pripadnosti. Istraživači su zaključili kako je kooperativna politička kompetencija bila isključivo vezana za povijesno-kulturne specifičnosti svake nacije.² Američki znanstvenik T. W. Rice proveo je istraživanje o etničkom podrijetlu Amerikanaca i utjecaju toga podrijetla na njihovu civilnu kulturu. Istraživanje je pokazalo da imigranti donose sa sobom svoju kulturnu prtljagu koja onda traje generacijama i utječe na političko mišljenje i ponašanje njihovih potomaka.³

R. Putnam je u svojoj glasovitoj knjizi *Kako demokraciju učiniti djelotvornom*, pokazao kako su se pod utjecajem povijesti na jugu i sjeveru Italije razvili različiti karakteri civilnog života u regijama. Korijene razlika u institucionalnoj djelotvornosti juga i sjevera Italije Putnam vidi upravo u povijesnom kontekstu. »Ipak, pokazuje se da su društveni obrasci koji potječu još od ranosrednjovjekovne Italije odlučujući za objašnjenje zašto su danas, na prijelazu u dvadeset i prvo stoljeće, neke zajednice sposobnije od drugih voditi kolektivni život i održavati djelotvorne institucije.«⁴ Iako predstavlja dinamičan fenomen, kultura je i dalje krajnje važna, kako navodi Fukuyama.⁵ Polazeći od takvih promišljanja, možemo postaviti temeljno pitanje o utjecaju povijesnog i kulturnog naslijeđa na nemogućnost integrativnog političkog djelovanja i odlučivanja u BiH. Unutarnje snage nisu postigle konsenzus o uređenju države od devedesetih godina prošlog stoljeća. Nametnuto ustavno uređenje (1995.) uza značajnu ulogu međunarodne zajednice u političkom životu BiH implicira, Putnamovim riječima kazano, neriješenu dilemu kolektivnog djelovanja, iz koje proizlazi nemogućnost konsenzusa. Politički raskol takvih razmjera indikator je političke kulture i njenog snažnog djelovanja na politički sustav i cjelokupni politički život. U ovom je radu, naime, riječ o političkoj evoluciji vrijednosnih obrazaca u BiH i njihovim međusob-

² U SAD-u je bilo 37%, u Velikoj Britaniji 35%, u Italiji 13%, u Njemačkoj 12%, a u Meksiku 15% onih koji su se opredjeljivali za strategiju grupnog djelovanja u ostvarivanju političkih ciljeva. Navedeno prema: Vladimir VUJČIĆ, »Pogovor«, *Civilna kultura politički stavovi i demokracija u pet zemalja*, 443.

³ Isto, 451.

⁴ Robert D. PUTNAM, *Kako demokraciju učiniti djelotvornom*, Zagreb, Politička kultura, 2003., 131.

⁵ Francis FUKUYAMA, *Kraj povijesti i posljednji čovjek*, Zagreb, Hrvatska sveučilišna naklada, 1994., 238.

nim odnosima u osmanlijskom, austrougarskom i jugoslavenskom razdoblju, zatim o društvenim i političkim promjenama devedesetih godina prošlog stoljeća, te na kraju, o obrascima političke kulture u suvremenoj BiH. Metodološko-teorijski koncept smješten je u okvir analitičko-kritičkog pristupa povijesti BiH u sklopu dviju strana uprave — osmanlijske i austrougarske te jugoslavenske države, unutar kojih će se u nastavku teksta analizirati utjecaj tih povijesnih iskustava na oblikovanje sadržaja političke kulture. Rad se oslanja na spomenutu Putnamovu knjigu, utemeljenu na političko-kulturalnom pristupu politici. Putnamova promišljanja i teze potvrđuju utjecaj povijesti na uspostavljanje dvaju različitih društvenih obrazaca, uspostavljenih u Italiji: kooperativnog političkog stila sjevera i hijerarhijske tradicije juga. Ti su se obrasci pokazali najboljim prediktorima performansi njihovih političkih vlasti. Osim Putnamova, u radu se koriste politička i kulturna promišljanja o političkoj kulturi BiH autorice Mirjane Kasapović⁶ i autora Srečka M. Džaje,⁷ prema kojima se politička kultura BiH razvijala u suprotstavljanju i sukobljavanju triju glavnih religijskih i etničkih zajednica — muslimansko-bošnjačke, pravoslavno-srpske i katoličko-hrvatske. U pristupu političkoj kulturi koristi se Almondov i Verbin koncept, prema kojemu političko i kulturno naslijeđe, tradicija, vrijednosti, uvjerenja i stavovi oblikuju subjektivne orijentacije prema politici.

Definiranje pojma politička kultura

Pojam sličan fenomenu politička kultura postoji otkako su ljudi počeli govoriti i pisati o politici, navodi G. A. Almond. U proročanstvima i opomenama proroci su pridavali različite kvalitete i sklonosti Amalećanima, Filistejcima, Asircima i Babiloncima. Isto tako, grčki i rimski povjesničari, pjesnici i dramski pisci opisivali su kulturu i karakter Jonjana i Dorana, Spartanaca, Atenjana i drugih.⁸

Zatim se pojam postupno razvijao kroz radove velikih mislilaca, poput Platona, Aristotela, Machiavellija, Montesquieua, Rousseaua i Toquevillea. Iako je njihovo poimanje političke kulture bilo prilično maglovito i nejasno, prvi su spoznali subjektivnu dimenziju politike, tvrdeći da različiti oblici vladavine odražavaju vrline koje prevladavaju među ljudima.⁹ Zbog toga ih ro-

⁶ Mirjana KASAPOVIĆ, *Bosna i Hercegovina: Podijeljeno društvo i nestabilna država*, Zagreb, Politička kultura, 2005.

⁷ Srečko M. DŽAJA, *Konfesionalnost i nacionalnost Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, Svjetlost, 1992.

⁸ G. A. ALMOND, »Intelektualna povijest koncepta civilne kulture«, 406.

⁹ Grčku riječ *arete* kojom je Aristotel označavao duh i tijelo, autori su prevodili kao valjanost. Time je postalo jasno da je vrlina manje nekakvo uzvišeno htijenje, a više životno

donačelnici političko-kulturalnog pristupa politici G. A. Almond i S. Verba smatraju pretečama političko-kulturalnog pristupa. Svojevrsni doprinos definiranju pojma dali su A. Comte, E. Durkheim i M. Weber. Kako navodi H. Eckstein, u pojmovima kao što su Comteov konsenzus, Durkheimova kolektivna svijest, Weberov koncept individualnih akcija, Parsonsov referentni okvir za djelovanje (*the action frame of reference*), bio je skriven pojam političke kulture.¹⁰ Pojam je prvi put definiran 1963. godine u spomenutom glasovitom djelu *The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations*. Almond i Verba definirali su političku kulturu kao orijentacije/stavove prema političkom sustavu i njegovim različitim dijelovima te stavove o ulozi pojedinca u političkom životu.¹¹ Iako postoje različite definicije političke kulture, poput subjektivnih, objektivnih, heurističkih i obuhvatnih, sve obuhvaćaju ključne komponente poput vjerovanja, vrednota i stavova. Svi autori govore o političkoj kulturi kao o kolektivnoj pojavi, historijskom fenomenu, ali i subjektivnim orijentacijama prema političkim objektima. Povezivanje subjektivnih orijentacija, te objektivnih vrednota, normi i pravila, uspostavlja proces internalizacije tih sastavnica kulture, odnosno socijalizacije.¹² U procesima stjecanja osobnog i kolektivnog iskustva jednog naroda, politička kultura određuje konkretne sadržaje svijesti te utječe na pojedinačno ponašanje, kao i ono na socijetalnoj razini.

Jezgru političke kulture na općoj razini društva čini socijalna baština koja obuhvaća povijesnu pozadinu, ekonomski i politički razvojni hod, prevladavajući socijalni mentalitet, a na individualnoj razini i osobine konkretnih ljudi. Dakle, sve ono što se stvaralo kroz povijest u ustrojstvu države i njezinih institucija koje prati dinamika ekonomskog razvoja, kao i ljudi s određenim osobinama koje su stekli, može utjecati na politički život. Dinamika društvenog i političkog razvoja ne određuje nužno kontinuitet političke kulture, već i diskontinuitet pod kojim se modificira.

Stavovi, vrijednosti, ideologije, simboli, javna mišljenja... sve su to subjektivne pojave i subjektivne manifestacije odnosa ljudi prema različitim objektima politike, a politička kultura je samo zajednički nazivnik tim pojavnostima.¹³ Politiku, dakle, ne čine samo institucije i interesi, odnosno racionalni

praktično umijeće. U središtu političkih vrlina bila je *phronesis* politička rasudna snaga, koja je kao praktična pamet odlučivala o upotrebi drugih vrlina u praksi političkog života. O tome vidjeti: Thomas MEYER, *Transformacija političkog*, Zagreb, Politička kultura, 2003., 62.

¹⁰ V. VUJČIĆ, *Politička kultura demokracije*, Zagreb, Osijek, Split, Pan Liber, 2001., 30.

¹¹ G. A. ALMOND, S. VERBA, *Civilna kultura*, 41.

¹² V. VUJČIĆ, *Politika i kultura*, Zagreb, Politička kultura, 2008., str. 171.

¹³ V. VUJČIĆ, »Pogovor«, 441.

stavovi i iskazi, već i različite pojavnosti subjektivnog odnosa ljudi prema politici, koje se razvijaju u procesima osobnog i dugotrajnog kolektivnog iskustva pripadnika određene političke zajednice. Glavna obilježja određenih nacionalnih političkih kultura određuju se tipologijom političke kulture na osnovi dominantnih sadržaja.

Tipologija političke kulture

Utemeljitelji političko-kulturalnog pristupa politici, Almond i Verba, odredili su i tipove političke kulture: parohijalna, podanička, participantna i civilna, građanska, politička.¹⁴ Svaki od navedenih tipova reproducirao se iz odnosa određene društvene strukture i oblika državne i institucionalne organizacije. Oblici političke kulture u suštini predstavljaju povijest razvoja političke svijesti. Parohijalna politička kultura imanentna je životu prvobitnih zajednica u kojima nema diferenciranih političkih uloga. Ne postoje ni vrijednosne orijentacije kao temeljne komponente političke kulture. Politički sustav nije se odvojio od drugih društvenih sistema, pa tako ni političke orijentacije od religijskih. U parohijalnoj zajednici pripadnici ne očekuju ništa od političkog sustava, niti očekuju promjene koje bi pokrenule politički sustav.¹⁵ Drugi oblik, podanička politička kultura, razvija se u feudalnom obliku vlasti. Podanici imaju razvijenu svijest o vlasti, ali ne na razini koja bi ih aktivno uključivala u političke procese. »Podanik je svjestan specijaliziranog autoriteta vlasti: prema njoj je afektivno orijentiran, možda se njome ponosi, možda mu se ne sviđa, a ocjenjuje je kao legitimnu ili nelegitimnu.«¹⁶ Podanici ne uživaju i ne koriste prava slobodnog čovjeka. Treći oblik, participativna politička kultura, javlja se kao posljedica velikih ekonomskih, političkih i kulturnih promjena koje izaziva kapitalizam. Participant je politički emancipirana osoba koja posjeduje i koristi svoja politička prava. Za razliku od druga dva tipa političke kulture, participantni su skloni aktivističkoj ulozi u političkoj zajednici. Njihove procjene i osjećaji takve uloge mogu varirati od prihvatanja do odbacivanja.¹⁷ I napokon, konsolidiranje demokratskog poretka omogu-

¹⁴ U opsežnom empirijskom istraživanju vrijednosne orijentacije su podijelili na kognitivne, afektivne i evaluativne. Političke objekte u odnosu na koje su istraživali orijentacije, definirali su kao politički sistem u cjelini, objekte ulaza političkog sistema putem kojih se zahtjevi društva prenose na vlast (političke stranke, interesne udruge, sredstva komunikacije, itd.), objekte izlaza političkog sistema pomoću kojih se provodi službena politika (birokracija, sudstvo, itd.), te na odnos prema samome sebi kao političkom akteru. Do topologije političke kulture došli su koristeći kombinacije triju vrsta orijentacija prema navedenim tipovima političkih objekata

¹⁵ G. A. ALMOND, S. VERBA, *Civilna kultura*, 23.

¹⁶ Isto, 24

¹⁷ Isto, 24.

čila je građanska politička kultura, budući da jedino njezine dominantne karakteristike odgovaraju demokratskom poretku. U ovom najrazvijenijem tipu političke kulture izražene su tendencije ka političkoj participaciji, ali i lojalnosti. Od demokratskoga građanina se očekuje da u politici bude aktivan, a u svom pristupu racionalan i vođen razumom, a ne emocijama.¹⁸ U građanskoj političkoj kulturi mogu se naći visoke razine političke informiranosti te spremnosti na komunikaciju, kao i političko organiziranje i političko djelovanje. Građanska politička kultura je pluralistička politička kultura. U njezinoj participantnoj orijentaciji i dalje se zadržavaju osobine župljana i podanika. Zbog toga se građanska politička kultura označava kulturom, kako bi to rekao H. Eckstein, »balansiranih dispariteta«. Ona zapravo počiva na unutarnjoj sposobnosti samih pojedinaca da uravnoteže osobne unutarnje kontradikcije i potrebu za aktivnim političkim djelovanjem, s potrebom da se bude lojalan ili odan demokratski izabranoj vlasti. Ta se kvaliteta ne rađa i ne nastaje sama od sebe, već se razvija, uči i formira kroz procese političke socijalizacije i edukacije. Pored navedenih čistih oblika političke kulture dvojac je uveo i tri vrste sistemski složenih političkih kultura: parohijalno-podaničku, podaničko-participacijsku i parohijalno-participacijsku. Nakon definiranja pojma i tipologije političke kulture, u nastavku rada slijedi analiza utjecaja povijesti na oblikovanje sadržaja političke kulture u BiH.

Utjecaj povijesti na političku kulturu u BiH — osmanlijska uprava
Istraživanje djelotvornosti talijanskih regionalnih vlada, R. Putnam započinje u dubokoj prošlosti, odnosno u srednjem vijeku. U politički život Italije regije su uvedene sedamdesetih godina prošlog stoljeća, ali su njihovi povijesni korijeni puno dublji. Putnam smatra da su »društveni obrasci koji potječu još od ranosrednjovjekovne Italije odlučujući za objašnjenje zašto su danas, na prijelazu u dvadeset prvo stoljeće, neke zajednice sposobnije od drugih voditi kolektivi život i održavati djelotvorne institucije«. ¹⁹ Jesu li ove Putnamove teze uopće primjenjive na BiH, odnosno, koliko su današnje nepomirljive razlike i isključivosti vrijednosnih orijentacija u političkoj kulturi pod utjecajem povijesnih iskustva? U traženju odgovora na ta pitanja, a slijedeći Putnamovu nit, ulazimo duboko u prošlost BiH, točnije u 15. stoljeće.

U to vrijeme u BiH započinje osmanlijsko razdoblje, koje je trajalo skoro 500 godina i ostavilo iza sebe duboke tragove u strukturi bosanskohercegovačkoga društva. Iz europskoga srednjovjekovlja, kako navodi S. M. Džaja, BiH je prešla u potpuno drukčiji, osmanlijski politički, socijalni i konfesio-

¹⁸ Isto, 32.

¹⁹ R. D. PUTNAM, *Kako demokraciju učiniti djelotvornom*, 132.

nalni obrazac. Jedna od najvažnijih promjena koju je BiH doživjela, vezana je za islamizaciju i oblikovanje bosanskohercegovačke multikulturalnosti. Procesom islamizacije stvorena je brojčano najveća, muslimanska vjerska zajednica koja je, uz povlastice od poreznih nameta, jedina imala i pristup državnim službama u okviru osmanlijske uprave. Intenzivnim naseljavanjem Vlaha pravoslavne vjere, u BiH je stvorena pravoslavna vjerska zajednica, druga po veličini, dok je broj katolika pod osmanlijskom upravom smanjen.²⁰

Društveni život vjerskih zajednica, sukladno njihovim običajima, organiziran je kroz specifični *miletski sustav*. Riječ je o jednoj vrsti vjerske autonomije u okviru Osmanskog Carstva, u sklopu koje su miletski sustavi ipak imali određenu samostalnost u njegovanju tradicije, pod zaštitom sultana. Primarna lojalnost miletu podupirala je vjersku podijeljenost jer je milet postao glavni fokus identiteta. Na taj način religija je bila glavni čimbenik homogenizacije i razlikovanja među ljudima. Obrazovanje i drugi interni poslovi bili su u rukama miletske hijerarhije, zapravo, izvan državne kontrole, što se pokazalo idealnim za prijenos nove ideologije nacionalizma koja je prodirala sa Zapada — posebice u kršćanske milete. Katolička i pravoslavna crkva bile su u stalnim napetostima, sukobljavanjima i neprijateljstvu prema osmanlijskoj državi i islamu, boreći se za veća crkvena i vjerska prava.²¹ Savezništva među vjerskim zajednicama, kako piše Džaja, bila su uvjetna, dijelom zbog napetosti organske prirode, a dijelom zato što su ih poticale i strane uprave. Osmanlijska vlast često je poticala njihove međusobne sukobe, izigravajući i sprječavajući duhovnu komunikaciju. Zbog toga se javljao strah za vlastiti identitet, preosjetljivost, nepovjerenje i duboka duhovna otuđenost među konfesijama.²² Povijesno gledano, kako navodi M. Kasapović, najprije su se oblikovali vjerski rascjepi koji su u povijesnim procesima konstitucije modernih etničkih i nacionalnih zajednica, poprimili obilježja etničkih i nacionalnih rascjepa.²³ Utjecajem miletskog sustava na društvene prilike u BiH, uspostavljena je čvrsta poveznica između religije i etničnosti. Iako je u 19. stoljeću, nakon kraja osmanlijske uprave, BiH bila duboko orijentalizirana, ipak nije ugasila zapadnu komponentu. »Ta komponenta je nadživjela osmanlijsku epohu u obliku bosanskog neetabliranog katolicizma, pod

²⁰ M. KASAPOVIĆ, *Bosna i Hercegovina*, 78.

²¹ Iz islamske kulture Osmanskog Carstva prihvaćeni su neki elementi koji nisu ugrozili kršćansku kulturu i identitet katolika i pravoslavaca u BiH. I u hrvatskom i u srpskom jeziku ima turcizama, a na jelovnicima ima orijentalnih jela.

²² S. M. DŽAJA, *Konfesionalnost i nacionalnost Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 1992., 188.

²³ M. KASAPOVIĆ, *Bosna i Hercegovina*, 77.

vodstvom franjevac, ali je pritom morala pretrpjeti višestruke gubitke i zadovoljiti se trećim mjestom, nakon srpskopравoslavnog i muslimanskog.²⁴ Propašću Osmanskog Carstva BiH se austrougarskom okupacijom vraća u europsku politološku paradigmu, usvajanjem prvog Ustava 1910. i Sabora kao zakonodavnog tijela. Uspostavljanjem Sabora počinje razvoj parlamentarizma u BiH, koji je imao ograničene nadležnosti u odnosu na Monarhiju.

BiH u austrougarskoj upravi

Austrougarska okupacija BiH nije bila jednostavna. Zbog jakog otpora muslimanskog, a dijelom i srpskopравoslavnog stanovništva, morao je biti angažiran mnogo veći vojnički potencijal nego što se planiralo. Okupacija je zahtjevala BiH tehnički i gospodarski vrlo zaostalu, duboko orijentaliziranu i ustankom kršćanskog, pretežito srpskopравoslavnog stanovništva, dodatno iscrpljenu i politički uznemirenu.²⁵ Vjerske razlike preslikavale su se i na socijalnu sferu, a položaj triju vjerskih zajednica mijenjao se s promjenom državne vlasti. Konfesionalna struktura zauzimala je različita stajališta prema novoj državnoj upravi, na temelju svoje pozicije. Monarhija je odlaganjem agrarne reforme s jedne strane, uzela u zaštitu bosanske muslimane, a s druge strane kočila je procese emancipacije južnoslavenskog kršćanskog stanovništva — oboje u interesu održavanja dvojnog sustava.²⁶ Muslimani su uspostavili strategiju održavanja dobrih odnosa s Monarhijom, zbog očuvanja privilegija i zabrinutosti za svoj položaj. Političko djelovanje muslimanske konzervativne elite, koju je slijedila većina muslimanskog stanovništva, utemeljeno je na ideji o Muslimanima kao najpostojanijem domaćem elementu u Bosni i Hercegovini, a njihova prava na posjed postoje od pamtivijeka.²⁷ Nacionalne ideologije Hrvata i Srba polagale su pravo na BiH i prije austrougarske okupacije. Hrvati u BiH su pozdravili aneksiju, očekujući da će taj čin biti korak ka ujedinjenju BiH s Hrvatskom, Slavonijom i Dalmacijom. »Do nacionalnog ideološkog rascjepa među bosanskohercegovačkim Hrvatima ipak nije došlo jer je čitav hrvatski građanski tabor u Bosni i Hercegovini us trajao na pozicijama velikohrvatstva.«²⁸ Srpske političke snage u BiH djelovale su između okupacije 1878. i aneksije 1908., isključivo u okviru svesrpske ideologije. Nakon aneksije svesrpska vizija BiH dosegla je svoj vrhunac

²⁴ S. M. DŽAJA, *Bosna i Hercegovina*, 18.

²⁵ Isto, 37.

²⁶ Isto, 42.

²⁷ Isto, 214.

²⁸ Isto, 208.

²⁹ Isto, 197.

prelaskom jugoslavenskih tonova u svesrpsko poimanje.²⁹ U okviru Austro-Ugarske Monarhije vjerska pripadnost bila je osnova identifikacije i značajan politički čimbenik, i to na način, kako navodi M. Kasapović, po kojem je vjera postajala načelo političke konstitucije i organizacije društva. U odnosu na procese u Europi, u kojoj je u to vrijeme bila u usponu sekularno-racionalističko birokratska država, to je bilo retrogradno. Nova uprava nastojala je održati koncept konfesionalne pripadnosti i spriječiti emancipacijske procese. Pod utjecajem političkih gibanja u Srbiji i Hrvatskoj, ipak su prevladali nacionalni identiteti koji su imali važnu ulogu u pokretima protiv uprave. Pritisak modernosti na subjektivitet određivala je pripadnost jednoj od tri vjerske zajednice. Pravoslavci su se određivali prema srpstvu, katolici prema hrvatstvu, a muslimani prema islamu i Osmanskom Carstvu. Njihove političke težnje bile su usmjerene u različitim pravcima izvan bosanskohercegovačkog političkog okvira. Pokušaji Monarhije u stvaranju jedinstvene bošnjačke nacije, kako bi Hrvate i Srbe udaljila od nacionalnih kretanja u susjednim državama, nisu urodili plodom. Taj koncept, koji se intenzivira u vrijeme uprave Benjamina Kalaya, nije naišao na odjek u bosanskom pučanstvu i na političkom planu nije mogao nadvladati vjerske podijeljenosti. Sve djelatnosti Monarhije bile su pod utjecajem straha od nacionalizama. Austrougarska uprava se, kako navodi Džaja, zbog toga ponašala neo-apsolutistički i vodila nesigurnu politiku. »Htjelo se izgraditi Bosnu i Hercegovinu kao politički otok unutar južnoslavenskog svijeta, ali je istodobno nedostajalo spremnosti za obuhvatnije investicije i dublje reforme.«³⁰ Povijesne silnice koje su djelovale na BiH, ostavile su dubok pečat na tri vjerske i nacionalne zajednice i njihove međusobne odnose.

Oblikovanje vrijednosnih razlika

U tradicionalnom agrarnom društvu, pritisnutom tlačiteljskim stranim upravama, razvijalo se nepovjerenje u državne institucije i jačala homogenizacija koja je vodila unutargrupnom djelovanju. Hijerarhijsku strukturu tradicionalnog društva karakterizira mentalni sklop podaništva, osobito prema patrijarhalnom autoritetu. Sveprisutno nepovjerenje i nesigurnost koju je izazivao izrabljivački despotski oblik vladanja, nisu ostavljali prostor za izgradnju temeljnih vjerovanja o karakteru političkog sustava i političkih aktera koje Verba označava primitivnim vjerovanjima. To su zapravo općenito prihvaćena vjerovanja o politici, kako svaki pojedinac koji ih se pridržava, vjeruje da tako čine i svi drugi ljudi.³¹ Mreže međusobne formalne i neformalne komu-

²⁹ Isto, 237.

³¹ V. VUJČIĆ, *Politička kultura*, 40.

nikacije na vertikalnoj i horizontalnoj razini obilježavaju društvo i ostavljaju trajne posljedice. Na vertikalnoj razini, u uvjetima osmanlijske uprave utemeljene na islamu, nisu se mogle graditi norme uzajamnosti jer je to obilježje isključivo zapadne civilizacije. Različiti položaji vjerskih zajednica unutar stranih uprava stvarali su i zasebne obrasce odnosa prema političkoj sferi. Alokacija vrijednosti unutar autoritarnog sustava funkcionira na način da se određenim pojedincima uskraćuju vrijednosti koje društvo posjeduje, dok se istodobno drugima omogućava ili ograničava pristup tim vrijednostima. Primjerice, neravnopravna raspodijeljenost zemljišnih posjeda u osmanlijskoj, a dobrim dijelom i austrougarskoj upravi, stavljala je pripadnike triju vjerskih zajednica u različite pozicije prema državi, a to se odrazilo i na međusobne odnose. Vladajuću klasu zemljoposjednika činili su Muslimani (91,15 posto).³² Na horizontalnoj razini ta činjenica nije mogla poticati usklađeno suradničko djelovanje koje bi razvijalo zajedničku korist i tako postalo značajka društvene organizacije. Razvijale su se segregirane mreže suradnje unutar grupe, ali ne i građanskog angažmana koji prekoračuje društvene podjele i potiče širu suradnju.³³ Dolazilo je i do međusobnih interakcija između triju vjerskih zajednica koje ipak nisu dobile kvalitetu navedene norme. Politička evolucija BiH nije išla u smjeru stvaranja podloge na osnovi koje bi se mogla razriješiti dilema kolektivnog djelovanja. Umjesto strane uprave nedostajala je, Hobbesovim rječnikom kazano, država kojoj bi strane dobrovoljno predale ovlasti da sređuju njihove odnose. »Država svojim podanicima omogućava da čine ono što sami ne mogu — da jedni drugima vjeruju.«³⁴ U BiH kroz povijest nije bilo takvoga zajedničkog djelovanja triju vjerskih i nacionalnih zajednica u smjeru izgradnje zajedničke države. »U tom su se položaju obično nalazili samo pripadnici jedne zajednice, dok su pripadnici ostalih dviju zajednica uglavnom bili protivnici ili neprijatelji postojeće državne zajednice.«³⁵ Prisila, naprotiv, stvara sve dublji raskol koji onemogućava smireno funkcioniranje društva, postajući generator unutar grupnog lojalnog djelovanja, u okviru kojeg se svi oni koji ne pripadaju istoj grupi, osjećaju kao stranci. To je nedvojbeno odgovaralo i osmanlijskoj i austrougarskoj upravi, jer su stvaranjem jaza između triju vjerskih zajednica jačale svoju poziciju. U takvom povijesnom kontekstu razvijalo se spontano buntovničko reagiranje na ugrožavanje interesa i prava. Strane uprave koje su utjelovile asimetriju moći i izrabljivanja na socijalnoj razini, jačale su svijest o vrijednosti *slobo-*

³² S. M. DŽAJA, *Bosna i Hercegovina*, 40.

³³ R. D. PUTNAM, *Kako demokraciju učiniti djelotvornom*, 187.

³⁴ Isto, 177.

³⁵ M. KASAPOVIĆ, *Bosna i Hercegovina*, 86.

de od. To je samo po sebi logičan slijed, ali je na ovim prostorima dovelo u koliziju dvije koncepcije slobode — unutarnju i vanjsku. Tome je doprinijela unutarnja logika zasebnih grupa, s izraženom tendencijom pasiviziranja pojedinaca i erodiranjem slobodnog, aktivnog voljnog djelovanja. U prilog toj orijentaciji išla je i apsolutna deprivacija u uvjetima ograničenih resursa. Elite u sve tri skupine dočekale su 20. stoljeće, okrenute svojoj idealiziranoj prošlosti ili utopijama budućnosti. Otvorile su, kako dalje navodi Džaja, široke prostore starim i novim stereotipima o neprijatelju, dok je koncepcija zajedništva i zajedničkog interesa ostala na pola puta. »Tuđinske su vlasti jednostavno zamijenjene domaćim porivom za vladanjem jačega nad slabijim. *Citoyen* se u zadnjih stotinu godina mogao u toj regiji potvrditi samo kao verbalna konstrukcija.«³⁶ U 20. stoljeću BiH je bila jedini kolonijalni posjed u Europi. Od tuđinske vlasti oslobodila se pod utjecajem vanjskih čimbenika, raspadom u ratu pobijeđene Austro-Ugarske, a manje doprinosom unutarnjih snaga. Time započinje politički razvoj BiH u okviru monarhističke, a potom i socijalističke Jugoslavije.

BiH u obje Jugoslavije

Jugoslavenska povijest započinje ideologijom integralnog jugoslavenstva u prvoj zajedničkoj državi, koja se javlja kao posljedica ugrožavanja južnoslavenskih naroda od drugih sila. Temeljila se na ideji »jednoga troimenog, troplemenog naroda«, s čvrstom i centraliziranom vlasti u Beogradu. U okolnostima izraženog centralizma i unitarizma, drugi narodi su težili decentralizaciji, nastojeći očuvati svoj identitet; to je postala konstanta njihovog djelovanja u jugoslavenskoj državi. Višenacionalni sastav stanovništva usložnjavao je odnose u BiH više nego u drugim dijelovima prve zajedničke države. Stalno perpetuiranje nacionalnih podjela i suprotstavljanja između Srba i Hrvata oko svojatanja muslimana, čiji nacionalni status nova država nije priznavala, dovelo je do stalnih napetosti. Intelektualno vodstvo muslimana u tome se i samo podijelilo. Jedni su zastupali hrvatsku, a drugi srpsku nacionalnu ideju, opredjeljujući se za odgovarajuću narodnost. To nije, kako piše Džaja, uhvatilo dubljega korijena u običnom muslimanskom narodu, vezanom uz religiju i islamsku kulturu, kao i tursku političku tradiciju na Balkanskom poluotoku. Unutar Kraljevine Hrvati se sve jasnije svrstavaju uz njihove sunarodnjake u Hrvatskoj, kao što se i Srbi sve više vežu za svoje sunarodnjake u Srbiji. Muslimanske elite, poučene iskustvom s austrougarskom upravom i strahom za svoj opstanak, nastavile su i u Kraljevini strategiju održavanja dobrih odnosa sa središnjim vlastima. Glavna muslimanska politička organiza-

³⁶ S. M. DŽAJA, *Bosna i Hercegovina*, 243.

cija JMO, bila je redoviti koalicijski partner za vrijeme prve jugoslavenske države. Iako je autoritarni režim zabranjivao samostalno organiziranje nacionalnih zajednica, rascjepi među bosanskohercegovačkim segmentima nisu nestali, samo su potisnuti i prigušeni.³⁷ Diferencijaciju na različite društvene strukture i tri različita vrijednosna sustava u BiH, nastojali su razriješiti komunisti, kroz nametanje jedinstvenog identiteta te istodobnim osuđivanjem nacionalnih identifikacija i podjela. Paralelno se provodila ideološka stigmatizacija religije i afirmiranje ateizma kao bitne sastavnice državne ideologije. Uzimajući u obzir utjecaj religije na nacionalnu svijest taj je proces imao veće značenje u BiH nego u drugim komunističkim državama. »Katolički i hrvatski identitet nisu bili toliko povezani u Hrvatskoj, kao u Bosni i Hercegovini, kao što vjerojatno ni pravoslavni i srpski identitet nisu bili toliko povezani u Srbiji kao u Bosni i Hercegovini. Poseban je problem činila potpuna nominalna stopljenost muslimanskoga vjerskog i nacionalnog identiteta: postavši komunisti, Hrvati i Srbi formalno su prestajali biti katolici i pravoslavci, dok su Muslimani kao komunisti prestajali biti muslimani i ostajali su samo Muslimani.«³⁸ Čvrsta povezanost vjerskog i nacionalnog identiteta u BiH, kako pojašnjava Kasapović, osobito se reflektirala na Hrvate i na njihovu zastupljenost u KP, koja je bila rjeđa od one Hrvata u Hrvatskoj.

Nakon dolaska na vlast, komunisti su izbjegavali definiranje zasebnog nacionalnog identiteta, između ostalog i zato jer su tada bili uvjereni da će se različiti identiteti jednoga dana pretočiti u zajednički, socijalistički identitet. Novo zajedništvo pokušalo se graditi prevladavanjem povijesnih razlika i podjela kroz socijalističke vrijednosti, poput bratstva, jedinstva i jugoslavenstva, kao izrazâ socijalističkog patriotizma. Posebno se poticalo jugoslavenstvo, kao podobno nacionalno određenje kroz mješovite brakove. Ta je koncepcija bila prilično neuspješna, o čemu svjedoči i podatak o 12 posto mješovitih brakova u BiH, što je bio jugoslavenski prosjek. Za multinacionalnu BiH, tzv. »Jugoslaviju u malom«, taj je podatak bio više znak jasne nacionalne segregacije. »Na takvo stanje zasigurno je presudno utjecala snažna privrženost bosanskih i hercegovačkih katoličkih Hrvata, pravoslavnih Srba i muslimanskih Bošnjaka, svojim vjerskim i nacionalnim zajednicama.«³⁹

Vrijednosno naslijeđe

Svaki ideološki konstrukt počiva na vrijednostima koje internalizacijom služe kao vrijednosne orijentacije i okviri orijentacije u okruženju. Liberalizam ta-

³⁷ M. KASAPOVIĆ, *Bosna i Hercegovina*, 102.

³⁸ Isto, 110.

³⁹ Isto, 111.

ko afirmira autonomiju pojedinca i preferira individualističke vrijednosti. Socijalizam podržava kolektivno vlasništvo, posredovano državom i kolektivističke vrijednosti. Performans socijalističkog sustava odražavale su ideologizirane i administrativno uvedene vrijednosti u javni prostor. Te su se vrijednosti postavljale kao neupitne, zahtijevajući pokoravanje pojedinca i njegovu afirmaciju u kolektivu. Osnovni ideologijski faktor bila je samoupravna orijentacija koja je potiskivala nacionalni i religijski identitet. Iz te orijentacije izvedene su komponente podobnosti, egalitarizma i kolektiviteta, čije vrijednosti ne nestaju transformacijom političkog sustava, već nastavljaju djelovati, ostavljajući trajne tragove u kulturnim obrascima. O tome govore istraživanja koja su u bivšim socijalističkim državama proveli Schwartz i Bardi (1997.). Rezultati su pokazali kako se u društvima koja su imala socijalistički sustav, veći naglasak stavlja na konzervativne vrijednosti i hijerarhiju, a manji na intelektualnu autonomiju, egalitarizam i (master) glavni status.⁴⁰

U okviru bivšega socijalističkog poretka, bosanskohercegovačko društvo prošlo je proces ograničene modernizacije koja nije omogućavala poštovanje temeljnih ljudskih prava i sloboda. Iako je, kako piše D. Sekulić, modernizacija uzdrmala tradicionalni sustav vrijednosti, taj je hod bio u okviru ideologiziranih vrijednosti, s istodobnim brisanjem individualističkog i liberalističkog duha. Dublje tranzicijske promjene nakon urušavanja socijalističkog poretka tražile su cjelovitu društvenu modernizaciju.

Brzinu institucionalnih promjena, međutim, istim tempom nije mogla pratiti promjena vrijednosnih orijentacija. Nepovezanost institucionalnog i političko-kulturološkog razvoja manifestira se upravo kroz promjene i otpor promjenama. To svjedoči o određenosti demokratske konsolidacije sociokulturnim preduvjetima, u kojima središnju ulogu imaju naslijeđene subjektivne orijentacije građana. Dublji uvid u razumijevanje zastoja u modernizacijskim procesima u postsocijalističkim godinama pruža *teorija egalitarnog sindroma* (TES) Josipa Županova. Teoriju egalitarnog sindroma Županov je primjenjivao u analizi jugoslavenskog društva od šezdesetih godina prošlog stoljeća, a od devedesetih, u analizi hrvatskog društva. TES je plauzibilan i na BiH, s obzirom na to da je bila dio jugoslavenske zajednice u kojoj se teorija razvila i sustavno primjenjivala. Teorija počiva na tezi da je u jugoslavensko društvo, kao i u bosanskohercegovačko, ukorijenjen specifičan socio-kulturni obrazac predmodernih seljačkih društava koji su zapreka učinkovitom društveno gospodarskom razvoju. Riječ je o dominantnom socijetalnom vrijednosnom obrascu koji kontinuirano koči modernizacijske pokušaje, unatoč

⁴⁰ Duško SEKULIĆ, »Vrijednosno-ideološke orijentacije kao predznak i posljedica društvenih promjena«, *Politička misao* 48 (2011) 3, 36.

vrijednostima tržišne ekonomije i poduzetništva. TES je vrijednosna prtljaga, utemeljena na ideji da nitko ne smije dobiti više od onoga koji ima najmanje.⁴¹ To je logika agrarne ekonomije u kojoj je glavni ekonomski resurs zemlja, a ona se ne može povećati. Ova je koncepcija prenesena u industrijsko društvo i ukorijenjena u socijalizam. Negativan stav prema poduzetništvu, koji koči razvoj tržišne ekonomije, smatra Županov, reproducirao se upravo iz takve koncepcije. Važna komponenta egalitarnog sindroma je i »intelektualna uravnilovka«, kojom se svođenjem svega na prosječnost u društvu, ne prihvaćaju inovacije.⁴² Tako se ukorijenio i antiprofesionalizam iz kojeg je proizašao negativan stav prema stručnom znanju i metodi. »Stručnim kriterijima suprotstavlja političke i ideološke kriterije (politička podobnost, klasni interes, nacionalni osjećaj).«⁴³ Nevidljive dimenzije egalitarnog sindroma, iako destruktivne, i danas bitno određuju način ponašanja. Zbog toga je Županov procijenio egalitarni sindrom glavnim preprekom u razvoju tržišne ekonomije i modernizacije društva.

BiH u prekretnici devedesetih

Prateći povijesnu nit nacionalnih segmenata i njihove međusobne odnose, devedesetih godina prošlog stoljeća teško se moglo očekivati progresivnu putanju demokratske konsolidacije i institucionalne djelotvornosti. Jer kako kaže Putnam, kada razvoj krene određenim smjerom, tu putanju jačaju organizacijsko učenje, kulturne navike i mentalni uzroci društvenog svijeta.⁴⁴ Politička liberalizacija u BiH odvijala se u znaku osnivanja nacionalnih stranaka i nacionalne homogenizacije. Iako se uzdizanje nacionalne ideologije dogodilo i u drugim tranzicijskim državama, BiH nije uspjela očuvati stabilnost. U vrtlogu višestrukih promjena devedesetih, BiH je bila politički nezrela i podložna utjecajima koji su dolazili sa strane. Uspostavljanjem demokratskog okvira rasplamsalo se prvo suprotstavljanje, a potom i sukobljavanje triju glavnih religijskih i etničkih zajednica — muslimansko-bošnjačke, pravoslavno-srpske i katoličko-hrvatske. Njihovi međusobni odnosi u suvremenim okolnostima odražavali su uspostavljeni ekvilibrij suprotstavljanja i sukobljavanja, unutar kojeg se nije uspjela infiltrirati suradnja radi uzajamne koristi. Nevolja je započela aktualizacijom različitih vrijednosnih orijentacija koje su

⁴¹ Josip ŽUPANOV, »Dominantne vrijednosti u hrvatskom društvu«, *Erasmus* 1 (1993) 2, 3.

⁴² Egalitarni sindrom sastoji se od sedam dimenzija: perspektiva ograničenog dobra, redistributivna etika, egalitarna raspodjela, opsesija o privatniku, antiprofesionalizam, intelektualna uravnilovka i antiintelektualizam.

⁴³ J. ŽUPANOV, »Dominantne vrijednosti u hrvatskom društvu«, 4.

⁴⁴ R. D. PUTNAM, *Kako demokraciju učiniti djelotvornom*, 191.

vodile u radikalizaciju i izrazit raskol među političkim elitama, kad je riječ o budućnosti zajedničke države.

O budućnosti uređenja zajedničke države svaki od tri naroda razmišljao je na potpuno drukčiji način. Njihove suprotstavljene stavove pokazao je i referendum o neovisnosti BiH, u ožujku 1992. Bošnjačka i hrvatska politika uvjetno su bile usuglašene po pitanju neovisne budućnosti zajedničke države. Zbog nužnosti održavanja referenduma o neovisnosti, koji je prema Badiinterovoj komisiji bio jedan od uvjeta za priznavanje novonastalih država na prostoru nekadašnje Jugoslavije, Bošnjaci su zamišljali BiH kao unitarnu građansku državu, a Hrvati kao federaciju ili konfederaciju nacionalnih jedinica. Budući da je održavanje referenduma bilo uvjet za priznanje BiH, sadržajne su razlike samo privremeno pale u drugi plan. Srpska strana nije prihvaćala BiH kao samostalnu i neovisnu državu izvan jugoslavenske zajednice, i započela je samostalan proces političke organizacije. Iako rezultati referenduma govore o tome da je država nastala na temelju pristanka, kako upozorava Kasapović, riječ je o duboko podijeljenom društvu. Da bi država mogla funkcionirati, odnosno, da bi uopće opstala, potreban je formalan pristanak većine iz svakog od triju naroda u BiH. Nemogućnost prevladavanja razdora završila je ratom. Sukob je zaustavljen potpisivanjem Daytonskog mirovnog sporazuma, uz izravnu intervenciju međunarodne zajednice. BiH je tako postala nominalno suverena država, s jasnim vanjskim i ograničenim unutarnjim suverenitetom. Rat je stvorio još dublje rascjepa. Svaki narod u BiH ima svoje heroje i svoju ratnu istinu, dok su u isto vrijeme ti heroji i te istine za pripadnike drugih naroda zločinci i krivotvorenje povijesti. Hrvati, Srbi i Bošnjaci imaju vlastite političke elite među kojima nema preklapanja, pa članovi političke elite jednog naroda rijetko participiraju u političkoj ili kulturnoj organizaciji elitâ druga dva naroda. Postoje i tri zasebne struje političke misli i tri zasebne političke ideologije.⁴⁵

Neke karakteristike sadržaja političke kulture u BiH danas

U BiH nema dovoljno istraživanja sadržaja političke kulture, ali su se u sklopu određenih istraživanja, provedenih posljednjih godina, pokazali i segmenti političke kulture. Političke vrijednosti koje se tiču nacionalnog identiteta, sudeći po rezultatima izbora od devedesetih pa do posljednjih godina, čine se najstabilnijim sadržajem političke kulture.⁴⁶ Vrijednosti uspostavljene

⁴⁵ Isto, 150.

⁴⁶ U političkom prostoru BiH od prvih višestranačkih izbora, održanih u studenom 1990., dominiraju nacionalne snage, izuzev 2000., kada je međunarodna zajednica grupnim mišljenjem izbornih pravila nastojala to promijeniti protežiranjem manjih stranaka lijeve orijentacije.

u javnoj sferi, kao najvažnije političke vrijednosti, određuju i mjerilo koji su politički zahtjevi relevantni. Funkcija normi političke kulture izražava se u presudnom utjecaju na limitiranje pitanja i problema koji mogu biti predmet političkog odlučivanja. Vrijednosti i osnovne karakteristike političke kulture mogu pospješivati ili sprječavati problematiziranje određenih pitanja. Fenomen političke kulture regulira, dakle, način izražavanja vrijednosnih orijentacija i odnos prema vrijednostima drugih. Uspostavljena norma političke kulture u BiH definirala je u prvom redu suprotnosti, odnosno isključivo samointeresno i unutargrupno djelovanje. BiH, uostalom, nije konstruirana 1995. godine dogovorom unutarnjih snaga, već voljom međunarodne zajednice. Time je, kako navodi Kasapović, stavljen veto na podjelu države i uspostavljen međunarodni subjektivitet BiH, neovisno o volji njezinih konstitutivnih naroda.⁴⁷ U državi je nemogućnost političkog integrativnog odlučivanja temeljni problem.

U međusobnim suprotstavljanjima, elite u određenim trenutcima upravljaju nacionalnim identitetima kao resursima, a taj proces mobilizacije uvijek ide odozgo prema dolje. Merkelovim rječnikom kazano, to pokazuje kako mase još nisu izašle iz tutorstva političkih elita. Vrijednosti političke kulture i stimulans na političko djelovanje građana čine suštinu važnosti političke kulture. Ako su u političkoj kulturi naglašene autoritarne vrijednosti, izvjesna je autoritarna politička kultura kao glavna prepreka razvoju moderne demokracije. Prevalencija autoritarnosti sadrži projiciranu agresivnost koja razrješenje konflikta može tražiti i u nasilju. Uzimajući u obzir ratni sukob devedesetih i determinirajući utjecaj autoritarnosti na demokratsku konsolidaciju, istraživanja autoritarnosti iznimno su važna jer impliciraju brzinu i uspjeh demokratskih promjena. Nakon rata je provedeno malo istraživanja u kojima su autori koristili autoritarnost uglavnom s ciljem dokazivanja drugih fenomena.⁴⁸ Istraživanje provedeno među Bošnjacima u BiH 2007. godine, objavljeno je u knjizi Dine Abazovića *Bosanskohercegovački muslimani između sekularizacije i desekularizacije*, koja govori o visokom stupnju autoritarnosti među Bošnjacima. Tako se npr. većina Bošnjaka slaže s tvrdnjom da »umjesto više demokracije, u našoj zemlji prije svega treba čvrsta ruka« (38,1 posto u potpunosti se slaže, a 28,3 posto uglavnom se slaže).⁴⁹ Oba is-

⁴⁷ M. KASAPOVIĆ, *Bosna i Hercegovina*, 192.

⁴⁸ Istraživanja provedena u jugoslavenskim uvjetima, čiji je dio bila i BiH, pokazala su izraženiju autoritarnost među ispitanicima bivše federacije. S obzirom na to da politička kultura na izvjestan način programira političko djelovanje ljudi, na osnovi određenih elemenata može se predvidjeti političko ponašanje. Autor Ivan Šiber je u toj činjenici vidio realnu pretpostavku nametanja različitih utjecaja, pogotovo u situacijama društvenih previranja, nesigurnosti i konflikata.

traživanja o kojima piše Puhalo, rađena su na području Republike Srpske. Dušanić, jedan od autora, proveo je istraživanje pozitivnih stavova mladih ljudi između 15 i 26 godina u Republici Srpskoj, 11 godina nakon rata u BiH, prema »ratu kao ponašajnoj opciji«. Rezultati su pokazali da su značajni prediktori stavova mladih prema »ratu kao ponašajnoj opciji«, autoritarnost, etnička vezanost i dogmatizam, dok se religiozni fundamentalizam nalazi na samoj granici značajnosti. Tijekom godine (2007.), u istraživanju provedenom u desetak gradova Republike Srpske, Dušanić je nastojao utvrditi povezanost različitih vrsta religioznosti, autoritarnosti, dogmatizma, socijalne distance i opravdavajućih stavova prema ratu. »Rezultati pokazuju nisku, ali statistički značajnu korelaciju između autoritarnosti i intrinzične i ekstrinzične religioznosti, kao i s religioznim iskustvom i religioznim fundamentalizmom.«⁵⁰ Istraživanje o autoritarnosti nije rađeno među Hrvatima u BiH, ali se intuitivnom procjenom može pretpostaviti da nema značajnije razlike u odnosu na druga dva naroda. Naglašeni autoritarni elementi upućuju na razvijen i postojan patrijarhalni i podanički oblik političke kulture u BiH. To s druge strane implicira nerazvijen participativni, individualistički oblik, odnosno civilnu političku kulturu, koja jedina odgovara demokraciji.

U određenu korelaciju s navedenim može se dovesti i izrazito slaba potpora demokraciji u BiH. Tek 29 posto građana BiH, prema istraživanju provedenom 2008. godine, ocjenjuje demokraciju najboljim oblikom vlasti. Tako slabi rezultati o potpori demokraciji, kako navodi B. Šalaj, sugeriraju da bi građani BiH u nekoj ozbiljnoj krizi mogli prihvatiti nedemokratska rješenja.⁵¹

Istraživanje o nevladinim organizacijama, kao glavnom generatoru izgradnje civilnog društva i demokratske političke kulture, također nije dalo optimistične rezultate. »Tri četvrtine građana Bosne i Hercegovine (oko 72 posto) ne vjeruje da nevladine organizacije mogu riješiti njihov osobni problem ili problem na lokalnoj ili entitetskoj razini.«⁵² Angažman za opće dobro slabo se vrednuje, jer se uglavnom poistovjećuje s bivšim ideološki obilježenim oblicima kolektivnog djelovanja. Iako je ključan za demokratske procese, takav angažman teško se uspostavlja. Većina ljudi u BiH i prema UNDP-jevom izvješću participira isključivo u obiteljskom životu i uskim obi-

⁴⁹ Dino ABAZOVIĆ, *Bosanskohercegovački muslimani između sekularizacije i desekularizacije*, Zagreb — Sarajevo, Synopsis, 2012.

⁵⁰ Srdan PUHALO, Stefan VUKOJEVIĆ, *Kako građani BiH opažaju nevladin sektor*, Sarajevo, Friedrich Ebert Stiftung, 2015., 109-110.

⁵¹ Berto ŠALAJ, »Socijalno i političko povjerenje u BiH«, *Političke analize* 4 (2004) 1, 13.

⁵² S. PUHALO, S. VUKOJEVIĆ, *Kako građani BiH opažaju nevladin sektor*, 215.

teljsko-prijateljskim mrežama.⁵³ Takvo povjerenje pruža pojedincu veću sigurnost, ali je ograničeno na razmjerno uzak društveni krug i ne utječe znatno na šire društvene odnose. Na kraju rezultira nepovjerenjem prema drugima, nerazumijevanjem drugih i drukčijih, a potom netolerancijom i isključivošću. Tamo gdje ne postoje norme ni mreže građanskog angažmana, slabi su izgledi za uspostavljanje stvarne demokracije. Zato Putnam navodi kako je sudbina Mezzogiorna pouka za Treći svijet i bivše komunističke zemlje, pa tako i za BiH.

Amoralni familizam — sudbina Mezzogiorna

»Bez normi uzajamnosti i mreža građanskog angažmana, hobbessovski izgledi Mezzogiorna — amoralni familizam, klijentelizam, bezakonje, nedjelotvor na vlada i gospodarska stagnacija — čine se vjerojatnijim od uspješne demokratizacije i gospodarskog razvoja. Palermo je možda budućnost Moskve.«⁵⁴ Putnam je paradigmatiskim primjerom Mezzogiorna skrenuo pozornost bivšim socijalističkim državama na pouke iz istraživanja koje je proveo na jugu Italije. Riječ je o ozbiljnim nevoljama koje nastaju kada ljudi nisu spremni djelovati zajednički za zajedničko dobro, izvan uskih obiteljskih krugova.⁵⁵ Amoralni familizam, kaže on, primitivan je nadomjestak za civilnu zajednicu. Uspostavljen je na odnosima pokrovitelja i klijenata, sile i obitelji. »Taj je ekvilibrij već tisućljeće tragična sudbina juga Italije.«⁵⁶ Iako je obrazac nedjelotvoran, obnavlja se zajedno s društvenom patologijom koja se također ukorjenjuje. »Akte u tom društvenom ekvilibriju možda će shvatiti da im je lošije nego bi bilo u ekvilibriju s više suradnje, ali postizanje toga sretnijeg ekvilibrija nadilazi moć bilo kojeg pojedinca.«⁵⁷

Stanje društvene anomije koja prati tranzicijske promjene, pruža pogodno tlo za ukorjenjivanje amoralnog familizma. Korupcija i klijentelizam postaju racionalan izbor u okolnostima u kojima nema moralnih i normativnih korektiva, a to je pokazalo i Putnamovo istraživanje. Maksimalizacija osobnih i skupnih interesa koju usvajaju pojedinci i skupine, na štetu općeg, javnog, postaje racionalna strategija. Većinski dijelovi stanovništva preuzimaju

⁵³ Sanela BAŠIĆ, »Društvene nejednakosti, društveno raslojavanje i nejednakosti u BiH«, *Dijalog — Časopis za filozofiju i društvenu teoriju* 2013. 1-2, 80.

⁵⁴ R. D. PUTNAM, *Kako demokraciju učiniti djelotvornom*, 195.

⁵⁵ Koncept amoralnog familizma u znanost je uveo Edward C. Banfield, nakon poznatog istraživanja koje je 1956. proveo u siromašnom selu Montegrano na jugu Italije. Banfield je siromaštvo i zaostalost Montegrana objasnio nesposobnošću seljana da djeluju zajednički, izvan uskog obiteljskog interesa.

⁵⁶ R. D. PUTNAM, *Kako demokraciju učiniti djelotvornom*, 190.

⁵⁷ Isto, 189.

stavove društveno »uspješnih« jer se socijalno ponašanje najlakše uči oponašanjem. O tome govori istraživanje o korupciji koje je 2016. provedeno u BiH. Oko 16,7 posto građana korupciju smatra prihvatljivom, a više od četvrtine ispitanika izjavilo je kako se suočilo s otvorenim zahtjevom za nekim koruptivnim djelom. Više od polovine građana BiH smatra da nema svrhe prijaviti korupciju, dok 30,2 posto tvrdi da je korupcija uobičajena praksa i da nema smisla prijavljivati je.⁵⁸ Zajednica u kojoj su tako narušena moralna pravila, loš je okvir orijentacije unutar koje se nemoralno ponašanje pojedinaца nameće kao normalno i ima tendenciju preoblikovanja formalnih pravila s vrlo neizvjesnim rezultatima.

Zaključak

Politička kultura u BiH razvijala se u suprotstavljanju i sukobljavanju triju glavnih religijskih i etničkih zajednica — muslimansko-bošnjačke, pravoslavno-srpske i katoličko-hrvatske. Demokratizacijom i liberalizacijom bosansko-hercegovačkog društva devedesetih godina prošlog stoljeća takva povijesna suprotstavljanja i sukobljavanja triju glavnih religijskih i etničkih zajednica nisu dovela do stvaranja zajedničkog političkog identiteta konstitutivnih naroda BiH, nego su njihove nepomirljive razlike i isključivost prouzročili međusobne ratne sukobe u zemlji (od kojih se BiH kao država još nije konsolidirala). Odgovore na pitanje zašto je politička kultura u BiH orijentirana na samointeresno i unutargrupno djelovanje, nije moguće naći isključivo u tezama o nametnutom rješenju, ili u načinu na koji nacionalne stranke vode politiku, već u formi neriješene dileme kolektivnog djelovanja. Uspjeh u prevladavanju dvojbi kolektivnog djelovanja u izravnoj je vezi s kulturnim obrascima povijesnog naslijeđa, što potvrđuju empirijska istraživanja R. D. Putnama. Tijekom dugog razdoblja stranih uprava, u kojem su se izmjenjivali različiti oblici dominacije i različiti položaji vjerskih zajednica, BiH nije uspjela infiltrirati suradnju radi uzajamne koristi. Politogeneza BiH nije stvorila podlogu na osnovi koje bi se mogla razriješiti dilema kolektivnog djelovanja. Kompleksnost toga nedostatka umnaža stanje društvene anomije koja prati tranzicijske države, poput BiH, i pruža pogodno tlo za ukorjenjivanje amoralnog familizma. Takva fundamentalna orijentacija prema svijetu postaje racionalna strategija u onim društvima u kojima ljudi nisu spremni djelo-

⁵⁸ Projekt pod nazivom »Izgradnja kapaciteta za borbu protiv korupcije u strukturama državne službe u BiH« proveo je Ured koordinatora za reformu javne uprave BiH i ZAMM Consulting d.o.o., a rezultati istraživanja javno su prezentirani 1. 11. 2016. godine. Cilj projekta usredotočen je na pružanje podrške procesima demokratske stabilizacije i reformi javne uprave u BiH, u segmentu izgradnje profesionalne i etične državne službe. Preuzeto sa <http://parco.gov.ba/hr/>. Pristup ostvaren 5. 3. 2019.

vati zajednički, u cilju zajedničkog dobra izvan uskih obiteljskih krugova. Popratne pojave takvog ekvilibrija su različiti oblici društvene patologije, koje prati ekonomska zaostalost i politička nedjelotvornost. U sadržajima današnje političke kulture u BiH zabrinjavajuća je naglašena autoritarnost i izrazito slaba potpora demokraciji. Uspjeh tranzicije u demokraciji u izravnoj je ovisnosti o političkoj kulturi koja definira brzinu i uspjeh promjena.

Damirka Mihaljević

Political Culture Development in Bosnia and Herzegovina

The article historically-analytically and critically analyzes the political culture in Bosnia and Herzegovina. The primary focus of the article is determining the political culture, its historical development in the Ottoman, Austro-Hungarian and Yugoslav period, and the consequences and impacts of such development on contemporary political culture in Bosnia and Herzegovina. Having in mind that, according to Putnam, Džaja and Kasapović, political culture has been shaped by state and institutional organizations and specifically its human operators, political culture in Bosnia and Herzegovina has evolved confrontationally between the three main religious and ethnic communities of Muslim-Bosnian, Orthodox-Serbian and Catholic-Croatian. At the time of democratization and liberalization of the Bosnian-Herzegovinian society in the 1990s, such historical confrontations and conflicts between the three main religious and ethnic communities did not lead to the creation of a common political identity of the constituent people of Bosnia and Herzegovina but rather, their irreconcilable differences and exclusivity caused mutual war conflicts in Bosnia and Herzegovina (out of which Bosnia and Herzegovina as a state has not yet consolidated).

Keywords: *Bosnia and Herzegovina, political culture, political identity, democratization, liberalization, divided society*

Udruženje književnika Bosne i Hercegovine u jugoslovenskim i bosanskohercegovačkim društveno-političkim i idejnim previranjima od sredine 1960-ih do početka 1970-ih

Sabina VELADŽIĆ,

Institut za historiju Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo

Izvorni znanstveni rad

(primljeno: 17. rujna 2018.)

UDK 304.4(497.6)“196/197”

82:061.2(497.6)“196/197”

316.72(497.6)“196/197”

Autorica u ovom radu nastoji pokazati kako je, u jugoslovenskom i bosanskohercegovačkom konjunktornom društveno-političkom kontekstu, od sredine 1960-ih do početka 1970-ih godina 20. stoljeća, u kojem je idejno i sadržajno revidiran pojam nacionalno-kulturnog jugoslovenstva na kulturnom planu i narativno »osmišljavane« neke »nove« nacionalne i društvene kulturne formacije, među kojima i bosanskohercegovačka, politička elita SR BiH, kao patron republičke kulture, preusmjeravala društvenu i idejnu ulogu Udruženja književnika Bosne i Hercegovine koje je trebalo učestvovati u ravnopravnoj afirmaciji savremene, i dotad konceptualno nepostojeće bosanskohercegovačke književnosti. Kulturna i književna ravnopravnost, afirmiranost i »vidljivost« Bosne i Hercegovine na saveznom nivou, razumijevana je kao dio ukupne političke ravnopravnosti te republike, kao federalne jedinice u SFR Jugoslaviji.

Ključne riječi: Bosna i Hercegovina, bosanskohercegovački kulturni identitet, bosanskohercegovačka kulturna politika, CK SKBiH, Udruženje književnika Bosne i Hercegovine, Hrvatsko proljeće

Udruženje književnika Bosne i Hercegovine, kao i književna udruženja/društva u drugim jugoslovenskim republikama, osnovano je neposredno nakon Drugog svjetskog rata. Na čelu republičkih književnih udruženja stajao je, kao objedinjujuća organizacija, Savez udruženja književnika Jugoslavije.¹ Nakon osnivanja bosanskohercegovačkog udruženja, ono je postalo dijelom or-

¹ Osnivačka skupština, kojom je formirano Udruženje književnika Bosne i Hercegovine, održana je 9. 9. 1945. godine. U to vrijeme Udruženje je brojilo tek deset članova. U upravu Udruženja tada su ušli književnik Marko Marković, kao predsjednik, Isak Samokovlija, kao potpredsjednik te Skender Kulenović, kao sekretar. »Osnivačka skupština Udruženja književnika Bosne i Hercegovine«, *Sarajevski dnevnik*, Sarajevo, br. 61, 10. 9. 1945., 3; Nakon što je u Beogradu, 17-19. 11. 1946. godine, održan I. Kongres Saveza književnika Ju-

ganizacije mreže koju je nova vlast formirala nakon rata, s ciljem, između ostalog, podređivanja kulture paradigmatskoj idejnosti te prenošenja ideološke poruke kroz kulturu, tj. književnost i kulturno-književne manifestacije kao medij.

Slaba pozicioniranost bosanskohercegovačkog književnog udruženja, kako unutar bosanskohercegovačkog društva kao »zamišljanog« jedinstvenog entiteta, tako i u konstelaciji odnosa s ostalim književnim udruženjima, na saveznom nivou, ishodila je iz malobrojnosti njegovih književnika i njihove, u kvalitativnom i kvantitativnom smislu, skromne književne produkcije, te iz činjenice da bosanskohercegovačko književno društvo nije bilo nacionalno i da je, do 1960-ih godina, razumijevano shodno idejnom konceptu Bosne i Hercegovine kao Jugoslavije u malom, tj. srpskohrvatske kulturne, književno-jezičke medijatorske »zone«. Dakle, bosanskohercegovačko književno udruženje nije okupljalo primarno književnike porijeklom iz Bosne i Hercegovine, niti one kojima je Bosna i Hercegovina bila književna tema. Naprotiv, bio je to šarolik skup književnika, i po porijeklu i po nacionalno-kulturnim, odnosno regionalnim književnim preokupacijama.² Zapravo, književnici unutar bosanskohercegovačkog Udruženja nisu bili okupljeni ni idejnim konceptom bosanskohercegovačke književnosti, za koju se do početka 1970-ih smatralo da i ne postoji.³

goslavije, 20. 2. 1947. održana je i skupština Udruženja književnika Bosne i Hercegovine, čime se bosanskohercegovačko književno udruženje definitivno konstituisalo u okviru Saveza književnika Jugoslavije. Arhiv Bosne i Hercegovine (dalje: ABiH), Udruženje književnika Bosne i Hercegovine (dalje: UKBiH), »Bilten Trideset pet godina Udruženja književnika Bosne i Hercegovine« (Aleksandar Ljiljak) (dalje: »Bilten«), Sarajevo, 11. 1980.

² Npr. Dušan Đurović, književnik srpskog nacionalnog opredjeljenja, porijeklom iz Crne Gore, bio je u više navrata predsjednik Udruženja književnika Bosne i Hercegovine. Ćamil Sijarić, porijeklom iz Srbije, početkom 1970-ih predsjednik Udruženja, književno je obrađivao teme iz rodnog Sandžaka. Skender Kulenović, koji je, kako se vidi, u prvo vrijeme djelovao u Udruženju književnika Bosne i Hercegovine, kasnije je prešao u Beograd, tj. u Udruženje književnika Srbije, te je i na Novosadskom dogovoru o jedinstvenom srpskohrvatskom jeziku, 1954. godine, kao i prilikom književnih posjeta Bosni i Hercegovini, označavan kao beogradski pisac. Unatoč tome, profesor Midhat Begić ga je, na Simpozijumu o savremenoj književnosti Bosne i Hercegovine, 1970. godine, »stavio« u sam vrh bosanskohercegovačkog književnog stvaranja. Dakle, kada je u pitanju Bosna i Hercegovina, nje-no književno udruženje, te posebno Muslimani i njihovo književno stvaranje, među nacionalno-kulturnog, pa i društvenog određenja i pripadanja pokazuju se zbunjujuće kompleksnima, a pisac i njegovo lično nacionalno-kulturno opredjeljenje, ponekad uvjetovano vrlo praktičnim željama vlastitog afirmiranja u prestižnom kulturnom centru i prestižnoj nacionalnoj kulturi, i njegovo književno stvaranje, koje emanira specifičnu duhovnost koja ishodi iz kulturnog-civilizacijskog miljea iz kojega je potekao, bivaju dovedeni u proturječje koje otežava pojednostavnjena interpretativna svodenja njegova identiteta.

Koja je onda bila konkretna svrha tog Udruženja i njegovog osnivanja neposredno nakon rata? Jednim dijelom Udruženje je u svom radu nastojalo rješavati »staleške«, tj. praktične životne probleme pisaca: stambeno pitanje, pitanje autorskih honorara, izdavaštvo, itd. Drugi, značajniji segment djelatnosti Udruženja, bilo je prenošenje ideološke poruke društvu, kroz kreiranje i održavanje odgovarajuće kulture sjećanja na književnike koji su poginuli u narodno-oslobodilačkoj borbi, organiziranjem komemorativnih večeri, proslavom jubileja, učešćem u izornoj kampanji, itd.⁴ Od svršetka Drugog svjetskog rata pa do 1950-ih godina, u vrijeme dominacije socrealizma, koncept angažovane književnosti, apsolutno podređene izgradnji socijalističke stvarnosti, bio je eksplicitan. Isto je spominjao i Meša Selimović, u Beogradu 1966. godine, na V. Kongresu Saveza književnika Jugoslavije, osvrnuvši se na »prvi, početni i politički usmjeravani razvoj« jugoslovenske literature nakon Drugog svjetskog rata: »Umjetnost, kao slobodna transpozicija stvarnosti, bez unaprijed određenog društvenog cilja i htijenja (...) smatrana je izdajom, borbom protiv učvršćenja pobjede proleterijata.«⁵

³ U *Zborniku savremene bosanskohercegovačke proze*, koji je 1950. publikovalo bosanskohercegovačko izdavačko preduzeće Svjetlost, profesor Salko Nazečić napisao je: »Potrebno je i moguće ovdje govoriti samo o književnicima, jer književnost Bosne i Hercegovine, sa nekim svojim specifičnim osobinama posebne književnosti, ne postoji.«; Ilija Kemanović, Marko Marković, Salko Nazečić, ur., *Zbornik savremene bosansko-hercegovačke proze*, Sarajevo, Svjetlost, 1950., 8; O srpskom i hrvatskom nacionalno-kulturnom identitetu književnosti koja se stvara u Bosni i Hercegovini, vidjeti i u: Radovan POPOVIĆ, *Književni razgovori (Govore pisci Bosne i Hercegovine)*, Sarajevo, Veselin Masleša, 1970., 158.

⁴ Predsjednik Udruženja književnika NR Bosne i Hercegovine, Marko Marković, na predizbornoj književnoj večeri u Narodnom pozorištu, sredinom novembra 1945., objašnjavajući idejni profil stvaralaca okupljenih unutar bosanskohercegovačkog književnog udruženja, napominjao je da ono: »(...) na istom poslu sjedinjuje književnike koji su sudjelovali u Ustanku, ili su se u njemu, kao takvi, javili i razvili, te književnike iz bloka koji su za Narodnooslobodilački pokret bili vezani osjećanjem, mislju i djelom, i koji su i pod cijenu žrtava uskratili saradnju okupatoru i njegovim slugama.« ABiH, UKBiH, »Bilten«, 10.

⁵ Meša Selimović, u pomenutom referatu, napominje da je, nakon Drugog svjetskog rata, Savez književnika Jugoslavije: »(...) bio transmisija državne i partijske politike, s velikim novčanim sredstvima i znatnim uticajem, naravno u okviru svoje transmissive uloge.« Meša SELIMOVIĆ, *Pisci, mišljenja i razgovori, Eseji, članci, polemike, intervjui*, Beograd, BOOK-MARSO, 2006., 174, 178, 180; Srpski književnik Dobrica Ćosić je, na 19. redovnoj godišnjoj skupštini Udruženja književnika Srbije, na idući način objasnio motive osnivanja Saveza književnika Jugoslavije, kao krovne institucije za sva republička Udruženja: »Savez pisaca Jugoslavije je nastao u jednom vremenu kao politička organizacija pisaca, koja je trebalo da u sistemu vlasti bude transmisija Komunističke partije na određeni sektor života (...) da bude transmisija ideološke linije, političkih stavova Komunističke partije Jugoslavije na prostorima i oblastima književnog života.« Arhiv Jugoslavije (dalje: AJ), Savez književnika Jugoslavije, fasc. 16, »Stenografski zapisnik sa 19. redovne godišnje skupštine Udruženja književnika Srbije«, 21. 2. 1965.

Zaživljavanjem ideje o jugoslovenskom samoupravnom putu u socijalizam, koncept angažovane književnosti imao se redefinirati na način da se naglasi odmak od rigidnog i dogmatskog socrealističkog diktata spram književnosti, koji je, kako se pokazalo, sputavao razvoj literarnog stvaralaštva kao jednog od znakova napretka društva. To pak nije značilo da se ideološko-politička elita odrekla zahtjeva spram književnog stvaranja.⁶ Samo su ga upakovali u »mekše« parole, upućujući pisca da, kroz književnost, naprosto izrazi »ljudsku istinu« o socijalističkoj stvarnosti. Shodno novom decentralizatorskom i samoupravljačkom kursu, te slijedeći općejugoslovenske trendove, bosanskohercegovačka politička elita je, sredinom 1960-ih, potaknula idejno nadopunjavanje društvenog, kulturnog smisla i uloge bosanskohercegovačkog književnog Udruženja.

»Bosanska kulturna politika« unutar Udruženja književnika
Bosne i Hercegovine — njena idejna ishodišta,
politički ciljevi i praktični motivi

Godine 1964, na 17. redovnoj skupštini Udruženja književnika Bosne i Hercegovine, održanoj 10. februara u Sarajevu, bosanskohercegovački književnik i član Udruženja, Ahmet Hromadžić, ispred grupe pisaca, iznio je program rada koji je trebao predstavljati prekretnicu u djelovanju Udruženja u narednom periodu.⁷ Program je sadržavao tri načelna zadatka. Prvi je bio jasnije određivanje mjesta i uloge Udruženja književnika Bosne i Hercegovine u bosanskohercegovačkom društvu.

Šta je zapravo značila ovako općenito formulirana tačka programa?

Kao što se vidi iz skupštinske diskusije, te navedene činjenice da je Aktiv Saveza komunista Udruženja formulirao glavne zadatke pomenutog programa, bosanskohercegovačka politička elita dala je inicijalni poticaj Udruženju književnika Bosne i Hercegovine da prevaziđe svoj, do tada marginalni društveni status profesionalnog udruženja, te da preraste u društveno-političkog činioca, tj. promotora bosanskohercegovačke književnosti kao značajnog segmenta bosanskohercegovačke kulture. Pomenutu kulturu, koja je ishodila iz činjenice postojanja Bosne i Hercegovine kao političke jedinice koju se nastojalo, sukladno ustavnom trendu jačanja federalnih jedinica, afir-

⁶ O odnosu Partije prema kulturi u jugoslovenskom konjunktornom povijesnom razdoblju 1960-ih i 1970-ih, vidi: Radina VUČETIĆ, *Monopol na istinu*, Beograd, Clio, 2016.

⁷ ABiH, UKBiH, kut. 22, »Stenografske bilješke XVII redovne skupštine Udruženja književnika Bosne i Hercegovine«, 10. 2. 1964.; Grupu pisaca koja je imala razraditi načelne postavke pomenutog programa činili su, između ostalih, idući članovi Udruženja: Meša Selimović, Ahmet Hromadžić, Miodrag Bogićević, Rizo Ramić, Mak Dizdar, Slavko Leovac, Vuk Krnjević, Husein Tahmišić, Derviš Sušić, Risto Trifković, i dr.

mirati sredinom 1960-ih godina, tek se počinjalo idejno-teorijski fundirati. Bosanskohercegovačka republička vlast, u datom društveno-političkom kontekstu, počela se nametati kao patron, promotor i zaštitnik bosanskohercegovačke kulture, unatoč tome što još nije dovoljno jasno i sadržajno definirana.

Druga tačka pomenutog programa odnosila se na uspostavu odgovornosti članova Udruženja književnika Bosne i Hercegovine, delegiranih u različite forume Saveza književnika Jugoslavije, a formulirana je iz potrebe da se bosanskohercegovačko Udruženje, tj. njegovo članstvo, na saveznom nivou, predstavi kao subjekt koji zastupa jasno definirane interese jedne od jugoslovenskih kultura i književnosti, koja ima pravo na ravnopravnu promociju, što dotad nije bio slučaj. Treća tačka programa, borba za afirmaciju savremene književnosti Bosne i Hercegovine u Jugoslaviji i inostranstvu, bila je najeksplicitnije sročena, pa su prve dvije ishodile iz potrebe njenog ostvarenja.

Dakle, pomenuti program rada trebao je donijeti idejnu⁸ prekretnicu u pogledu dotadašnjeg perifernog statusa te položaja Udruženja književnika Bosne i Hercegovine i bosanskohercegovačkog književnog stvaranja, položaja koji je ishodio iz bosanskohercegovačke političke, ali i ekonomske perifernosti, finansijske deficitarnosti i slabosti. Prema tom programu, Bosna i Hercegovina se iz srpskohrvatske kulturne kolonije i regije, trebala preobraziti u kulturni subjekt čiji su kulturni djelatnici zainteresovani za aktivnu promociju nečega što zamišljaju vlastitom kulturnom zasebnošću. Ravnopravnost savremenog bosanskohercegovačkog književnog stvaranja, realizirana kroz njegovo pravo na ravnopravnu promociju prema ostatku Jugoslavije i prema svijetu, bila je dijelom sveukupne društvene i političke ravnopravno-

⁸ Samo godinu dana prije, na skupštini Udruženja iz 1963. godine, Blažo Đuričić, potpredsjednik Izvršnog vijeća NR BiH, ukazujući književnicima na ispravan idejni kurs, veličao je idejni koncept jugoslovenske integralne kulture, koji je kasnije, tokom 1960-ih, bio idejno revidiran, napuštan i kritikovan: «(...) Suviše mnogo ističemo to, kao da kultura u socijalističkoj Jugoslaviji treba da ima svoje regione, dijelove, i da ne čini, predstavlja sastavni dio opštejugoslovenskih tokova naše zemlje i integralni dio svjetske kulture. Čini mi se da je u posljednje vrijeme bilo traženja gdje smo, gdje je naše mjesto pod suncem? Bilo je partikularističkog shvatanja. (...) Sve ono što je vrijedno u kulturi, a kultura može da bude samo jedinstvena, iako je dijelimo na prosječnu i vrhunsku, ona gdje god se pojavila bila je jugoslovenska. U posljednje vrijeme, mislim prije sedam-osam godina, čak su počele da se veličaju neke nacionalne veličine, da se predimenzioniraju i da se u svemu onom što je socijalističko u svojoj suštini, razvijala skepsa. To su bile devijacije i deformacije na planu integralne jugoslovenske kulture. Sve ono što je vrijednost, biće jugoslovensko, a sve što nije vrijedno, ostaće usko, esnafsko i život će ga pregaziti.» ABiH, UKBiH, kut. 22, «Stenografske bilješke sa XIV redovne godišnje skupštine Udruženja književnika NR BiH», 2. 3. 1963.

sti Bosne i Hercegovine kakvu se nastojalo postići, te njezine kulturne »vidljivosti« kao ravnopravne republičke jedinice na saveznom nivou.

Iako opisanom programu ne treba pretenciozno učitavati velika idejna i nacionalno-kulturna značenja, jer je bosanskohercegovačka politička elita, u svom idejnom i organizacionom restrukturiranju Udruženja, slijedila opći jugoslovenski trend, ono što je obilježilo skupštinu Udruženja iz 1964. godine, bila je artikulirana svijest pojedinih književnika o bosanskohercegovačkoj književno-kulturnoj osobenosti, istina ne toliko povijesnoj, koliko onoj formiranoj u »novoj«, progresivnoj, socijalističkoj stvarnosti.

Navodeći posjete bosanskohercegovačkih književnika stranim književnim udruženjima tokom 1963. godine, sekretar bosanskohercegovačkog Udruženja književnika, Aleksa Mikić, u svom izvještaju skupštini, spomenuo je da je pjesnik Izet Sarajlić, prilikom posjete Savezu sovjetskih pisaca u Moskvi, vodio razgovore o »bosanskohercegovačkoj književnosti« i djelovanju »naših pisaca«, pri čemu je mislio na bosanskohercegovačke pisce. Upotrijebljena sintagma, »bosanskohercegovačka književnost«, iznenađuje kada se uzme u obzir da se tek 1970. godine, na prvom Simpozijumu o savremenoj književnosti u Bosni i Hercegovini, vodila rasprava o terminološkom, a zapravo idejno »ispravnom« nazivlju savremenog književnog stvaranja u Bosni i Hercegovini, tj. o njenoj identitetskoj suštini koja bi bila adekvatno izražena u njenoj nominaciji. Ipak, njezina upotreba govori i o tome da se već sredinom 1960-ih, kao datost razumijevalo nešto o čijem će se postojanju raspravljati tek pola decenije kasnije, u uzavrelom društveno-političkom kontekstu koji će obilježiti intenzivne međunacionalne rasprave.

Tokom skupštinskog zasjedanja Udruženja, 1964. godine, Izet Sarajlić se, odgovarajući na prigovore književnika Saita Orahovca da je jedini bosanskohercegovački pisac koji putuje van zemlje, Izet Sarajlić se vrlo znakovito pravdao: »(...) vjerujte mi da sam tamo više govorio o literaturi Bosne i Hercegovine, nego o literaturi Jugoslavije.«⁹ Navodeći kako ga je, svojevremeno, srbijanski i novosadski književnik, Draško Redžep, »uvredljivo pitao šta mi imamo od literature u Bosni i Hercegovini«, te svoj odgovor da je Bosna i Hercegovina Srbiji dala dosta nacionalno-kulturnih veličina, Sarajlić se osvrnuo na potcjenjivački odnos jugoslovenskih kulturnih centara prema kulturnom stvaranju u Bosni, iz potrebe čijeg nadvladavanja je zapravo ishodila narasla bosanska književno-kulturna samosvijest: »To je možda neka vrsta šovinizma u novoj varijanti, ali ja sam tako postupio zbog toga što se o Bosni i Hercegovini sa prilično negodovanja govorilo u nizu naših kulturnih cen-

⁹ ABiH, UKBiH, kut. 22, »Stenografske bilješke XVII redovne skupštine Udruženja književnika Bosne i Hercegovine«, 10. 2. 1964.

tara. Često i vrlo često se podcjenjivački govori o dostignućima naše kulture.¹⁰

Iskazana svijest o zasebnosti savremene bosanskohercegovačke literature je, dakle, velikim dijelom proizlazila iz frustracije, izazvane marginalizovanšću te perifernošću bosanskohercegovačkih književnika i njihova uratka na jugoslovenskoj književno-kulturnoj sceni. Odnosno, da budem preciznija, za bosanskohercegovačke književnike i njihovu književnost, koja kao takva nije bila jasno definirana, nije se znalo ni na »srpskohrvatskom« kulturnom području, objedinjenom jednim jezikom, što je bio dobar preduvjet međusobnog kulturnog poznavanja, a kamoli na makedonskom i slovenačkom, ili nekom međunarodnom. U Udruženju književnika Bosne i Hercegovine smatralo se da Slovenija, Hrvatska i Srbija, ekonomski i kulturno dominantne jugoslovenske republike, preko Saveza književnika Jugoslavije primarno zastupaju svoje interese, što se vidjelo i u broju odlazaka njihovih književnih delegacija u inostranstvo, u prevođenju njihove literature na strane jezike, te u broju posjeta stranih pisaca navedenim republikama, koje su imale dovoljno finansijskih sredstava, za razliku od Bosne i Hercegovine, da ih ugoste. Navedene forme saradnje su zapravo predstavljale sredstvo promoviranja književnosti i kulture, za što su Bosna i Hercegovina, do tada nevidljiva u jugoslovenskom kulturnom mozaiku, kao i njezini književnici i bosanskohercegovačka vlast, svako iz svojih razloga, bili zainteresirani.¹¹ Pritom se i želja za ličnom promocijom književnika, koja je u većini slučajeva bila temeljnom podlogom narasle »bosanske samosvijesti« na individualnom planu, mogla ispuniti jedino kroz adekvatnu promociju bosanskog književno-kulturnog totaliteta.

Činjenica da je »bosanska kulturna samosvijest«, kod samih pisaca, uglavnom uvjetovana praktičnim motivima i željom za samopromocijom, a možda i nametnutom potrebom da se odgovori zahtjevu vlasti, te da je tek u manjem broju slučajeva predstavljala idejno uvjerenje, doprinosi njenoj relativnosti i umanjuje mogućnost da joj se učitaju veća idejna značenja. Bosanskohercegovačka politička elita je, pak, bila mnogo dosljednija u promoviranju

¹⁰ Isto.

¹¹ U izvještaju sekretara Udruženja, Alekse Mikića, stoji: »Tako slaba posjeta stranih delegacija pisaca našoj Republici prošle godine, minus je u svakom pogledu, jer se i manje zna i manje govori u svijetu o nama i kulturi naše uže domovine, ako se ne održavaju određeni kontakti.« ABiH, UKBiH, kut. 22, »Stenografske bilješke XVII redovne skupštine Udruženja književnika Bosne i Hercegovine«, 10. 2. 1964.; Prilikom obrazloženja novog programa rada Udruženja, Hromadžić je napominjao: »Već nekoliko godina počele su da zaobilaze Sarajevo delegacije stranih pisaca, zbog čega smo bili onemogućeni u stvaranju potrebne saradnje s inostranim piscima i savezima, onemogućeni da se predstavimo kao dio jugoslovenske književnosti.« Isto.

bosanskog kulturnog kursa. O tome svjedoče i zaključci Kasima Suljevića, politologa i člana CK SK BiH: «(...) naši književni stvaraoci nose svoju 'dvojnost', a time i nekonsekventnost, jer se izvan Bosne i Hercegovine svi 'opredjeljuju' i smještaju u nacionalne književnosti, stavljajući tako bosanskohercegovačku književnost na nivo nekog regionalizma, zatvorenog rezervata i provincijalizma, iz koga najjači centri, a i njihovi nacionalni programi izabiru, odvajaju i prisvajaju po vlastitim mjerilima i kriterijima ono što im odgovara (...) dok naši književnici, bez obzira na nacionalnost, govore o jednoj i integralnoj književnosti u Bosni i Hercegovini, izvan nje masovno je dezintegrišu, opredjeljujući se za ovu ili onu, te svojim dvojtstvom ili trojstvom stvaraju zabune.»¹²

Za razliku od fakta nepoznavanja onovremene bosanskohercegovačke književnosti, od strane samosvjesne kulturne inteligencije Beograda i Zagreba,¹³ bosanskohercegovački književnik, Ahmet Hromadžić, isticao je da su sva značajnija djela srpske i hrvatske književnosti bila zastupljena u bosanskohercegovačkom obrazovnom sistemu koji je, između ostalog, kanoniziranim književnošću, odgajao i »osoben« kulturni identitet: »Gotovo da i nema našeg savremenog pisca čija je knjiga uvrštena u programe školskih lektira Srbije i Hrvatske, dok su za razliku od takvog stava gotovo sva značajnija djela, i dječija i drugih vrsta literature, našla mjesto u programima naše Republike. (...) Na planu borbe za ravnopravnu zastupljenost naših pisaca u drugim republikama ono (Udruženje književnika Bosne i Hercegovine, op. a.) treba i mora da se pojavi kao inicijator revizije i preispitivanja programa te da odgovarajuće faktore u našoj Republici podstiče na to da se nova i značajna ostvarenja uvrštavaju u školske programe.»¹⁴

¹² ABiH, CK SK BiH, kut. 36/1972, »Idejno-političke implikacije u našem školstvu s aspekta idejnosti i nacionalnih odnosa« (Kasim Suljević), 2. 1972.

¹³ Hrvatski književnik Josip Pupačić, gost skupštine Udruženja književnika Bosne i Hercegovine, održane 10. 2. 1964., pozdravio je bosanskohercegovačke književnike idućim riječima: »Pravo da vam kažem ja se ne mogu snaći ovdje, jer sam prvi put među književnicima Bosne i Hercegovine, prvi put ih vidim, a lično ne poznajem njihova djela; (...) literatura Bosne i Hercegovine nije dublje upoznata u Zagrebu.« ABiH, UKBiH, kut. 22, »Stenografske bilješke XVII redovne skupštine Udruženja književnika Bosne i Hercegovine«, 10. 2. 1964.; Nepoznavanje je dijelom bilo posljedica nadmoćnog stava kulturnog centra prema kulturnoj provinciji za koju je književna Bosna smatrana, a dijelom se, od strane hrvatske kulturne inteligencije, pravdalo i nemogućnošću interferencije u kulturne prilike Sarajeva, zbog prisustva dominantnog Beograda kao kulturnog patrona bosanskohercegovačke sredine. O tome vidi: Miroslav VAUPOTIĆ, »Opaske između tekstova i poslije njih (Muhsin Rizvić: »Iznad i ispod teksta«, ogledi, kritike, Sarajevo, Svjetlost, 1969.)«, *Kritika*, Zagreb, br. 14, 9/10. 1970, 717-720.

¹⁴ ABiH, UKBiH, kut. 22, »Stenografske bilješke XVII redovne skupštine Udruženja književnika Bosne i Hercegovine«, 10. 2. 1964.

I Kasim Suljević je, u već citiranom dokumentu, napominjao da bosanskohercegovački nastavni plan i program za društvene nauke, u osnovnim i srednjim školama, predstavlja »zbir nacionalnih programa«, i to hrvatskog i srpskog. Budući da se nije gajila bosanskohercegovačka kulturna svijest, već srpska i hrvatska nacionalna svijest, u planu i programu nije postojala ideja bosanskohercegovačkog kulturnog individualiteta.¹⁵

Treba još jednom napomenuti da članovi Udruženja književnika Bosne i Hercegovine nisu bili monolitni u svojoj »bosanskoj samosvijesti«, te da gosti skupštine Udruženja, koji su dolazili kao predstavnici dominantnih nacionalno-kulturnih centara, nisu pružali podršku ideji afirmacije kulturno-književne zasebnosti Bosne i Hercegovine. Tako je književnik Nedo Parežanin, član bosanskohercegovačkog Udruženja, dajući podršku izloženom programu, izrazio protivljenje činjenici da je Aktiv SK Udruženja, a ne njegovi članovi, bio taj koji je inicirao nastajanje i sačinio koncept programa, te dodao, s negodovanjem se referirajući na afirmativni »probosanski« stav Izeta Sarajlića: »Naročito mi se čini da ne treba isticati da postoji neka književnost koja se piše u Bosni i Hercegovini. Postoji jugoslovenska književnost.«¹⁶

Sličan stav iznio je i Dragan Jeremić, predstavnik Saveza književnika Jugoslavije i Udruženja književnika Srbije, istaknuvši nejasnost pojma bosanskohercegovačka književnost, i pledirajući za jugoslovensku književnost i jedinstven nastavni program u školama Jugoslavije, čime bi se na adekvatan način ispunio i cilj afirmiranja značajnih pisaca u Bosni i Hercegovini. Po njemu, Bosna i Hercegovina je bila književni region.

Kako se moglo zaključiti iz prethodnog iskustva, zastupljenost unutar jugoslovenske književnosti bila je proporcionalna nacionalno-kulturnoj, ekonomskoj i političkoj snazi i subjektivitetu, zbog čega samo zaživljavanje koncepta kulturnog jugoslovenstva nije bilo garantom »bosanske kulturne vidljivosti« u njegovom kulturnom sadržaju.¹⁷

Stavljajući na stranu idejne rasprave, vođene na skupštinama Udruženja književnika Bosne i Hercegovine, smatram da je ovdje bitno napomenuti i

¹⁵ ABiH, CK SK BiH, kut. 36/1972, »Idejno-političke implikacije u našem školstvu s aspekta idejnosti i nacionalnih odnosa« (Kasim Suljević), 2. 1972.

¹⁶ ABiH, UKBiH, kut. 22, »Stenografske bilješke XVII redovne skupštine Udruženja književnika Bosne i Hercegovine«, 10. 2. 1964.

¹⁷ Kontroverzni Husein Tahmišćić, koji je ispred Udruženja književnika Bosne i Hercegovine učestvovao u radu Odbora za međunarodne veze Saveza književnika Jugoslavije, i na kojeg se, između ostalih, mogla odnositi i kritika o pasivnosti bosanskohercegovačkih predstavnika u Savezu, potvrdit će za izbore jugoslovenske književnosti, antologije koje su se priređivale za strane izdavače: »Činjenica je da u tim antologijama pisaca iz Bosne i Hercegovine nema.« Isto.

nimalo beznačajan segment rasprava, vođenih unutar Udruženja književnika Bosne i Hercegovine, kao i na nivou Saveza književnika Jugoslavije 1960-ih i 1970-ih godina, i posvećenih nepovoljnom društvenom položaju književnih stvaralaca, koji se ogledao u neriješenim egzistencijalnim pitanjima, poput stambenog, te u niskim autorskim honorarima, i sl. U bosanskohercegovačkom društvenom kontekstu njihov je položaj, čini se, bio i nepovoljniji jer su bili »neposrednim proizvođačima« produkta koji je na bosanskom kulturnom tržištu, zbog njegovog siromaštva i kulturne zakržljivosti, imao slabu prođu. Osim toga, kako je naglašavao Ahmet Hromadžić, srpski, hrvatski i slovenački književnici nisu bili jedina brana promociji savremene bosanske književnosti. Zapravo, kako je naveo, ni sami izdavači u Bosni i Hercegovini nisu vjerovali u tržišnu kurentnost i vrijednost djela domaćih pisaca, pa su u tom smislu djelovali iznutra, kao prepreka promoviranju bosanskohercegovačke književnosti. Zbog inertnosti izdavača dešavalo se da pisci svoja djela objavljuju izvan Bosne i Hercegovine. Osim toga, sporovi koji se vode između pisaca unutar bosanskohercegovačkog Udruženja, i koji nisu odlika samo tog razdoblja i toga Udruženja, ne vode se u ime i zbog idejnosti, već zbog društvenog uticaja i reprezentativnosti, monopola u izdavačkim kućama i savjetima, te zbog stanova. Ovi »praktični« interesi katkad se tijesno isprepliću s motivima idejnog djelovanja i nacionalno-kulturne afilijacije.

Bosna u klinču geografskog versus literarnog ključa — VII. Kongres Saveza književnika Jugoslavije

Ideja, izražena u programu grupe pisaca na skupštini bosanskohercegovačkog Udruženja iz 1964. godine, o potrebi odlučnijeg angažmana ove organizacije na promociji bosanskohercegovačke književnosti u ostalim republikama Jugoslavije i svijetu, izrastala je iz jugoslovenskog društveno-političkog konteksta, obilježenog decentralizacijom i jačanjem republika, kao i činjenicom reorganizacije Saveza književnika Jugoslavije, koja je bila u toku i u skladu s općim društveno-političkom kursom. Hrvatska kulturna inteligencija, okupljena u Društvu književnika Hrvatske i 1960-ih godina najglasnija u osudi jugoslovenskog centralizma, etatizma i birokratizma, inicirala je reorganizaciju Saveza i izmjenu njegovog Statuta.¹⁸ Savez književnika Jugoslavije, po svojoj organizacionoj strukturi, imao je pratiti promjene koje su se dešavale u jugoslovenskoj državnoj strukturi. Iako su sva republička književna udruženja podržala ideju reorganizacije Saveza, percepcije načina na koji bi taj zahvat trebao biti izveden, unekoliko su se razlikovale, te bile usko ve-

¹⁸ AJ, Savez književnika Jugoslavije, fasc. 16, »Stenografski zapisnik sa Plenuma Društva književnika Hrvatske«, 18. 3. 1964.

zane za razumijevanje suštine ustavnih promjena i socijalističke Jugoslavije, kao političke zajednice koja je trebala ishoditi iz njih.

Na kongresu Saveza književnika Jugoslavije 1964. godine, održanom od 24. do 26. 9. u središtu jedne od jugoslovenskih republičkih periferija, tj. u Titogradu, glavnom gradu Crne Gore, raspravljalo se, između ostalog, o prijedlozima za izmjenu i dopunu Statuta Saveza. To je predstavljalo prvi praktičan korak u reorganizaciji Saveza, u skladu s općim jugoslovenskim, samoupravljačkim, deetatičkim i decentralizatorskim kursom. U tom smislu, učesnici Kongresa, u svojim izlaganjima podnesenim na istom, raspravljajući o ulozi književnika i književnosti u jugoslovenskom socijalističkom i samoupravljačkom društvu, naglašavali su odmak od »dogmatski okamenjenog koncepta soc-realizma«, koji se očitovao u »birokratsko-književnim narudžbama od strane činovnika, specijaliziranih za ideološka pitanja«, te odbacivali koncept angažovanog književnika. Navedeno ne znači da je u »novom« jugoslovenskom idejnom kontekstu proklamovana nesputana sloboda književnog stvaranja, koja bi omogućila izgradnju književnog imaginarnog univerzuma, kao svijeta za sebe. Naprotiv, promovirane su parole o piscu »kao protagonisti naprednih kretanja u krilu društvene zajednice«, a ne pripadniku nekog izdvojenog elitnog staleža. Književnost je imala odražavati »ljudsku istinu kretanja životne stvarnosti«, tj. pozitivnu dinamiku socijalističkog i samoupravnog progresivnog kretanja, te humanizirati radne mase kojima je trebala biti dostupna.¹⁹ Progresivna, humana i prihvatljiva književnost razlikovala se od reakcionarne, odnosno one koja je nastupala s »desnih«, reakcionarnih pozicija, po tome što je ova druga, prema mišljenju referenata, »prolazne« slabosti socijalističkog samoupravnog sistema tretirala kao trajne nedostatke. Proklamovani i uvjetni koncept slobode umjetničkog stvaralaštva, dakle, nije obuhvatao takvu vrstu djela.

Na Kongresu je raspravljano i o marginalnom materijalnom i društvenom položaju pisca, koji ga je onemogućavao da ostvari adekvatnu društvenu ulogu.²⁰ Kritikovao je Savez književnika Jugoslavije koji se, prema stavu učesnika, pretvorio u okoštalu etatičsku organizaciju, tj. činovničku kance-

¹⁹ Predsjednik Skupštine opštine Titograd, Aleksandar Radević, obraćajući se učesnicima Kongresa, u svojoj pozdravnoj riječi, najjezgrovitije je objasnio očekivanja jugoslovenske partijsko-političke elite spram književnog stvaranja: »Vi ste, drugovi književnici (...) u stanju da (...) više kažete o ljudima našeg socijalističkog društva nego što oni sami o sebi znaju (...) da nama, našem potomstvu i ljudima izvan naših granica, svojim snažnim ostvarenjima, izrazite umjetničku istinu o našoj zemlji (...).« AJ, Savez književnika Jugoslavije, fasc. 17, »VII Kongres Saveza književnika Jugoslavije«, Titograd, 24-26. 9. 1964., 2-3.

²⁰ Isto, 12. (iz referata Meše Selimovića, člana Udruženja književnika Bosne i Hercegovine)

lariju »koja je kao metod rada rabila lične, prijateljske afinitete«.²¹ Naposljetku je data ocjena stvarnih dometa parola o jugoslovenskom kulturnom zajedništvu te međurepubličkoj i međunacionalnoj saradnji. Hrvatski književni kritičar i historičar književnosti, Miroslav Vaupotić, konstatirao je: »Mi svi živimo u svojim izoliranim svijetovima, u svojim centrima, u svojim udruženjima, oko pojedinih časopisa, u grupama i grupicama, možda čak koji put i zadovoljni što smo izolirani, a koji put po inerciji takvi. (...) teoretiziranja o jugoslovenskim kriterijumima, o jugoslovenskim integracionim kretanjima u jugoslovenskoj socijalističkoj kulturi (...) često ostaju zvonke, lijepe, ali prazne fraze.«²²

Ipak, ono zbog čega je VII. kongres Saveza književnika Jugoslavije bio naročito značajan, jeste da su učesnicima, od strane formirane Komisije za reviziju Statuta Saveza, prezentirana četiri prijedloga za izmjenu i dopunu Statuta i reorganizaciju Saveza. Želim da ponovim da su različite vizije Saveza, koje su došle do izražaja unutar ovih prijedloga, i koje su predviđale manji ili veći stupanj decentralizacije, tj. federalizacije savezne književne organizacije, bile usko povezane s vizijom državnog uređenja Jugoslavije, onih koji su dali te prijedloge. Tako je Udruženje književnika Srbije, podvlačeći neophodnost poštovanja principa rotacije u izboru uprave Saveza, predložilo da stalno izvršno tijelo Saveza bude Sekretarijat, sastavljen od predsjednika, potpredsjednika, generalnog sekretara i sekretara Udruženja/Društava. Društvo književnika Hrvatske dalo je prijedlog da se sjedište Saveza, abecednim redom, seli iz jedne u drugu republiku, te da se pri okončanju trogodišnjeg mandata uprave, koja bi bila birana iz trenutnog republičkog sjedišta, u istom održi i kongres Saveza. Iz praktičnih razloga bila bi zadržana kancelarija Saveza u Beogradu, koja bi primala direktive od Uprave. Treći prijedlog podnijela su, ispred svog udruženja, tri slovenačka književnika: Matej Bor, Drago Šega i Jože Šmit. Po njima, Savez je trebalo konfederalizirati, na način da se pretvori u Savez Udruženja, na čelu kojega bi bio Koordinacioni odbor, s predsjednikom koji bi dolazio iz reda najuglednijih jugoslovenskih književnika, sekretarom i jednim članom iz svakog republičkog udruženja/društva.

Prema prijedlozima donesenim od strane hrvatskog Društva i slovenačkih pisaca, Savez bi se, dakle, pretvarao u dogovornu tribinu uprava, republičkih i nacionalnih književnih udruženja, koji bi postali pravim kreatorima književno-kulturne politike u okvirima svoje republike. Dugoročno, realizacija hrvatskog prijedloga išla bi ka potpunom međusobnom otuđenju pisaca

²¹ Isto, 153. (iz izlaganja Mladena Oljače, člana Udruženja književnika Srbije)

²² Isto, 137-138.

u Jugoslaviji kao cjelini, u kojoj bi uprave republičkih književnih udruženja faktički igrale ulogu interesnih medijatora u međurepubličkim književno-kulturnim odnosima.

Četvrti prijedlog, koji je izazvao najviše rasprava i osuda, podnesen je od strane srpskog književnika Dobrice Ćosića, ispred grupe pisaca iz Srbije. U njemu se tražilo da se novim statutom afirmiše pravo književnika da se organizuju i na drugim osnovama te po drugim srodnostima i afinitetima, umjesto republičko-teritorijalnih i nacionalnih. Iako je, u obrazloženju Komisije za reviziju Statuta, naglašeno da je ovaj prijedlog podnijela grupa srpskih pisaca, iznenađuje činjenica da su na Kongresu svoj potpis na isti prijedlog stavili i neki hrvatski književnici, kasniji potpisnici Deklaracije, rezolutni u osudi jugoslovenskog kulturnog centralizma i integralizma, idejnih koncepata koji su se implicitno nazirali u Ćosićevu prijedlogu.²³ Sveta Lukić, književni kritičar i autor kontroverzne knjige *Savremena jugoslovenska literatura (1945—1965)*,²⁴ tokom diskusije na Kongresu pokušao je objasniti suštinu Ćosićeva prijedloga. Po njemu, stvarni cilj reorganizacije Saveza trebao je biti literarni uspon, do kojeg je najefikasnije dovođila dinamika sukobljavanja različitih estetskih grupa. Za Lukića je bilo važno »(...) da ti (ujedinjeni estetski op. a.) afiniteti rode rezultatima koji su više jugoslovenski nego što je to dosad bio slučaj«. Udruživanje jugoslovenskih pisaca na temelju »estetskih afiniteta« trebalo je, po Lukiću, dovesti do bližeg povezivanja, »proširivanja, premrežavanja Jugoslavije u stvarnijem smislu«. On se u svom izlaganju kritički osvrnuo na nacionalno-teritorijalni partikularizam, unutar kojeg se, kako je smatrao, pojavljivao novi, republički centralizam, tj. etatizam. Ovim je aludirao na opasnost rađanja integralnih republičkih kultura koje izrastaju pod patronatom republika, koje postaju nosioci državnog etatizma. Repu-

²³ Od članova Društva pisaca Hrvatske prijedlog su potpisali: Josip Pupačić, Miroslav Vau-potić, Antun Šoljan i Slavko Mihalić. Članovi bosanskohercegovačkog Udruženja koji su potpisali prijedlog bili su: Sreten Asanović, Vuk Krnjević i Čedo Kisić. Ispred Udruženja književnika Srbije, u potpisu prijedloga, između ostalih, stoje imena Antonija Isakovića, Borislava Mihajlovića-Mihiza, Brane Crnčevića, Matije Beckovića, Oskara Davića, Svete Lukića, Ivana Lalića, Petra Džadžića, i dr.

²⁴ O knjizi Svete Lukića, *Savremena jugoslovenska literatura (1945—1965)* — *Rasprava o književnom životu i književnim merilima kod nas*, koju je 1968. godine izdala beogradska Prosveta te koja je, po broju rasprava što ih je izazvala, proglašena »književnom pojavom«, organiziran je razgovor na Narodnom univerzitetu u Sarajevu 25. 10. 1968. godine. U razgovoru su učestvovali autor knjige, zatim Vlado Gotovac, Slavko Leovac, Miodrag Jurišević, Vasilije Kalezić, Novica Petković i Meša Selimović. Selimović je tom prilikom ukazao na maliciozni stav Lukića koji je u knjizi naveo, navodno na temelju informacije koju mu je dao književnik i književni kritičar, Vuk Krnjević, da samo tri čovjeka u sarajevskoj kulturnoj sredini u književnom smislu nešto znače. Rasprava je objavljena u: *Odjek*, Sarajevo, br. 23, 01. 12. 1968.

blička književna udruženja, na način na koji su se nastojala oformiti, podrivala su, po Lukiću, Savez književnika, dok se Ćosićevim prijedlogom ta »saveznost« nastojala osnažiti.²⁵

Na temelju odluke Komisije i glasanja na Kongresu, naposljetku je odlučeno da se svi podneseni prijedlozi o reviziji Statuta i reorganizaciji Saveza, vrte na raspravu udruženjima/društvima, nakon čega bi se sazvaio vanredni kongres na kojem bi se odlučilo na koji će način biti izvršena reorganizacija Saveza. Ovdje je bitno primijetiti da Makedonci, Crnogorci i predstavnici bosanskohercegovačkog književnog udruženja nisu učestvovali u osmišljavanju prijedloga. Ključnu riječ imali su stvarni političko-kulturni subjekti jugoslovenske scene, dok je nacionalnim i republičkim periferijama bilo namijenjeno da se određuju prema zadatim idejnim koordinatama.

O prijedlozima za novi statut Saveza književnika Jugoslavije raspravljalo se 12. 3. 1965. godine, na godišnjoj skupštini Udruženja književnika Bosne i Hercegovine. Tom prilikom, Mak Dizdar, kao član Komisije Saveza književnika Jugoslavije za izmjene i dopune Statuta, usvojenog 20. 5. 1959. godine, upoznao je članove bosanskohercegovačkog Udruženja, prisutne na skupštini, sa stavovima i prijedlozima koji su podneseni na Kongresu, a onda prezentirao mišljenje o novom statutu i organizaciji Saveza udruženja književnika. Zapravo, kako se vidi iz Dizdareva obrazloženja, crnogorsko i bosansko Udruženje, u svom određenju prema novom statutu Saveza, držala su se srednjeg puta. Iako su dali nesumnjivu podršku reorganizaciji Saveza, koja je pratila ustavno restrukturiranje i decentralizaciju socijalističke Jugoslavije, pledirali su za to da Beograd ostane njegovim sjedištem, te izrazili protivljenje konceptu koji je zagovarao Savez udruženja.²⁶ Svi članovi bosanskohercegovačkog Udruženja, koji su na skupštini 1965. godine uzeli riječ, odbili su Ćosićev prijedlog i istaknuli kao primarnu, pripadnost nacionalnom, tj. republičkom udruženju.²⁷ To je zapravo značilo da je ključna međa književno-

²⁵ AJ, Savez književnika Jugoslavije, fasc. 17, »VII Kongres Saveza književnika Jugoslavije«, Titograd, 24-26. 9. 1964., 184, 187, 189.

²⁶ Dizdar je na skupštini kritikovao Savez koji se kao birokratsko tijelo »otudio« i oko kojeg su se okupljale uticajne grupe koje su ignorisale rad republičkih udruženja, te dotadašnje predstavnike Udruženja književnika Bosne i Hercegovine koji su se, participirajući u radu uprave Saveza, pokazali inertnima i indolentnima prema potrebama svoje sredine i svog Udruženja. ABIH, UKBiH, kut. 22, »Stenografske bilješke sa godišnje skupštine Udruženja književnika Bosne i Hercegovine«, 12. 3. 1965.

²⁷ Književnik Nedo Parežanin rekao je da Ćosićev prijedlog ide za nekim ultrajugoslovenstvom, što nije politički opravdano, te da dobri Jugosloveni u Bosni doprinose bosanskoj sredini. Ili pojednostavnjeno, da se jugoslovenskoj zajednici doprinosi izgradnjom primarne, republičke zajednice. Bitno je napomenuti da je član Udruženja književnika Bosne i Hercegovine, Stevan Bulajić, pri završetku skupštine koja je održana 12. 3. 1965, pro-

-kulturnog identiteta bila nacionalna i republička, te da joj nije bilo dozvoljeno da se gubi u apstraktnim, estetskim, jugoslovenskim bespućima.

Čosić je naknadno izrazio mišljenje da je njegov prijedlog na Kongresu naišao na idejno-politički otpor, jer ga je pratio glas zagovarača jugoslovenskog integralizma i velikosrpsstva. Predloženu decentralizaciju Saveza percipirao je kao konfederalistički sistem organizovanja, koji je uništavao san o zaživljavanju integralne jugoslovenske kulture i integralnog jugoslovenskog društvenog prostora, unutar kojeg bi bile izbrisane kulturne i političke granice.²⁸

Iako su tenzije na VII. Kongresu u Titogradu već bile podignute prijedlozima o reviziji Statuta i raspravama o tome kako, kada i gdje će se donositi konačna odluka o načinu reorganizacije Saveza, posebno mučna atmosfera nastupila je kod izbora nove uprave Saveza književnika Jugoslavije. Zapravo, u komplikacijama koje su izbile vezano za izbor novog predsjednika saveznog književnog udruženja, do izražaja je došla pozicija Bosne i Hercegovine u međurepubličkoj, jugoslovenskoj kulturnoj i političkoj konstelaciji, i njeno percipiranje od strane ključnih kulturnih subjekata: srpske i hrvatske kulturne inteligencije. Naime, godine 1964, slijedeći ustanovljeni princip da se predsjednik Saveza svaki put bira iz drugog Udruženja, red je došao na Bosnu i Hercegovinu koja je za svog kandidata, kako se čini, uz inicijativu i podršku Udruženja književnika Srbije, predložila Mešu Selimovića. Do početka samog Kongresa Selimović je bio jedini kandidat oko kojega je, kako se tvrdilo, u dugotrajnim pregovorima Saveza i bosanskohercegovačkog Udruženja, postignut konsenzus. Ističući da je došlo vrijeme da se napusti prevaziđeni način biranja predsjednika Saveza po birokratskom, republičkom i geografskom ključu, te da treba pobijediti literarni princip, tj. vrijednost i veličina literarnog stvaranja, kao jedini istinski kriterij primjenjiv u iz-

komentariso povlačenje Huseina Tamišića sa dužnosti potpredsjednika, te Sretena Asanovića, sa mjesta sekretara Udruženja književnika Bosne i Hercegovine, kao opstrukciju koja ishodi iz kampanje koja je počela na Kongresu u Titogradu. Isto; Čini se da je time ukazivao na uticaj što ga je, na neke članove unutar bosanskohercegovačkog udruženja, imao dio srpske i hrvatske kulturne inteligencije koja je, prilikom izbora nove uprave Saveza na Kongresu, opstruirala ravnopravan tretman Bosne i Hercegovine.

²⁸ AJ, Savez književnika Jugoslavije, fasc. 16, »Stenografski zapisnik sa 19. redovne godišnje skupštine Udruženja književnika Srbije«, 21. 2. 1965.; O jugoslovenstvu beogradske kulturne inteligencije iz vremena socijalističke Jugoslavije, obrazovane »u periodu 'unitarnog jugoslovenstva' kralja Aleksandra«, koja je bila »naučena da tradicionalni srpski identitet povezuje sa predstavom o jedinstvenoj jugoslovenskoj naciji«, vidi: Jasna DRAGOMIR-SOSO, *Spasioci nacije, Intelektualna opozicija Srbije i oživljavanje nacionalizma*, Beograd, 2004., Edicija Reč, 66-69; O izgradnji kulturnog i idejnog koncepta jugoslovenstva unutar kojega je dominirala srpska tradicionalna kultura pamćenja, vidjeti: Andrew Baruch WACHTEL u knjizi *Stvaranje nacije, razaranje nacije*, Sarajevo, Bošnjačka asocijacija 33, 2010.

boru predsjednika saveznog književnog udruženja, dio hrvatskih književnika na Kongresu, nezadovoljnih Selimovićevom kandidaturom, istom je suprotstavilo »svog« kandidata, srpskog književnika Mihajla Lalića. Pogoršavajući opći dojam Selimovićevog i bosanskohercegovačkog poniženja na Kongresu, Borislav Mihajlović Mihiz je svojom izjavom dodatno istakao književnu inferiornost bosanskog kandidata, naspram spomenutog srpskog književnika: »(...) veliko je pitanje da li bi čovek uopšte pristao na tu kandidaturu da je znao da za protivkandidata ima Miroslava Krležu ili Mihajla Lalića (...) koji je, snagom svog imena, svojom izuzetnom literarnom vrednošću, apsolutno čovek koji ima sve šanse da učini deplasiranom kandidaturu Meše Selimovića.«²⁹

Izražavajući svoj protest zbog diskriminacije Bosne i Hercegovine i uskraćivanja prava da se za predsjednika Saveza izabere njezin predstavnik, čime se dokazivao, kako su tvrdili, njen neravnopravan tretman, bosanski delegati na Kongresu su nakon svega saopštili svoju odluku da će se uzdržati od glasanja i povući sve kandidature na mjesta u Upravi Saveza književnika Jugoslavije.³⁰ Najizrazitiju podršku književnim predstavnicima Bosne i Hercegovine na Kongresu, pružio je Mladen Oljača, član srpskog književnog udruženja, ističući da je za poštovanje geografskog principa, jer je to princip jedinstvene Jugoslavije.³¹ Iako je u prvom krugu glasanja Lalić odnio prevagu nad Selimovićem, nakon bojkota bosanskohercegovačkih književnika, srpski književnik je odlučio povući svoju kandidaturu i napustio je Kongres. Glasanje je, uz Selimovićev pristanak, naposljetku ponovljeno, a za novog predsjednika Saveza književnika Jugoslavije izabran je bosanski kandidat. No time nije zaboravljen mučni utisak cjelokupne atmosfere koja je pratila izbor.³²

²⁹ AJ, Savez književnika Jugoslavije, fasc. 17, »VII Kongres Saveza književnika Jugoslavije«, Titograd, 24-26. 9. 1964., 228.

³⁰ Tom prilikom Ahmet Hromadžić je protestovao: »Nas jako čudi zašto je baš na ovom Kongresu, u ovom momentu, kad je došao red na Bosnu i Hercegovinu, jedan dogovor prekršen i jedna konvencija izneverena«. Risto Trifković je, ispred bosanskih delegata, izjavio da i oni misle da je »republički ključ« prevaziđen, ali da treba dopustiti da se napravi puni krug, tj. da i Bosna i Hercegovina ostvari prava koja su ostvarile druge republike. Isto, 222, 226.

³¹ Njegova izjava predstavlja svjedočanstvo otužnog lobiranja u Udruženju književnika Srbije, da se amинуje predstavnik bosanskog Udruženja iz redova »muslimana«, kao kandidat za predsjednika književnog Saveza: »Ponovo sam molio drugove na plenumu od 20. maja: u pitanju je drug iz Bosne i Hercegovine, u pitanju je drug Meša, u pitanju je odnos prema drugoj republici, u pitanju je odnos i prema ne znam čijoj religiji, koja je sada možda napuštena, itd.« Isto, 234.

³² Ćamil Sijarić je, potvrđujući u ime bosanskih delegata da će povući svoju raniju odluku o apstinenciji, ukoliko se bude ponovno glasalo za Selimovića, između ostalog, rekao: »(...) celo vreme — ne zamerite mi na ovome — mi smo bili okrenuti ovom grbu Jugoslavije,

Smatram da je činjenica, da je kandidat za novog predsjednika Saveza književnika Jugoslavije bio predstavnik, kako se smatralo, inferiorne književne provincije i regije,³³ izazvala protivljenje dijela srpske i hrvatske kulturne inteligencije na Kongresu. Mojem mišljenju govori u prilog i izjava Slobodana Markovića, na 19. redovnoj godišnjoj skupštini Udruženja književnika Srbije, održanoj pet mjeseci nakon titogradskog kongresa:

»(...) jednog Mihajla Lalića zamenjuje Meša Selimović, koji nije izabran jednoglasno; mi ćutimo. On ide u Sovjetski Savez, on ide ovde, onde, potpisuje ugovore u ime nas (...)«.³⁴

Navedeno govori u prilog činjenici da su hrvatski i srpski književnici, zagovarajući tzv. literarni princip pri izboru čelnog čovjeka Saveza književnika Jugoslavije, nastojali zadržati dominaciju unutar Saveza, za koju su smatrali da im pripada već samom činjenicom nesumnjive literarne i kulturne superiornosti.

Udruženje književnika Bosne i Hercegovine u vrtlogu Hrvatskog proljeća

Hrvatsko proljeće, nepovratno inicirano *Deklaracijom o nazivu i položaju hrvatskog jezika* iz 1967. godine, potaknulo je međunacionalne rasprave koje su destabilizirajuće djelovale na Jugoslaviju, ali i na Bosnu i Hercegovinu kao višenacionalnu republiku i društvo. Tim više jer je dio hrvatske proljećarske kulturne inteligencije u Zagrebu, u svojim javnim istupima, imao potrebu naglasiti »činjenicu« duboke strukturalne destabiliziranosti bosanskohercegovačkog društva koju je, kako su tvrdili, prikrivala represivna priroda bosanskohercegovačke vlasti. Osim toga, implicirano je da Bosna i Hercegovina postoji kao »moralna«, a ne povijesna cjelina koja, na mikro planu, treba da potvrdi opravdanost postojanja Jugoslavije.³⁵ U tom nasrtaju dijela zagrebačke kulturne inteligencije na bosanskohercegovačku ravnopravnost, sinhrono su učestvovali i pojedini zagrebački mediji, koji su svojim pisanjem uticali na

gde sve ove baklje stoje jedna do druge ravnopravno. Zato kažem da je bila greška i bila je jedna uvreda.« Isto, 249.

³³ Ne treba smetnuti s uma da Selimović u to vrijeme još nije napisao knjigu *Derviš i smrt*, kojom će se zapravo neupitno vinuti u sam vrh jugoslovenske književnosti. Do pojave te knjige on nije figurirao kao značajan književni autoritet, o čemu svjedoči i tretman koji mu je priređen na Kongresu.

³⁴ AJ, Savez književnika Jugoslavije, fasc. 16, »Stenografski zapisnik sa 19. redovne godišnje skupštine Udruženja književnika Srbije«, 21. 2. 1965.

³⁵ O tome vidjeti: Grga GAMULIN »Na rubu ili u jezgri problema (o nacionalnoj ravnopravnosti u socijalizmu — u povodu diskusije o muslimanima)«, *Kritika*, Zagreb, br. 12, 5/6. 1970., 398-403; Vladimir BLAŠKOVIC, »Ograda od objede ili poruka javna povodom jedne arabeske kolajne i njene ture i jazije«, *Kritika*, Zagreb, br. 13, 7/8. 1970., 543-547.

»proizvođenje« izvjesnih bosanskohercegovačkih slučajeva. Primjer za to je i »slučaj Sarajlić« koji je trebao ukazati na dvojbenost ispravne idejne orijentacije bosanskohercegovačkog rukovodstva u jeku izgradnje samoupravnog socijalizma, ali i u vrijeme kada su se unutar Jugoslavije otvarali »reakcionarni« idejni frontovi s kojih se napadalo tu izgradnju.

Uglavnom, pomenuti slučaj je »kreiran« nakon što je pjesnik Izet Sarajlić, na skupštini Udruženja književnika Bosne i Hercegovine, 27. 2. 1970. godine, izabran za predsjednika ove književne organizacije. Ono što se može zaključiti o Sarajliću i njegovom djelovanju 1960-ih i početkom 1970-ih, jeste da je bio »angažovani« umjetnik, tj. državni pjesnik, koji je nakon Drugog svjetskog rata učestvovao u idejnoj izgradnji nove kulture pamćenja. Radio je kao urednik u izdavačkoj kući Veselin Masleša, što mu je, na šta su se žalili ostali književnici unutar Udruženja, omogućivalo velik utjecaj, ako ne i monopol, na politiku izdavaštva. Što se tiče njegovog idejnog djelovanja, osim oduševljenja za Rusiju kao kolijevku socijalističke revolucije, Sarajlić je, kao što sam pokazala analizom skupštinskog zasjedanja iz 1964, zastupao i ideju bosanskohercegovačke književnosti. S druge strane, početkom 1970-ih, na zasjedanjima skupštine bosanskohercegovačkog Udruženja, optuživali su ga za povezanost sa srpskom kulturnom inteligencijom, koja je idejno djelovala s pozicija tradicionalnog nacionalizma. Kao urednik izdavačkog preduzeća Veselin Masleša, 1972. godine je objavio knjigu Dušana Đurovića, *Miris Oskoruša*, koja je sadržavala problematičnu revizionističku interpretaciju dijela povijesti srpskog naroda.

Nakon što je Sarajlić izabran za predsjednika Udruženja književnika Bosne i Hercegovine, u *Vjesniku u srijedu* je objavljen članak u kojem je dat osvrt na idejno-političku kvalifikaciju Sarajlićeve pjesme, *A gdje sam — zna se*. Kvalifikaciju je dao CK SK Crne Gore, nakon što je pjesma objavljena u titogradskom časopisu *Ovdje*.³⁶

³⁶ Pjesma je štampana u listu *Ovdje*, Titograd, br. 9, 2. 1970., 9. Pjesnik je kroz nju eksplicitno izražavao ljubav prema SSSR-u, kao i nemogućnost mijenjanja svojih stavova i uvjerenja, shodno zahtjevima revidirane idejno-političke paradigme. Redakcija pomenutog časopisa je, tokom 1970. godine, bivala optuživana za širenje tzv. »neoinformbirovštine«. Redakcija, »Kako je štampa informisala o XIV sjednici CK SK Crne Gore («Ovdje» otišlo tamo — u IB)«, *Ovdje*, Titograd, br. 10, 3. 1970., 3. Tekst kontroverzne Sarajlićeve pjesme je glasio:

A GDE SAM — ZNA SE

Voleti Rusiju unosno nije.

To je barem jasno čak i cvrčku.

Želite li smirom doći do penzije,

Volite radije — Staru Grčku.

Sa Grčkom i svojoj supruzi ste draži.

S Rusijom ona nikada ne zna

Autor članka u *VUS-u* osvrnuo se na istupanje predsjednika CK SK Crne Gore, Veselina Đuranovića, 20. 2. 1970. godine, u kojem je ovaj govorio o antisamoupravnim i neoinformbirovskim shvatanjima što se plasiraju kroz politiku uređivanja lista *Ovdje*. U tom smislu, kao jedna od najvećih pogrešaka i idejnih promašaja redakcije, spomenuto je objavljivanje Sarajlićeve pjesme, koju je titogradska *Pobjeda* ocijenila kao direktnu i nedvosmislenu političku insinuaciju, što je novinar *VUS-a* nadogrudio interpretacijom prema kojoj Sarajlićeva pjesma sadrži neoinformbirovsku tezu »da s 1948. u nas nije započeo proces sazrijevanja ideja socijalizma iznad do tada važećih dogmi, već da je to bio sukob između onih koji 'vole Amerikance' i onih koji 'vole Ruse'«. Članak je zaključen implicitnim pitanjem, kako je nosilac takvih idejnih shvatanja, osam dana nakon što je uslijedila donesena kvalifikacija njegove pjesme, mogao biti izabran, demokratskom većinom, u Sarajevu, za predsjednika Udruženja književnika Bosne i Hercegovine.³⁷ Reakcija bosanskohercegovačkog rukovodstva na te optužbe uslijedila je promptno: Sarajlić je smijenjen s mjesta predsjednika Udruženja. Na vanrednoj skupštini, održanoj 27. 3. 1970. godine, za novog predsjednika izabran je književnik Čamil Sijarić. Organizacija Saveza komunista u izdavačkom preduzeću Veselin Masleša, gdje je Sarajlić radio kao urednik, donijela je odluku o pjesnikovu isključenju iz SK. Predstavnici bosanskohercegovačke vlasti na pomenu toj vanrednoj skupštini, ograđivali su se od učešća u izboru Sarajlića za pred-

da li da vas u zatvoru traži
ili na nekom banketu kod zvezda.

Da mogu u ovo večer decembarsko
ja bih i sam s Venerom u noć da pođem,
ali da se menjam meni je prekasno,
ja sam već jednom, tridesete rođen.

Meni je prekasno da od svog života
pravim život tuđi. A i dosta vas se
i bez mene oko Venere mota.

Ja ostajem gde sam, a gde sam — zna se.

Sedeo u susedstvu kod Vinka Zovke
ili tražio do pesme put što kraći,
na uglu Kuznjčkog mosta i Petrovke
pola moje duše uvek ćete naći.

I sutra kad me, sva u ranama,
stigne moja smrt — u Dubi, u Grenoblu —
pola mene ležaće na Barama,
pola na Novodevičjem groblju.

³⁷ ABiH, UKBiH, kut. 22, »Informacija o nekim problemima iz rada Udruženja književnika i Upravnog odbora u periodu od 27. 2. 1970. godine do saziva skupštine«; D. VEJIĆ, »Ljubavni jadi' Izeta Sarajlića«, *Vjesnik u srijedu*, Zagreb, br. 933, 18. 3. 1970., 10.

sjednika Udruženja. Član Udruženja književnika Bosne i Hercegovine, društveno uticajni književni kritičar, književnik i urednik Svjetlosti, Risto Trifković, složio se s idejnom kvalifikacijom Sarajlićeve pjesme u titogradskom listu. Književnik Nenad Radanović ukazao je na pogubnost činjenice da bosanski mediji nisu bili ti koji su ukazali na grešku u izboru, već je na to skrenuta pažnja izvana, zbog čega je novinarka Marina Trumić, u sarajevskom listu *Svijet*, skupštinu bosanskohercegovačkog Udruženja nazvala otužnom komedijom. Zapravo je novinarka *Svijeta*, u svom kratkom članku, nekoliko puta otvorila pitanje svrhe opstanka »etatističke strukture« Udruženja književnika Bosne i Hercegovine. Po novinarki Trumić, Udruženje je okupljalo slabe i osrednje pisce koji su preko njega plasirali svoja »nemušta djela« i ostvarivali lične interese. Novinarka je također smatrala da bosanskohercegovačka književna organizacija, kao administrativno-staleška, nije mogla bitnije uticati na literarne tokove, tim više jer se bavila pitanjima kao što su problemi dodjele stanova, itd. Zbog svega toga, zaključila je, skupštine Udruženja književnika Bosne i Hercegovine više su ličile na otužnu komediju.³⁸

Na vanrednoj skupštini Udruženja, održanoj 27. 3. 1970. godine, jedino je književnik Anđelko Vuletić bio protiv Sarajlićeve ostavke, a članica Udruženja, Dara Sekulić, stala je u odbranu pjesnika kojeg je okarakterisala kao angažovanog državnog stvaraoca čija kontroverzna pjesma predstavlja lirski zapis, izdvojen iz putopisa koji je nastao tokom njegovog proputovanja kroz Rusiju.³⁹ Uprava Udruženja je naknadno tvrdila da je »slučaj Sarajlić« insceniran izvana, te da je pjesma, koja je napisana »znatno ranije, u drugačijoj političkoj klimi«, tj. u vrijeme kad je sovjetski komunizam smatran uzor-modelom jugoslovenskog, poslužila tek kao formalni povod za interferiranje u unutarnje stvari Bosne i Hercegovine, te u pokušaje njenog destabiliziranja.⁴⁰

Efikasnim uklanjanjem Sarajlića sa čela Udruženja, nisu nestali svi problemi ove organizacije. Zapravo, zahuktavanjem Hrvatskog proljeća, koje je svoj vrhunac dostiglo tokom 1970. i 1971. godine, unutar Udruženja su izbili sukobi koji su destabilizirali njegov rad. Zbog ostavki pet članova Udruženja, koje su bile posljedicom sukoba, rad njegove Uprave, napadane i od strane medija i od strane nekih književnika, bio je dobrano uzdrman. Društveno-političkoj dramatizaciji spora doprinosila je i medijska zainteresiranost za dešavanja unutar Udruženja književnika Bosne i Hercegovine. Sukobi izme-

³⁸ Marina TRUMIĆ, »Otužna komedija«, *Svijet*, Sarajevo, br. 615, 13. 3. 1970., 11.

³⁹ ABiH, UKBiH, kut. 22, »Stenografske bilješke vanredne skupštine Udruženja književnika Bosne i Hercegovine«, 27. 3. 1970.

⁴⁰ ABiH, UKBiH, kut. 22, »Informacija o nekim problemima iz rada Udruženja književnika i Upravnog odbora u periodu od 27. 2. 1970. godine do saziva skupštine«.

đu bosanskohercegovačkih književnika djelomično su izazvani nastojanjem mlađe generacije da se izbori, ponekad ne birajući sredstva, za vlastitu afirmaciju, tj. za pozicije u redakcijama časopisa i izdavačkih kuća, za vlastitu književnu promociju, ali i društveni uticaj i materijalne povlastice. Ipak, te su razmirice, velikim dijelom, imale dimenziju idejnog spora, vođenog s različitim nacionalno-kulturnih pozicija, i pojačavanog ehom koji je u Bosni i Hercegovini proizvodio MASPOK, koji je u datom društveno-političkom kontekstu, i od strane bosanskohercegovačke vlasti, smatran temeljnom prijetnjom stabilnosti Bosne i Hercegovine.

Dakle, glavni sukob unutar Udruženja, 1970. godine, vodio se između bosanskohercegovačkog pjesnika Maka Dizdara, člana uprave Udruženja i višegodišnjeg urednika časopisa *Život*, s jedne strane, te mladog pjesnika, u to vrijeme sekretara Udruženja, Rajka Petrova Noge, s druge. Dizdar je optužio Nogu da je dio neformalne grupe koja promovira samu sebe kao književnu elitu, negirajući književne i književnokritičarske uratke starije generacije. Osim toga, tvrdio je da su članovi pomenute grupe, dezinformacijama koje su širili o sarajevskoj kulturnoj sredini, u susjednim republičkim i kulturnim sredinama, posebice SR Srbiji i SR Crnoj Gori, narušavali međurepubličke i međunacionalne odnose.⁴¹ Kao rezultat navedenog, srpski pjesnik crnogorskog porijekla, Ranko Jovović, napadao je Dizdara i Nikolu Martića, članove bosanskohercegovačkog Udruženja, prilikom pjesničkih susreta u Nikšiću, Zagrebu, Novom Sadu i Beogradu. U pomenutim prilikama Dizdar je nazivao hrvatskim, a Martića katoličkim pjesnikom iz Bosne. Mak Dizdar je optuživao Nogu i za rastrošno i neopravdano trošenje sredstava Udruženja, za pribavljanje nedozvoljene finansijske koristi za sebe, te za samovoljno revidiranje liste za dodjelu stanova. Na stambenoj listi Udruženja, navodno su bili potisnuti stariji članovi, Nedžad Ibrišimović i Nikola Martić, u korist Noge, Novice Petkovića i Radovana Karadžića. Dizdar i književnik Anđelko Vuletić tvrdili su da je nove članove Udruženja književnika Bosne i Hercegovine izglasavala neformalna grupa, mimo izbornih pravila, zbog čega su bosanskohercegovački književnici, koji nisu primljeni u članstvo Udruženja književnika Bosne i Hercegovine, odlazili u Zagreb.⁴² Dizdar je

⁴¹ U „Dodatku uz ostavku“ Maka Dizdara, na mjesto u upravi Udruženja književnika Bosne i Hercegovine, od 15. 1. 1971., stoji: »U svojim misijama po SR Srbiji i SR Crnoj Gori pojedinci iz neformalne grupe ne propuštaju priliku da dezinformišu tamošnje književnike i druge kulturne radnike o situaciji u Bosni i Hercegovini. Tendenciozno se lansiraju neistinite da se u sarajevskim časopisima ne štampaju pisci iz tih republika (...) Nasuprot tome, imali smo slučaj zapostavljanja nekih bosanskih pisaca, te je na primjer Hamza Humo, primljen u akademiju pred samu svoju smrt, mada je njegov značajni opus bio već odavno završen.« Zahvaljujem prof. dr. Husniji Kamberoviću koji mi je ustupio navedeni dokument.

napominjao da na sastanke uprave Udruženja nisu pozivani Vladimir Pavlović⁴³ i Ahmet Hromadžić, koji je trebao koordinirati rad Uprave bosansko-hercegovačkog Udruženja s radom Koordinacionog odbora Saveza književnika, te da je u bescijenje prodana biblioteka Udruženja koja je sadržavala sve primjerke dviju panorama savremene književnosti, odnosno poezije i proze Bosne i Hercegovine.

Po Dizdaru, zbog pritiska koji je vršen na urednike u sarajevskim izdavačkim kućama i časopisima, širenjem dezinformacija o lošem stanju u njoj, te zbog činjenice da Uprava Udruženja nije učinila ništa da spriječi te pritiske i širenje neistina, pjesnik, književni kritičar i glavni urednik *Izraza*, Husein Tahmišćić, istupio je iz članstva Udruženja. Dizdareve optužbe i nezadovoljstva, vrhunac kojih je bila tvrdnja da se protiv njega, od strane pomenute neformalne grupe vodi kampanja,⁴⁴ kulminirale su 15. 1. 1971. godine njegovom ostavkom na mjesto člana uprave Udruženja književnika Bosne i Hercegovine. U isto vrijeme, ostavke su podnijeli i književnici Anđelko Vuletić i Vladimir Pavlović.

S druge strane ovoga spora, Rajko Petrov Nogo optuživao je Dizdara za urednički monopol nad *Životom*, tvrdeći da postoji kadrovski monopol određenog broja ljudi u sarajevskoj kulturnoj sredini, zbog čega bosansko-hercegovački kulturni časopisi postaju privatne radionice u kojima se stvaraju mali provincijalni geniji. Mladi književni kritičar, Novica Petković, za ko-

⁴² Dizdar je u tekstu svoje ostavke tvrdio da su, zbog nepovoljnih stvaralačkih prilika i loše atmosfere među kulturnim radnicima, te zbog neprimanja u članstvo Udruženja, iz Sarajeva u Zagreb otišli: Tomislav Ladan, Nusret Idrizović, Rasim Filipović, Ibrahim Kajan, Stanko Bašić i Džemaludin Alić. Zahvaljujem prof. dr. Husniji Kamberoviću koji mi je ustupio tekst ostavke Maka Dizdara na mjesto člana Uprave Udruženja književnika Bosne i Hercegovine; O «slučaju» Nusreta Idrizovića, njegovom odlasku iz Udruženja književnika Bosne i Hercegovine, i uopće o odlasku iz Sarajeva u Zagreb, bilo je govora na XVI. redovnoj skupštini Udruženja književnika NR Bosne i Hercegovine. Tada se spominjao i sukob koji je izbio između članova Udruženja — Izeta Sarajlića, Esada Velića i Nusreta Idrizovića, ali se suštinski razlozi spora nisu spominjali. ABiH, UKBiH, kut. 22, «Stenografske bilješke sa XIV redovne godišnje Skupštine Udruženja književnika NR BiH», 2. 3. 1963.; Hoću reći da je i Dizdar, da bi podupro svoju stranu priče, nekim činjenicama učitavao «nategnuto» značenje.

⁴³ Uprava je, da bi se opravdala, tvrdila da je Pavlović ujedno bio i član Društva književnika Hrvatske, te da je živio u okolini Metkovića, zbog čega je njegovo prisustvo sjednicama bilo otežano. ABiH, UKBiH, kut. 22, «Informacija o nekim problemima iz rada Udruženja književnika i Upravnog odbora u periodu od 27. 2. 1970. godine do saziva skupštine».

⁴⁴ Početkom 1971. godine Dizdar je, u beogradskom *NINU*, tvrdio da je pozadina navedenog Noginog djelovanja bila nezajzljiva borba za vlastite pozicije u izdavačkim kućama, konkretno Svetlosti, i književnim časopisima, tj. *Životu*. Usp. Mak DIZDAR, «Činjenice su tvrdoglave», *NIN*, Beograd, br. 1050, 21. 2. 1971.

ga se tvrdilo da je vođa nefomalne grupe koju je pominjao Dizdar, smatrao je da bosanskohercegovački književnici nemaju svoje pravo glasilo oko kojeg bi se okupljali pisci s estetskim afinitetima, već da su književni časopisi u Bosni i Hercegovini »slepi putnici na književnim raskršćima, uljuljkani ranijim priznanjima«. Nogo je urednike sarajevskih kulturnih časopisa i izdavačkih kuća opisivao kao »nabeđene palanačke polubogove«, okružene »armijom poltrona« i »poluinteligentnim kritičarima«. ⁴⁵

U članku koji govori o destabiliziranoj kulturnoj atmosferi Sarajeva i sukobu među njegovim književnicima, objavljenom u beogradskom *NINU*, pomenuto je i pismo petorice mladih pjesnika — Marka Vešovića, Todora Dutine, Tomislava Obradovića, Drage Jovanovića i Rešada Hadrovića — upućeno Meši Selimoviću i objavljeno u *Licima*, sarajevskom časopisu mladih za društvena pitanja, kulturu i umjetnost. Povod tom pismu navodno je bila Selimovićeva izjava da odlazi iz Sarajeva zato što mladi pisci vrše strahovit pritisak na izdavačku kuću Svjetlost, u kojoj je Selimović radio kao urednik, te nastupaju kao žrtve bosanskohercegovačkog društva i izdavačke djelatnosti, prisiljavajući izdavačke kuće na štampanje knjiga. ⁴⁶

Bitno je napomenuti da je Rajko Petrov Nogo, kao ratno siroče, tj. žrtva »domaćeg« fašizma, uzvraćajući na optužbe za širenje međunacionalnog nepovjerenja, podsjećao Maku Dizdara da je u ratnom periodu, u kojem je Nogo izgubio roditelje, on neometano kulturno djelovao. ⁴⁷ Navedenim je ukazivao na dvojbenost Dizdarevog antifašizma i njegove idejne orijentacije za vrijeme Drugog svjetskog rata.

U »Informaciji« koju je za potrebe redovne skupštine Udruženja sačinila njegova uprava, u izuzetno napetom društveno-političkom kontekstu i situaciji unutar Udruženja, nakon iznenadne smrti Maku Dizdara, 14. 7. 1971, koja je, kako se čini, stvorila osjećaj krivice kod članova Uprave, naglašeno je da »nije bilo namjere da se i u najmanjoj mjeri nanese šteta pjesničkom i ljudskom ugledu Maku Dizdara«, te da je Dizdar shvaćao Nagine istupe isuviše lično, nakon čega je i počeo »pamfletistički obračun« u novinama koji je »išao do direktnih političkih insinuacija«. ⁴⁸

⁴⁵ M. K. TRUMIĆ, »Gnevni književnici«, *NIN*, Beograd, br. 1046, 24. 1. 1971., 13; M. SAVIĆ, »Sarajevske bure«, *NIN*, Beograd, br. 1048, 7. 2. 1971., 46-47.

⁴⁶ M. SAVIĆ, »Sarajevske bure«, 46-47.

⁴⁷ Rajko PETROV NOGO, »Vratimo se *Životu*«, *NIN*, Beograd, br. 1051, 28. 2. 1971.; R. PETROV NOGO, »Umjesto odgovora Maku Dizdaru«, *Oslobođenje*, Sarajevo, 30. 1. 1971.

⁴⁸ ABiH, UKBiH, kut. 22, »Informacija o nekim problemima iz rada Udruženja književnika i Upravnog odbora u periodu od 27. 2. 1970. godine do saziva skupštine«; Iznenadno preminulom uredniku *Života*, Maku Dizdaru, bio je posvećen cijeli broj tog časopisa iz jula 1972. U to vrijeme, na čelu *Života*, kao glavni urednik, bio je Alija Isaković. *Život*, Sarajevo, br. 7, 7. 1972.

Pored spora koji je, unutar Udruženja, izbio između Dizdara i Noge, a koji je od strane Uprave definiran kao »spor oko časopisne situacije«, buknuo je i sukob »oko nacionalno-kulturnih odnosa« između Anđelka Vuletića i Lazara Amidžića.

Vuletić je svoju ostavku na mjesto potpredsjednika Udruženja književnika Bosne i Hercegovine, podnio zbog izjave Lazara Amidžića, kako se u prvi mah navodilo, člana RK SSRN Bosne i Hercegovine.⁴⁹ Naime, Amidžić je, na Plenumu Udruženja književnika Bosne i Hercegovine, od 8. 1. 1971. godine, hrvatskim piscima u Bosni i Hercegovini predbacio što nisu odgovorili na osvrt Grge Gamulina u *Kritici*, u kojem je ovaj ustvrdio da u bosansko-hercegovačkim književnim časopisima nema hrvatskih pisaca.⁵⁰

Anđelko Vuletić je tvrdio da je, nakon objavljivanja Gamulinova članka, u Udruženje primljeno još 20 članova, među kojima nije bio ni jedan Hrvat, te da je izazvao napade prijedlogom da se u Udruženje primi Ilija Kozić koji je, navodno, petnaest godina čekao na prijem u članstvo.⁵¹ Iznio je stav da bi predloženi kandidat, i članstvom i riječima, demantovao napis Grge Gamulina. Uprava bosanskohercegovačkog književnog udruženja je, na dva sastanka, apelirajući na potrebu očuvanja utiska prema ostatku Jugoslavije da Bosna i Hercegovina nije disfunkcionalno društvo, potreseno međunacionalnim sukobima, nastojala privoliti Dizdara i Vuletića da opozovu ostavke. Zbog toga je Radivoje Papić, ispred Aktiva SK Udruženja, na sjednici od 28. 1. 1971. godine, naglasio: »Ovdje je prisutan i trenutak Bosne i Hercegovine. Nekome ne zvuči dobro kad se kaže: Bosna i Hercegovina je država. I, evo nas pisaca. Mi moramo da služimo tome. Uglovi su, možda, različiti. To nisu razlozi da ne nađemo zajednički jezik.«⁵²

⁴⁹ U intervjuu, koji je predsjednik RK SSRN BiH, Todo Kurtović, dao za *Vjesnik u srijedu*, demantirano je da je Amidžić bio »funkcioner« RK SSRN Bosne i Hercegovine. Usp. Abid BUDIMLIĆ, »Dijelovi ne smetaju jedinstvu (Intervju s Todom Kurtovićem o aktualnim društvenim događajima u Bosni i Hercegovini)«, *VUS*, Zagreb, br. 984, 10. 3. 1971., 16-20.

⁵⁰ Grgo GAMULIN, »Na rubu ili u jezgri problema (o nacionalnoj ravnopravnosti u socijalizmu — u povodu diskusije o Muslimanima)«, *Kritika*, Zagreb, br. 12, 5/6. 1970., 399.

⁵¹ Vuletić je tvrdio da je njegov prijedlog, da se Kozić primi u članstvo Udruženja, Novica Petković popratio uvredama. »Saopštenje Uprave povodom ostavki izvjesnih članova Udruženja književnika Bosne i Hercegovine«; Zahvaljujem prof. dr. Husniji Kamberoviću koji mi je ustupio navedeni dokument; Na skupštini Udruženja književnika Bosne i Hercegovine, 19. 3. 1974. godine, Ilija Ladin Kozić je bio primljen, skupa sa još dvadeset književnika, u Udruženje. Tom prilikom je, napominjući kako lično nema ništa s manipulacijom njegova imena po štampi, demantirao Vuletićeve tvrdnje. Postoji mogućnost, ili da je taj Kozićev potez bio motiviran oportunizmom, ili da je Vuletić pretjerivao. ABiH, UKBiH, kut. 22, »Stenografske bilješke izborne godišnje skupštine Udruženja književnika BiH«, 19. 3. 1974.

⁵² ABiH, UKBiH, kut. 22, »Informacija o nekim problemima iz rada Udruženja književnika i Upravnog odbora u periodu od 27. 2. 1970. godine do saziva skupštine«.

Osim Dizdara, Vuletića i Pavlovića, ostavke na članstvo u Upravi, u isto vrijeme, ali iz različitih motiva, podnijeli su i književnici Vitomir Lukić i Stanislav Bašić.

Lukićeva ostavka uslijedila je nakon sjednice Predsjedništva Republičke konferencije SSRN Bosne i Hercegovine i CK SK BiH, na kojoj su usvojene smjernice o jeziku, a protest pisca motiviran je činjenicom da Udruženje književnika Bosne i Hercegovine nije bilo konsultovano, niti pozvano da učestvuje u raspravama o jeziku. Lukić je, navodno, zahtijevao da uprava Udruženja reaguje na činjenicu da su književnici bili isključeni iz razgovora o jeziku, ali se dio članstva suprotstavio toj inicijativi, iz razloga da se ne bi pravile smetnje društveno-političkom rukovodstvu republike.⁵³ Za bosanskohercegovačko rukovodstvo je, u tako nemirnim vremenima, prioritet bilo ostaviti dojam društvene stabilnosti Bosne i Hercegovine, smirivati potencijalna žarišta nestabilnosti, spriječiti otvaranja široke diskusije predstavnika kulturne inteligencije, koja je lako mogla izmaći kontroli.

Ostavka Stanislava Bašića, s druge strane, prema interpretaciji Uprave Udruženja, motivirana je posve drugačijim razlozima. Bašić je, navodno, zbog podrške koju je pružio pismu grupe mladih pisaca u *Licima*,⁵⁴ proskribovan

⁵³ Isto.

⁵⁴ »U odbranu prava na kritiku Povodom 'polemičkog' sukoba sarajevskih književnika Marka Dizdara i Rajka Noga«, *Lica*, Sarajevo, br. 1/2 (37/38), 3/4. 1971., 108-109; Pismo je bilo datirano na 2. 3. 1971., a potpisali su ga: Abdulah Sidran, Stevan Tontić, Stanislav Bašić, Marko Vešović, Josip Osti, Tomislav Obradović i Radovan V. Karadžić. U pismu je mlada generacija književnika iz Bosne i Hercegovine, kojoj je pripadao i Nogo, ustala u odbranu svog prava na izricanje javnog mišljenja. Ukazali su na »principijelnost, nedvosmislenost i istinitost« kritike što ju je Nogo bio uputio redakciji časopisa *Život*, jer je, po njegovom mišljenju, ustupala prostor »polupismenim tekstovima petorazrednih književnih polemika«. Dizdar je, po potpisnicima pisma, taj manjak kriterija, predstavljao kao otvorenost časopisa, a mlada generacija pisaca, u pismu, definirala kao otvorenost za diletantizam i zatvorenost za literaturu. U pismu je osuđen i način na koji je urednik *Života*, Dizdar, vodio polemiku sa Nogom, nastojeći — ne opovrći kritiku — već diskvalificirati kritičara. Čak je i Dizdareva ostavka na mjesto člana uprave Udruženja književnika Bosne i Hercegovine bila protumačena kao ucjena, ne bi li tadašnja uprava podnijela ostavku i ne bi li se loše postojeće stanje konzerviralo. U pismu se tvrdilo da je »opći utisak sarajevske kulturne javnosti« bio da je rad Udruženja, na čelu sa Nogom kao sekretarom, intenziviran, te da se konačno prišlo otvaranju pitanja društvenog statusa pisca i rješavanju problema koji su taj status činili problematičnim. Na kraju pisma, potpisani su ustvrdili da nisu željeli tim javnim istupom braniti Nogu, već princip, kao ni osuđivati Dizdara, već njegov način vođenja polemike koja je ionako zašla u sferu ličnog. Na str. 108, istog broja *Lica*, donesena je i »Bilješka redakcije« u kojoj se ista ograđivala od stavova iznesenih u pismu, konstatujući da je i u njemu bila prisutna dimenzija ličnog. U ljeto 1971., Nogo je preko *Lica* uputio pismo glavnom uredniku *Oslobodjenja*, podsjećajući ga da svojevremeno nije htio objaviti pismo sedmorice mladih pisaca, s opaskom da su poznati, ne po književnom radu, već po polemičkim obračunima. Navodeći podatke o književnim nagradama, koje su osvojili dvojica potpisnika pisma, Stevan Tontić i Marko Vešović, Nogo je pitao za razloge zanemari-

kao izdajica od dijela hrvatskih pisaca u Udruženju, zbog čega je trpio različite neugodnosti. Jedna od njih bila je i to da je, bez pristanka, potpisan na pismo sedmorice hrvatskih književnika iz Bosne i Hercegovine, datirano 28/29. 1. 1971. godine.⁵⁵ Autor »Informacije o nekim problemima iz rada Udruženja književnika i Upravnog odbora«, rezimirajući okolnosti Bašićeve ostavke, glavnu oštricu kritike uperio je na hrvatski proljećarski nacionalizam u Bosni i Hercegovini, detektirajući ga kao ključni destabilizacijski faktor, što djeluje na razbijanje zajedništva naroda te republike: »Očigledno je iz Bašićevog teksta da postoji nekolicina 'emisara' tuđih nastojanja, da se na nacionalističkoj osnovi zatruju odnosi u Udruženju, da bi došlo do podvajanja, što odgovara već ispoljenim težnjama da se na tlu Bosne i Hercegovine stvaraju ogranci organizacija koje nose nacionalna obilježja, a što nije u interesu naroda Bosne i Hercegovine. Razdvajanje kulturnih i drugih organizacija u Bosni i Hercegovini po nacionalnoj pripadnosti vodilo bi samo ka jednom cilju: razbijanju državnosti naše Republike.«⁵⁶

vanja navedenih podataka u kulturnim rubrikama *Oslobođenja*. R. PETROV NOGO, »Umjereno pismo glavnom uredniku 'Oslobođenja', *Lica*, Sarajevo, br. 5/6 (41/42), 5/6. 1971., 133.

⁵⁵ Pismo je 28. 1. 1971. godine objavljeno u *Vjesniku*, *Borbi i Politici*, a dan poslije, na poticaj književnika Mladena Oljače, i u *Oslobođenju*, koje ga prvo nije htjelo objaviti, uslijed bojazni od nacionalno-političkih odjeka koje bi moglo izazvati. U pismu, sedmorica hrvatskih pisaca iz Bosne i Hercegovine su konstatovali da se hrvatskoj kulturi i hrvatskim kulturnim radnicima u pomenutoj republici nanosi nepravda kroz neadekvatnu kadrovsku zastupljenost, kroz diskriminaciju zapadne varijante srpskohrvatskog jezika, kroz zanemarivanje hrvatske kulture i neadekvatan rad na njenom afirmiranju u okviru promocije kulturnog nasljeđa u Bosni i Hercegovini. Zaključili su da između bosanskohercegovačke politike i kulture postoji barijera koja onemogućuje otvorenu razmjenu mišljenja »sa deklariranih pozicija legalne nacionalno-kulturne pripadnosti«, što bi značilo da kao Hrvati nisu mogli otvoreno govoriti o problemima hrvatske nacionalne kulture te, ključno, da su pripadnici srpske nacionalnosti u Bosni i Hercegovini, igrali ulogu arogantnih policijskih dušebrižnika, tj. da su se, kao eksponenti i s pozicija srpske nacionalne i kulturne suverenosti, obračunavali s hrvatskom nacionalnom i kulturnom suverenosti u ovoj republici. Oljača je smatrao da je pismo »sročeno pregrijano, pristrasno i neodmjereno«, ali i da pokreće ozbiljna pitanja bosanskohercegovačkog književnog, političkog i kulturnog života. »Kada ćemo odgovoriti Grgi Gamulinu?« (u potpisu: Stanislav Bašić, Veselko Koroman, Vitomir Lukić, Mirko Marijanović, Nikola Martić, Mile Pešorda, Vladimir Pavlović), *Oslobođenje*, Sarajevo, br. 8139, 29. 1. 1971., 7; »Povodom 'pisma sedmorice', Isto; »Pismo Mladena Oljače«, Isto.

⁵⁶ ABiH, UKBiH, kut. 22, »Informacija o nekim problemima iz rada Udruženja književnika i Upravnog odbora u periodu od 27. 2. 1970. godine do saziva skupštine; Ovdje se aludira na pokušaj osnivanja ogranaka Matice hrvatske, zbog čega je u Mostaru, u ljeto 1970. organizovano suđenje Ivanu Aliloviću, profesoru hrvatskosrpskog jezika iz Gruda. O propagandi u pojedinim hrvatskim medijima, koja je pratila ovaj slučaj, vidi: Igor ZIDIĆ, »Slučaj Alilović«, *Kolo*, Zagreb, br. 12, 12. 1970., 1587-1590; Drago TOVIĆ i Branko KOVAČEVIĆ, »Proces Alilović«, *Vjesnik u srijedu (VUS)*, Zagreb, br. 953, 5. 8. 1970., 22-24.

U »Informaciji«, u kojoj su sumirane posljedice unutarnjih sukoba u Udruženju, uprava je tvrdila da su ostavke poslužile kao povod za medijsku kampanju, kojoj je cilj bio podrivanje politike bratstva i jedinstva kao temelja bosanskohercegovačkog zajedništva, smatrajući da je taj atak na Udruženje, u kojemu su neki bosanskohercegovački pisci, i ne htijuci, uzeli učešća, predstavljao zapravo napad na Republiku samu:

»(...) nesumnjivo je da je poslije te tri ostavke (Dizdara, Vuletića i Pavlovića, op. a.) u štampi, ne samo sarajevskoj, čak više sa strane, počeo da se javlja pritisak na »krnju upravu« da digne ruke od svog posla i od Udruženja. Nema sumnje da su nekim krugovima ostavke Maka Dizdara i Anđelka Vuletića, u suštini principijelne naravi, kakva je i ostavka Vladimira Pavlovića, poslužile za neke poteze koje pomenuti drugovi nisu željeli i nisu mogli da žele. A stvaranje rascjepa u Udruženju i dijeljenje članstva na pripadnike pojedinih nacionalnosti, posebno kad je riječ o takvoj sredini kakvu predstavlja Udruženje, vodilo bi ka razbijanju osnova jedne politike koju smo svi u Bosni i Hercegovini prihvatili. Smatramo da se članovi našeg Udruženja nikada međusobno nisu prebrojavali, a i posljednji izbori nove uprave to pokazuju. Pravljenje afere od ostavki u upravi mogli smo ocijeniti jedino kao unošenje smutnje među naše narode, a to je ono na šta smo svi veoma osjetljivi.«⁵⁷

Izuzetno napetu situaciju dodatno je zakompliciralo nastojanje Uprave da pod ingerenciju Udruženja vrati časopis *Život*, oko kojeg je zapravo i počeo spor između Noge i Dizdara. Izrevoltirani mogućnošću da je spor dijelom uzrokovao Dizdarevu smrt, zbog namjere da ga se smijeni s pozicije urednika lista, pojedini književnici su se obrušili na Upravu i njeno nastojanje da se na čelo *Života* postavi, kako se tvrdilo, »deprofesionalizovana uprava«.⁵⁸

Iako bi se, iz interpretacije sukoba koju je iznijela Uprava, moglo zaključiti da je ona djelovala u izvjesnom idejnom i akcionom suglasju s političkim vrhom, u »Informaciji« se zamjeralo bosanskohercegovačkom društveno-političkom rukovodstvu što nije reagovalo na ostavke i propagandu koja ih je pratila. Ta činjenica zapravo usložnjava mogućnost nekog pojednostavnjenog zaključka o dešavanjima unutar Udruženja 1970/1971. Ostaje utisak da

⁵⁷ Isto.

⁵⁸ Časopis je, u oktobru 1952. godine, pokrenuo Republički savjet za kulturu Bosne i Hercegovine. U oktobru 1961. Udruženje je postalo izdavač lista, a od maja 1963. godine izdavanje *Života* preuzelo je izdavačko preduzeće Svjetlost, uz finansijsku podršku Fonda za izdavačku djelatnost SR BiH.

je autor »Informacije« svjesno koristio poželjni i legitimni idejni diskurs u osudi, primarno, hrvatskog nacionalizma, te zaštititi integriteta Bosne i Hercegovine, te da je, u izvjesnoj mjeri, konstruisao teoriju zavjere ne bi li time umirio tenzije i abolirao tadašnju upravu Udruženja od odgovornosti za sukobe i njihove uzroke.

Opisani sukobi potvrdili su da, unatoč želji bosanskohercegovačkog rukovodstva, nije bilo jedinstvenog bosanskohercegovačkog stava među kulturnom inteligencijom unutar Udruženja književnika Bosne i Hercegovine, te da se ista, pod pritiskom jugoslovenskog društveno-političkog konteksta, unutar kojeg je relegitimizacija nacionalnog potakla artikuliranje nacionalno-kulturnih narativa i međunacionalne sporove, idejno raslojavala po ekskluzivnim nacionalno-kulturnim međama.

Udruženje književnika Bosne i Hercegovine nakon 21. sjednice Predsjedništva SKJ i gašenja Hrvatskog proljeća

Na skupštini Udruženja književnika Bosne i Hercegovine, održanoj 28. 2. 1972. godine, koja je uslijedila nakon 21. sjednice Predsjedništva SKJ i gašenja Hrvatskog proljeća, te nakon intenzivnih unutarnjih sukoba koji su potresali Udruženje, učinjen je pokušaj da se stanje u njemu konsoliduje i stabilizira. U to ime, u pomoć je »priskočio« član Uprave Saveza književnika i Udruženja književnika Srbije, Mladen Oljača. Na pomenutoj skupštini Oljača je uložio mnogo truda da energiju i fokus članova Udruženja, umjesto na protekle sukobe, usmjeri na organizovanje Bosanskohercegovačkog sabora kulture,⁵⁹ na proslavu 25-godišnjice postojanja Udruženja književnika Bosne i Hercegovine, te na pripreme za kongres Saveza književnika Jugoslavije, koji je trebao biti održan u Sarajevu, oko čega je te godine ispoljavan naročit entuzijazam, ali je na kraju otkazan. Poticajnu atmosferu, koju je Oljača nastojao stvoriti na skupštini, poremetili su istupi četvorice književnika.

Najprije je Vlado Nastić, započinjući uobičajenu raspravu oko dominacije i monopola na izdavaštvo uvijek istih pojedinaca, optužio urednika Svjetlosti i književnog kritičara, Ristu Trifkovića, kao i Rajka Petrova Nogu, dotadašnjeg sekretara Udruženja, za diskriminaciju hrvatskih pisaca i njihovog književnog uratka.⁶⁰

Na Nastićev istup nadovezao se, u kritici mnogo eksplicitniji, Ivan Kordić, koji je optužio dotadašnju upravu i sekretara Nogu za isključiv mono-

⁵⁹ Koji je održan tek 1974. godine. O tome vidi: *Bosanskohercegovački sabor kulture, Sarajevo, 12 i 13 XII 1974*, Sarajevo, NIP »ZADRUGAR«, 1975.

⁶⁰ ABIH, UKBiH, kut. 22, »Stenografske bilješke sa redovne godišnje skupštine Udruženja književnika Bosne i Hercegovine«, 28. 2. 1972.

pol nad programom i akcijama Udruženja, ustvrdivši da je potpis na »generacijskom pismu« predstavljao ključni kriterij za promicanje određenih članova unutar Udruženja. Po njemu, rad Uprave, iz koje je istupilo pet članova, nije bio legalan. Kordić je kritikovao rad Aktiva SK Udruženja, koji je prisvojio pravo da autoritativno politički presuđuje u »slučajevima koji su jasni i politički štetni«. Smatrao je da je bilo antisocijalistički i antisamoupravno optuživati Vitomira Lukića koji je pisao »znanstveno i argumentovano« o problemima jezika, kada su mnogo kontroverznije tekstove o tome pisali Alija Isaković, Čedo Kisić, Jovan Vuković, Muhamed Filipović i Mak Dizdar. Dakle, Kordić je sugerirao da su hrvatski intelektualci u Bosni i Hercegovini bili diskriminirani, te da Aktiv SK, koji im je prišivao etikete nacionalista, nije bio objektivni medijator u sporu unutar Udruženja, nego je također bio izmanipuliran od strane sekretara Noge.⁶¹

Kordić je ukazivao i na Nogine kontroverzne idejne stavove, objavljene u beogradskom *Studentu* 18. 5. 1971. godine.⁶² Naime, u intervjuu ovom beogradskom časopisu, Nogo je zvanično osuđene stavove o jeziku književnika Vojislava Lubarde nazvao »argumentovanom jezičkom analizom«, kojom je odgovoreno na neprihvatljive teze o jeziku Maku Dizdara i Veselka Koromana, koje su, prema Noginoj tvrdnji, bile i jednostrane i netačne, te dijametralno suprotne zvaničnoj jezičnoj politici u Bosni i Hercegovini.⁶³ Pa ipak je,

⁶¹ Kordić je na skupštini na idući način opisivao »kreiranje« Noginog književnog imena: »Ne treba (...) objašnjavati kakvim je sve specijalnim i tananim nitima tkano i stvarano pa i institucionalizirano neko značajno pjesničko ime, kako su podizane fame i prašine oko nagrada i nagradica, kako su enormno rasli estetički ugledi dona u poeziji.« Posljednje je bilo aluzija na Noginu izjavu: »Ko kako, ja donom, pa kome cikne.« Isto.

⁶² Nogo je, u intervjuu koji je dao za *Student*, govorio o Bosni i Hercegovini kao »duhovno nezreloj književnoj sredini«, u kojoj je bilo »pogibeljno biti polemičan«. U tom kontekstu pominjao je i Novicu Petkovića koji je, kako je Nogo tvrdio, »učutkan« jer je pokušao pisati književne polemike. O svom sukobu s Dizdarom oko uređivanja *Života* ustvrdio je: »Slučaj sa Makom Dizdarom i sa Životom, to je ovdje jedna žalosna i dugogodišnja farsa kulturno-književnog domena. (...) upućivane su oštre primedbe, čak i političke osude, na rad redakcije koju vodi Mak Dizdar. Književnici Sarajeva su se bunili na krajnje nesolidno vođene časopise. Mi smo imali razloga da se stidimo zbog izgleda našeg jedinog časopisa koji je posvećen svim oblicima književnog stvaranja.« R. PETROV NOGO, »Biti polemičan je pogibeljno«, *Student*, Beograd, br. 16/17, 18. 5. 1971., 6.

⁶³ Misli se na *Poslanicu* koju je Vojislav Lubarda uputio Maku Dizdaru, Nikoli Martiću i Veselku Koromanu, kao odgovor na njihove tekstove u *Životu*, objavljenom potkraj 1970. godine i posvećenom pitanjima jezika u Bosni i Hercegovini. *Život*, Sarajevo, br. 11-12, 11/12. 1970.; V. LUBARDA, »O 'kastraciji' jezika i nacionalnim proporcijama Poslanica Maku Dizdaru i 'Životu'«, *Student*, br. 10, 6. 4. 1971., 10; ISTI, »O 'kastraciji' jezika i nacionalnim proporcijama Poslanica Maku Dizdaru i 'Životu'«, *Student*, Beograd, br. 11, 13. 4. 1971., 6/7; ISTI, »O 'kastraciji' jezika i nacionalnim proporcijama Poslanica Maku Dizdaru i 'Životu'«, *Student*, Beograd, br. 12, 20. 4. 1971., 7. Dok je Lubarda o jeziku u Bosni i Hercegovini pisao s tradicionalnih srpskih nacionalno-kulturnih idejnih pozicija, Mak Dizdar

čudio se Nogo, pišući o tome javno za *Student*, od strane bosanskohercegovačke vlasti zvanično osuđen Lubarda, a ne Dizdar. Stoga se mladi srpski pjesnik iz Bosne i Hercegovine zapitao: »Nisu li tako implicitno uzeti u zaštitu problematični stavovi o jeziku, objavljeni u *Životu*? Nisu li oni time branjeni čak i kao svoji, nisu li ti stavovi time na sporedna vrata ozvaničeni?«⁶⁴ Navedenim mišljenjem Nogo je nastojao posredno ukazati na to da je bosanskohercegovačka vlast nastupala kao patron hrvatskog i narastajućeg muslimanskog, tj. bosanskog jezičnog nacionalizma.

Upućujući na nacionalističke konotacije Nogina intervjua, na skupštini Udruženja iz 1972, Kordić je zaključio da Aktiv SK Udruženja nije reagovao, niti je zvanično osudio stavove koji su upućivali na zaostalost bosanskohercegovačke kulturne sredine i represivnost vlasti te republike, kao i njezinu idejnu nedosljednost i pokroviteljstvo spram muslimanskog/hrvatskog nacionalizma.

Osim na Nogu, Kordić se, na istoj skupštini, ustremio i na političku popularnost Izeta Sarajlića, pjesnika za kojeg je tvrdio da zauzima počasno mjesto u svim kulturnim bosanskohercegovačkim manifestacijama, te na njegove veze i javno zajedničko istupanje s dijelom kontroverznih pripadnika srpske kulturne inteligencije, aludirajući na sadržaj koji je u sarajevskoj kulturnoj sredini prolazio kao prihvatljiv naspram stavovima hrvatskih književnika:

»Kako ne primijetiti organiziranje specijalnih tematskih večeri u Sarajevu, na kojima dominira izrazita primitivna politička publicistika, na kojima slučajno zajedno nastupaju Izet Sarajlić, Rajko Nogo, Matija Bećković i Jevrem Brković.«⁶⁵

Kordićev istup na skupštini izazvao je uznemirenost, kritiku, ali i potrebu da se odbrani dotadašnja uprava. Čamil Sijarić je tvrdio da nije bilo privilegiranih unutar Udruženja, da je članstvo bilo inertno po pitanju učešća u različitim manifestacijama, te da se štampa, za vrijeme podnošenja ostavki, držala nekorektno, nanoseći dezinformacijama štetu Udruženju, ali da je ono isplivalo zahvaljujući moralnoj i materijalnoj podršci bosanskohercegovačkog političkog vođstva.⁶⁶

je razvijao diskurs o, u to vrijeme »nepostojećem«, tj. formalno nepriznatom bosanskom jeziku.

⁶⁴ Isto, 6.

⁶⁵ ABiH, UKBiH, kut. 22, »Stenografske bilješke sa redovne godišnje skupštine Udruženja književnika Bosne i Hercegovine«, 28. 2. 1972.

⁶⁶ Sijarić je imao potrebu naglasiti: »(...) mi smo imali podršku u izlaganju predsjednika CK SKBiH Branka Mikulića. Takođe smo dobili podršku od tadašnjeg predsjednika republičke skupštine Džemala Bijedića. Dobili smo priličnu sumu novaca. Na taj način mogli smo da održimo ugled Udruženja.« Isto.

Na osnovu intervencije Radivoja Papića,⁶⁷ koji je istupao ispred Aktiva SK Udruženja, vidi se da je temeljni interes bosanskohercegovačke vlasti bio smirivanje sporova unutar Udruženja, koji su već poprimili konotacije međunarodnih sukoba. Kao najozbiljnija prijetnja jedinstvu bosanskohercegovačkih naroda, početkom 1970-ih, percipirala se ideologija Hrvatskog proljeća, što je, uostalom potvrdila i 21. sjednica Predsjedništva SKJ.⁶⁸ Pod proljećarskom hipotekom našli su se istupi hrvatskih književnika u Bosni i Hercegovini, koji su žestoko kritikovali srpsku kulturnu dominaciju u toj republici. Iako je njihova kritika imala realne osnove, ustalasila je na nepoželjan način atmosferu u bosanskohercegovačkom društvu, ukazujući, na mahove tendenciozno, prema ostatku Jugoslavije, da bratstvo i jedinstvo u toj republici ne funkcionira na temeljima nacionalno-kulturne ravnopravnosti. Za bosanskohercegovačku političku elitu to je bilo neprihvatljivo, i stoga je trebalo zatvarati destabilizacijska žarišta koja su ostavljala prostor za intervenciju sa strane, ne miješajući se u principijelnu stranu sukoba.

Atmosferu na skupštini Udruženja iz 1972. godine, dodatno je pogoršalo insistiranje Mladena Oljače, kao mandataru za sastav nove uprave i kandidata za predsjednika Udruženja, na republičkom ključu.⁶⁹ Oljača je, naime, insistirajući na dosljednoj primjeni kriterija o nacionalnoj srazmjeri zatražio, umjesto Vladimira Čerkeza koji je povukao svoju kandidaturu, »novog Hrvata«,⁷⁰ što je izazvalo novi krug rasprava između Mladena Oljače na jednoj, te Nikole Martića i Vitomira Lukića na drugoj strani. Braneci se od optužbi za nacionalističke ispade, Martić je optužio Nogu da je manipulirao izjavom Stanislava Bašića koji je Martića lažno optužio za vrijeđanje i prijetnje na Šimićevim večerima poezije, iako je Martić tvrdio da nije ni bio na njima.⁷¹ Vito-

⁶⁷ Koji je na spomenutoj skupštini »preklinjao«: »(...) plediram i apelujem na svakoga člana Udruženja koji ima neke razloge da akumulira, u sebi, prikuplja nešto iz minula perioda, u ime budućnosti, u ime stvaralaštva našeg i njegovog, kao i integralnog u Bosni i Hercegovini, da se prikloni nečemu što je u ovome trenutku naša svetinja (...) naše jedinstvo.« Isto.

⁶⁸ O 21. sjednici Predsjedništva SKJ vidi: Dušan BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, Zagreb, Golden marketing, 1999., 644-656.

⁶⁹ Oljača je tom prilikom, obrazlažući svoju listu, spomenuo da je ona bila proporcionalna nacionalnom učešću u Udruženju koje je brojalo 42 Srbina, 29 Muslimana, 16 Hrvata i 10 Crnogoraca.

⁷⁰ Mislim da je i takvo banalizovanje »nacionalnog ključa« bilo dio nastojanja da se pokaže, da se vodi računa o nacionalnoj ravnopravnosti.

⁷¹ Da je atmosfera na sastanku Aktiva SK Udruženja književnika Bosne i Hercegovine, na kojemu se raspravljalo o Lukićevim, Martićevim i istupima Veselka Koromana, bila krajnje napeta, govori i Martićeva izjava: »Poslije ovoga došlo je da se vidi, mislim došao je moj brat (da vidi, op. a.) da li sam ja u zatvoru ili na slobodi.« ABiH, UKBiH, kut. 22, »Steno-

mir Lukić je naglasio da na skupštini Udruženja nema široke i demokratske rasprave o tim problemima, unatoč tome što oni još uvijek postoje, te da ne bi trebalo biti neprikosnovenih stavova po bilo kojem pitanju. Naglasio je i neprimjerenost rasprave o nacionalnom ključu i pripadnosti.⁷²

Na Martićevo pitanje zašto nema Hrvata u Udruženju književnika Bosne i Hercegovine i da li procenti nacionalne zastupljenosti u njemu odgovaraju procentima u bosanskohercegovačkoj stvarnosti, Oljača je odgovorio da mu je glavni kriterij bio kod izbora nove uprave, da njezini budući članovi njeguju bosanskohercegovačko zajedništvo unutar Udruženja, umjesto da ga razaraju. Eksplicitno je podvukao činjenicu da je politički princip stajao iznad stvaralaštva, te da u Udruženju nije mogao biti ni »književni genij«, ako bi narušavao bosanskohercegovačko zajedništvo. Braneći dotadašnju upravu, Oljača je naglasio: »(...) ta uprava je radila, i to radila u dosta teškim uslovima, kada se u Udruženju pojavila nacionalistička grupa i tendencije sa nacionalnom osnovom u kulturi, što mi ne možemo prihvatiti. U tom smislu bilo je nekoliko govornika sa ove pozornice.«⁷³

Time je Oljača diskvalifikovao oponente na skupštini, kao nosioce reakcionarnog idejnog djelovanja, ali i zaključio: »Nije naš cilj da sječemo glave, pogotovo Nikoli, da tjeramo ljude od sebe.«⁷⁴

Na skupštini Udruženja književnika Bosne i Hercegovine, održanoj 7. 3. 1973. godine, Radivoje Papić je, ispred Aktiva SK Udruženja, dao kratku, zvaničnu ocjenu dešavanja i djelovanja pojedinih pisaca, članova Udruženja, u prethodnim godinama: »Minuli period (...) karakterisala je izvanredna upečatljiva bitka protiv nacionalističkih, šovinističkih i anarhoidnih nasrtaja, bitka protiv razbijanja Udruženja i njegovog obezvređivanja, naponi da se eliminišu dušebrižništvo i matični paternalizam, usmjeren duhovnoj eksploataciji, nacionalnom i nacionalističkom zloupotrebljavanju (...).«⁷⁵

I narednih su se godina, unutar Udruženja, nastavljale stare rasprave među njegovim članovima, o monopolu jednih te istih književnika i njihovoj dominaciji u izdavaštvu. Na meti napada redovno su bili Izet Sarajlić i Risto Trifković. Mlađa generacija književnika i dalje je optuživala stariju da je, zarad komemorativnih usluga koje je pružala Partiji, uživala posebne povlastice. Po-

grafske bilješke sa redovne godišnje skupštine Udruženja književnika Bosne i Hercegovine», 28. 2. 1972.

⁷² Isto.

⁷³ Isto.

⁷⁴ Isto.

⁷⁵ ABiH, UKBiH, kut. 22, »Stenografske bilješke sa redovne Skupštine Udruženja književnika Bosne i Hercegovine«, 7. 3. 1973.

četkom 1970-ih, Udruženje se ubrzano popunjavalo novim članovima, ali se otvarao i problem dominacije sarajevskih pisaca u njemu, tj. problem adekvatne zastupljenosti različitih bosanskohercegovačkih regiona unutar Udruženja. Skupštine bosanskohercegovačkog književnog društva nisu bile poštene ni ekscenčnih ispada, kojima se propitivalo na koji se način može književno iskazati neugodna istina o dijelu socijalističke stvarnosti.⁷⁶ Referirajući se na pomenute istupe, Mladen Oljača je i 1973. godine uporno ponavljao da ne postoji, kao što bi se moglo zaključiti, nikakav spor između partijske politike i kulturne inteligencije u Bosni i Hercegovini, tj. da je MIRNA BOSNA.

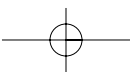
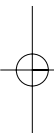
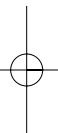
Sabina Veladžić

Association of Writers of Bosnia and Herzegovina in Yugoslav and Bosnia and Herzegovina's Socio-Political and Ideational Struggles (from Mid-1960s to the Beginning of 1970s)

In the paper, author shows how the reconstitution and decentralization of socialist Yugoslavia in the 1960s, as well as the legitimization of national question and affirmation of Yugoslav federal units as national and socio-cultural entities, reflected on the organizational structure of the Writers' Union of Yugoslavia, as well as on the Association of Writers of Bosnia and Herzegovina. How the political elite of Bosnia and Herzegovina, as part of their effort to move its republic from the periphery of political and cultural power to a more equal position, tried to implement the Bosnian cultural policy through the Association. Within the mentioned policy Bosnian political elite strive to define more precisely and to determine the literary-linguistic identity of Bosnia and Herzegovina. In the process of defining the cultural identity of Bosnia and Herzegovina, cultural intelligentsia played the role of dominant producers of discourse and was mainly gathered within the Association of Writers of Bosnia and Herzegovina. In her work the author shows how the Serbo-Croatian national-cultural disputes were revived at that time reflecting the work of the Association, provoking the inner conflicts within it, conflicts that destabilized not only Bosnian Association of Writers but the Republic (B&H) itself. Author presents ideological, conceptual side of the conflicts but its «practical» essence as well. Key «dilemma» that has been implicitly imposed through the work is whether the Association of Writers of Bosnia and Herzegovina, just like the republic itself, was an unstable, artificial organization that gathered intelligence deeply divided by ideological and national-cultural boundaries, or it was the organization / republic that the exponents Serbian and Croatian national exclusivism, with a certain political goal, tried, within public discourse, to present as such.

Keywords: *Bosnia and Herzegovina, Bosnian and Herzegovinian cultural identity, Bosnian and Herzegovinian cultural policy, Central Committee of the League of Communists of Bosnia and Herzegovina, Association of Writers of Bosnia and Herzegovina, Croatian Spring*

⁷⁶ Isto.

Procesi integracije i oblikovanja hrvatske nacije kao zajednice novoga tipa na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće

Andreja SRŠEN,

Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu, Odsjek za sociologiju,
Zagreb

Pregledni rad

(primljeno: 18. siječnja 2019.)

UDK 316.356.4(=163.42)[091]"189/190"

Rad razmatra pitanja o osnovama oblikovanja hrvatske nacije na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće, sagledavajući sve relevantne procese vezane uz integraciju i oblikovanje hrvatske nacije kao zajednice novog tipa. Hrvatski nacionalni identitet u ovom se radu propituje i definira kao dublji društveno-povijesni fenomen, kroz različite stupnjeve procesa njegova oblikovanja. Proces hrvatske nacionalne integracije tekao je paralelno s procesom modernizacije i urbanizacije, koji je posljedično doveo do izgradnje građanskog društva. Paralelno s općenitom dinamizacijom društva i smanjenjem njegove polariziranosti, pojavljuje se ujednačavanje dotad socijalno segmentiranog hrvatskog prostora na građanskim osnovama. U skladu s tim, hrvatska nacija predstavlja učinak novovjekovnih modernizacijskih procesa, pripajajući u sustav svoga nacionalnoga identiteta elemente prednacionalnih (protonacionalnih), etničkih i staleških identiteta.

Ključne riječi: hrvatska nacija, identitet, integracija, modernizacija, društveno-povijesni fenomen

Uvod

Ključno pitanje u razmatranju nacionalnog identiteta i procesa njegova oblikovanja, općenito, jest kako od »ja« nastaje »mi«. Ljudski kolektivi sugeriraju različite načine njihovih tvorbi, kao i strukture odnosa pojedinaca u njima. Najrasprostranjeniji oblici kolektivnog identiteta su rod, nacija i religija. U tom smislu govorimo o tipu kolektiviteta koji tradicionalno smatramo zajednicom. Zajednica povezuje ljude na temelju njihovih apriornih veza i usmjerava ih u smjeru održavanja zajedništva. Prihvatanje zajedničke prošlosti je važan konstitutivni element svake nacionalne zajednice; to je osnova po kojoj se definira nacionalni identitet. Iako sâm osjećaj nacionalnog identiteta u pojedinca nije nacionalizam, nema nikakve dvojbe da nacionalizam promiče i proizvodi nacionalni identitet. Suvremena sociologija pretežito se bavi

nacionalizmom kao povijesnim fenomenom¹ koji predstavlja jednu od dominantnih ideologija moderniteta. Nacionalni identitet, shvaćen kao varijabla u sociološko-historijskom istraživanju, ima dvije bitne dimenzije.² Prvu možemo označiti kao opseg, što uključuje zbroj pojedinaca i grupa koji participiraju u nacionalnom identitetu. Druga dimenzija odnosi se na periode ekspanzije i kontrakcije određenog nacionalnog identiteta. Naime, analiza svakog identiteta može nam pokazati da on ima svoje periode ekspanzije i kontrakcije, uključujući i iščeznuće pojedinih identiteta. U daljnjoj raspravi, na primjeru prikaza procesa integracije hrvatske nacije i na oblikovanju hrvatske nacije kao zajednice novoga tipa na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće, možemo zaključiti da se »nacija može pojaviti i formirati samo u onoj sredini u kojoj je jedan narod prije njezine pojave organiziran, više-manje u homogeni narodnu zajednicu; ako se taj narod organizirao u više subzajednica, na različitim razinama, i to prije svega unutar etničke, narodne, jezične, kulturne, književne, obrazovne, znanstvene, teritorijalne, ekonomske i političke.«³

Kao što je prethodno naznačeno, prihvaćanje zajedničke prošlosti predstavlja uporišnu točku u razmatranju svake nacionalne zajednice. Zasniva li se osjećaj zajedničke prošlosti na mitskoj priči ili znanstvenoj historiografiji, u osnovi je svejedno. Njegova integrativna snaga jednaka je i prije tisuću godina i danas, jer je uvijek na djelu »racionaliziranje« tradicije i njezino podređivanje primarnosti političko-ideološkog aspekta. Najranije razdoblje konstitucije ranog hrvatskog protonacionalnog identiteta je vrijeme kada konstituirajuću ulogu imaju mitovi o podrijetlu; kasnije nastaju kronike, a onda i znanstveno utemeljena historiografija. Nacionalni identitet kao moderni fenomen, u Europi se javlja kao proces »u nastajanju« u drugoj polovici 18. stoljeća. Srednjovjekovna slika svijeta počinje se narušavati prodorom humanizma koji je kao filozofsko-znanstveni pokret zagovarao tri načela: antropocentrizam, naturalizam i scijentizam.⁴ Početak je to povratka čovjeka samo-

¹ Gellner ističe kako postoji više raznovrsnih razloga relativno zakašnjelom znanstvenom interesu i sustavnom istraživanju nacionalizma. Oni sežu od nerazvijenosti društvenih znanosti u 19. stoljeću i usmjerenosti na istraživanje drugih društvenih fenomena, kao što su nastanak modernog građanskog društva, klasne diferencijacije i drugo. Prema autoru nacionalizam konstituira naciju kao zajednicu. Usp. Ernest GELLNER, *Nacije i nacionalizam*, Zagreb, Politička kultura, 1998., 8-10.

² Randall COLLINS, *Weberian Sociological Theory*, Cambridge, New York, Cambridge University Press, 1986., 145-166.

³ Petar KORUNIĆ, »Porijeklo i integracija nacije kao znanstveni problem«, *Migracijske teme* 13 (1997) 3, 159.

⁴ Tihomir CIPEK, »Oblikovanje hrvatskog nacionalnog identiteta. Primordijalni identitetski kod u ranoj hrvatskoj političkoj misli«, *Dijalog povjesničara/istoričara* 4, Igor Graovac, Hans-Georg Fleck, ur., Zagreb, Zaklada Friedrich Naumann, 2001., 64.

me sebi, pri čemu se ruše dotadašnje srednjovjekovne paradigme o čovjeku, i započinje nova era njegove potrage za samim sobom. U toj potrazi čovjek otkriva povijesnu dimenziju svog postanka i konstruira svijest o sebi. Na tom tragu započinju i potiču se pitanja nacionalne zajednice i njezina nacionalnog identiteta. Vremenska dimenzija prošlosti i sadašnjosti iznimno je važna za identitet općenito, prije svega nacionalni, jer omogućuje propitivanje oblikovanja »ideja iz korijena«. U toj se dimenziji koriste svi oni »izvori« nacije u kojima se sadašnjost sagledava kao odraz kontinuiteta koji izvire iz prošlosti.

Proces oblikovanja hrvatske nacije

Kada je riječ o procesima koji su prethodili oblikovanju hrvatske nacije, oni se uglavnom vezuju uz procese kulturne, političke i ekonomske integracije. Traganje za hrvatskim nacionalnim identitetom nerijetko je dovodilo do obnove pritisa nacionalnih ideologija u tumačenju prošlosti. Mogli bismo reći kako ti procesi uvijek sadrže elemente koji mogu djelovati ili na ubrzanje nacionalne integracije, pa govorimo o integrativnim čimbenicima, ili kao njegovu kočenje, pri čemu govorimo o dezintegrativnim čimbenicima u formiranju nacije. Sukladno tom shvaćanju i proces oblikovanja hrvatske nacije, kao zajednice novog tipa, također je uključivao proces prijelaza iz staleškog u građansko društvo na prijelazu iz 18. u 19. stoljeće. Taj se proces odvijao pod utjecajem, kako integrirajućih, tako i dezintegrirajućih elemenata koji su bili društveno i politički uvjetovani. Oni su kasnije određivani dinamikom modernizacijskih procesa, utječući na to da pojam »integracije hrvatske nacije« podrazumijeva složen proces preobrazbe tradicionalne hrvatske etničke zajednice, tj. srednjovjekovnog hrvatskog naroda, u modernu naciju na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće. Taj je prijelaz iz statičke etničke, u dinamičku nacionalnu svijest, kod Hrvata obilježen različitom društvenom dinamikom.

Razlozi usporenog toka integracije hrvatske nacije su različiti, a svoje korijene vuku od 16. do 19. stoljeća. Kada je riječ o razdoblju na prijelazu iz 16. u 17. stoljeće, treba istaknuti da su ta vremena obilježena velikim seobama zbog turskih osvajanja. Te su seobe izmijenile strukture svih južnoslavenskih etničkih skupina, čemu treba pridodati i stvaranje zasebnih političko-teritorijalnih jedinica sa slabom međusobnom komunikacijom i različitim društvenim strukturama. Faktori koji su bili nazočni od 16. do 19. stoljeća, kao što su stvaranje zasebnih političko-teritorijalnih jedinica na hrvatskom etničkom prostoru, unutar kojih su se razvile različite društvene strukture (primjerice, Istra je bila podijeljena između Habsburgovaca i Mlečana), geografske okolnosti i slaba prometna povezanost, također su djelovali dezintegracijski. Stoga možemo ustvrditi kako je »u vrijeme inicijalne faze nacionalne integracije postojala slaba povezanost teritorijalno-političkih jedinica hrvatskog et-

ničkog prostora, posebno Istre i Slavonije, Istre i Vojne krajine itd., jer je seljaštvo — kao tada najmnogobrojniji društveni sloj — onemogućivalo bolju povezanost i društvenu pokretljivost, tako da su te teritorijalno-političke jedinice imale slabu ili gotovo nikakvu međusobnu vezu.⁵

Kada je riječ o etničkoj zajednici, treba istaknuti nekoliko činjenica. Prvo, »slavenski Hrvati nisu došli na prostor rimske Dalmacije kao organiziran i formiran narod. Tijekom njihove seobe razvijao se proces miješanja i asimilacije raznih etničkih grupa i skupina Slavena, ne-Slavena i slavenskih Hrvata. Tako je nastajao, koliko možemo zaključiti prema vrelima, prvi povijesni proces asimilacije i simbioze različitih etničkih skupina i grupa u novu etničku zajednicu.⁶ Drugo, takva etnička zajednica više nije bila formirana na rodoslovnim osnovama, već i na »zajedništvu bliskih i sličnih običaja, jezika, vjere i tradicionalne kulture«.⁷

Naslijede stoljeća ranog novog vijeka zasigurno povlači za sobom mnoge dezintegrirajuće čimbenike koji su utjecali na procese preobrazbe tradicionalne hrvatske etničke zajednice u modernu naciju. Ta su stoljeća, naime, ostavila na hrvatskim prostorima novi etnički i vjerski raspored stanovništva. Tijekom srednjeg vijeka oblikovao se hrvatski društveni prostor, od jadranskog do panonskog, koji je bio širi od promjenjivih granica hrvatskog političkog prostora na kojemu se oblikovao stabilni hrvatski etnokulturni identitet. Međutim, osmanska osvajanja, a zatim potiskivanje Osmanskog Carstva, u stoljećima ranog novog vijeka izazvali su velika migracijska kretanja, tijekom kojih su nastale i velike promjene u etničkom supstratu na čitavom području tih ratnih zbivanja. Dio starog stanovništva se iselio, a doselilo se novo; stanovništvo se općenito ispremiješalo u etničkom kotlu između Kupe i Drine, ali se nije homogeniziralo.⁸ Na početku epohe nacionalizma⁹ na hr-

⁵ Nevio ŠETIĆ, »O procesu nastanka suvremene hrvatske nacije u Istri — skica za buduća istraživanja«, *Društvena istraživanja* 2 (1993) 4-5 (6-7), 589.

⁶ P. KORUNIĆ, »Porijeklo i integracija nacije«, 171.

⁷ Isto.

⁸ Etnička slika hrvatskog prostora po završetku migracijskih kretanja prethodnih stoljeća, pokazuje da je krajem 18. stoljeća na hrvatskom prostoru kao cjelini, katoličko stanovništvo, koje će se integrirati u hrvatsku naciju, bilo najgušće raspoređeno u dijelovima koji nisu bili pod osmanskom vlasti: u kopnenoj Hrvatskoj od Drave do sjevernog Jadrana, na obalnom pojasu i otocima od Istre do Dubrovnika, te u istočnom dijelu Bokokotorskog zaljeva, odnosno na mediteranskim dijelovima hrvatskog prostora. Usp. Nikša STANČIĆ, *Hrvatska nacija i nacionalizam u 19. i 20. stoljeću*, Zagreb, Barbat, 2002., 71-81.

⁹ Nacionalizam kao ideja, stvoren je i promican tijekom 18. stoljeća u Francuskoj i Američkoj revoluciji. U 19. stoljeću prihvaćen je u svim europskim, a tijekom 20. stoljeća i u izvan europskim zemljama. Iako je istraživanje nacionalizma započelo već u 19. stoljeću, o sustavnom i intenzivnom istraživanju može se govoriti tek nakon Drugoga svjetskog rata. Usp. E. GELLNER, *Nacije i nacionalizam*, 8-10.

vjaskom su prostoru, na različitim društvenim razinama, postojale novovjekovne prednacionalne zajednice, odnosno protonacionalne zajednice, koje su također naslijeđe iz prethodnog razvoja, dok je hrvatska nacija u suvremenom smislu riječi tada bila tek u začetima.

Ove zajednice, proizišle iz starih društava, oblikovanih u ranom novom vijeku, pratile su socijalnu i kulturnu polariziranost društva na hrvatskom prostoru.¹⁰ S jedne strane bile su to etničke zajednice koje su postojale općenito na pučkoj razini, s druge strane, obuhvaćale su gornje slojeve društva, što se tada odnosilo na društvenu elitu »vanjskog društva« u globalnom kontekstu. Unutar različito strukturiranog teritorijalno i politički hrvatskog prostora te su zajednice nosile različite predznake, od hrvatskog unitarnog predznaka, kao što je slučaj kod staleški omeđenog hrvatskog plemićkog naroda (*natio croatica*), do različitih pokrajinskih predznaka koje nalazimo kod fenomena koji se u historiografiji označavaju kao pokrajinski partikularizmi: kajkavski, »horvatski«, »slavo-dalmatski« ili slavonski.¹¹ Svi su ti elementi utjecali na različitost društvenih struktura u pojedinim teritorijalnim jedinicama u kojima je živjela hrvatska etnička zajednica, što je kasnije uvjetovalo različite društvene identifikacije. Na svim upravnim segmentima hrvatskog prostora postojala su staleška društva različitog tipa.¹²

Hrvatska staleška »nacija«

Hrvatska staleška »nacija« bila je identična s hrvatskim kraljevstvom, a hrvatski »regnum« je u predodžbi plemstva u ranom novom vijeku obuhvaćao realni i povijesni teritorij na koji su se prostirala prava i povlastice plemstva i kraljevstva. On je u svojim granicama obuhvaćao prostor, ponekad širi od granica hrvatskog etničkog prostora (npr. u Bosni), ili ga nije sasvim obuhvaćao (npr. u Istri).¹³ Staleška *natio croatica* stoga je bila ograničena na gornji sloj feudalnog društva, što se odnosilo na »vanjsko društvo«, staleže i redove, odnosno na plemstvo i njegove socijalne pratitelje, te je za razliku od hrvatske etničke zajednice, raspolagala vlastitim društvenim i političkim institucijama i sustavom komunikacija kojim su bili povezani njeni pripadnici. Osim toga, bila je politički operacionalizirana u zaštiti svog identiteta i svoje zasebnosti, te je imala svoju viziju budućnosti, tj. politički program koji se

¹⁰ Usp. N. STANČIĆ, *Hrvatska nacija*, 71-81.

¹¹ Isto.

¹² Staleška »natio«, institucionalizirana u feudalnoj državi, ujedno je i politička zajednica, osvijestena kroz sustav plemićke ideologije. Usp. N. STANČIĆ, *Hrvatska nacija*, 95-101.

¹³ Novovjekovna etnička zajednica nije bila institucionalizirana, niti politički operacionalizirana, tj. nije bila politička zajednica, što ju je kočilo da aktivnije sudjeluje u procesima integracije hrvatske nacije u 19. i 20. stoljeću. Usp. N. STANČIĆ, *Hrvatska nacija*, 95-101.

sastojao od očuvanja ili obnove povijesnih »prava« koja su se odnosila na samostalnost i teritorijalnu cjelovitost kraljevstva.¹⁴ Stoga je uzimamo kao jezgru integrativnih čimbenika u procesu formiranja hrvatske nacije. *Natio croatica* je funkcionirala na latinskom, kao službenom jeziku, iako je imala i svoj kulturni identitet, oblikovan kroz stoljeća ranog novog vijeka, i bila osjetljiva ne samo na politički, već i na jezični identitet Trojedne Kraljevine.¹⁵ To se najbolje očitovalo u procesu »kulturne standardizacije«, odnosno načinu kojim se hrvatsko plemstvo oštro protivilo njemačkom upravnom jeziku i branilo latinski. Braneci latinski jezik, istovremeno su se branila i hrvatska »municipalna prava«, odnosno prava da se samostalno odlučuje o područjima iz nadležnosti vlastite autonomije, uključivši i odlučivanje o tome koji će jezik biti službeni u Trojednoj Kraljevini. Krajem 19. i početkom 20. stoljeća i hrvatsko selo bilježi procese koje možemo okarakterizirati kao integrativne čimbenike u formiranju hrvatske nacije, naravno, pod utjecajem političke ideologije. Naime, u tom periodu hrvatsko selo polako izlazi iz svoje autarkičnosti, budući da se u njemu počinju pojavljivati dinamični slojevi, uključeni u kapitalističku proizvodnju u agraru, što je doprinijelo procesu integracije hrvatske nacije pod ideologijom pokreta Antuna i Stjepana Radića, odnosno njihove Hrvatske pučke seljačke stranke, čime se postupno smanjivao društveni prostor hrvatske etničke zajednice, a istodobno širila i mijenjala socijalna supstancija hrvatske nacije.

Proces hrvatske nacionalne integracije tekao je paralelno s procesom modernizacije i urbanizacije, koji je posljedično doveo do izgradnje građanskog društva. Paralelno s općenitom dinamizacijom društva i smanjenjem njegove polariziranosti, pojavljuje se proces ujednačavanja dotad socijalno segmentiranog hrvatskog prostora na građanskim osnovama. U skladu s tim, hrvatska nacija predstavlja učinak novovjekovnih modernizacijskih procesa, pripajajući u sustav svoga nacionalnoga identiteta elemente prednacionalnih (proto-nacionalnih), etničkih i staleških identiteta. Stoga je uloga društvenih elita u prvoj polovici 19. stoljeća bila od iznimne važnosti, budući da su upravo one zaslužan integrirajući faktor u oblikovanju hrvatske nacije te ujedno nositelji »preporodnog« pokreta koji se prvenstveno odnosi na patriotske stavove i stupanj nacionalne agitacije u razdoblju oblikovanja hrvatske nacije.

Dakle, hrvatska nacionalna integracija u 19. stoljeću započinje vertikalnim širenjem prostora društvene dinamičnosti, tzv. »vanjskim društvom«, kao posljedicom prodora kapitalističkih odnosa u gradu i na selu, čime se stvara osnovica za veću stratifikaciju društva i širenje obrazovanja, kao i mogućnost

¹⁴ N. STANČIĆ, *Hrvatska nacija*, 95-101.

¹⁵ Isto.

javnih komunikacija. Novi dinamični slojevi u gradu i selu postupno su popunjavali prostor između polova dotad polariziranog društva, a proces strukturiranja i integracije novog građanskog društva ujedno je postajao i proces integracije nacije.

Predvodnici »novog« nacionalizma

Proces oblikovanja hrvatske nacije kao zajednice novog tipa i proces njegove integracije u modernu naciju, tekao je zajedno s preporodnim nacionalizmom, te su oba procesa imala oblik specifičan za srednju Europu. Za razliku od društava na Zapadu, koja su tada predstavljala europski modernizacijski centar u kojem se oblikovalo snažno građanstvo, hrvatski prostor nosio je teret ranovjekovne refeudalizacije. Pritom su nositelji društvenih promjena, vođeni idejom građanskog liberalizma, bili plemstvo i imućno građanstvo.

Kada je riječ o hrvatskom narodu i njegovoj integraciji u modernu naciju, proces koji je potaknuo tu integraciju je preporodni nacionalizam. Nositelj preporodnog nacionalizma u socijalnom smislu je prije svega građanstvo, zbog čega se taj tip nacionalizma često naziva i »građanskim nacionalizmom«. Predvodnici ovog tipa nacionalizma uglavnom su bili pripadnici slobodnih profesija, uzimajući dakako u obzir i šire građanske slojeve, a osobito se isticala uloga inteligencije. U preporodnom razdoblju do sredine 19. stoljeća plemstvo se uključilo u hrvatski »ilirski« preporodni pokret, te je bilo nositelj političke borbe u staleškim političkim institucijama. Upravo je taj staleški protonacionalizam unosio elemente hrvatskog nacionalnog identiteta u rani hrvatski nacionalizam. Trojedna Kraljevina u ideologiji plemstva nosila je tradiciju samostalne srednjovjekovne Hrvatske; naziv *Regnum Croatiae* ponekad se izričito izjednačavao s nazivom *Regnum Dalmatiae, Croatiae et Slavoniae*, što govori da su staleži bili *natio* koji tvori kraljevstvo i koji po kraljevstvu (*Regnum Croatiae*) nosi naziv *natio croatica*, a pripadnici te *političke nacije* po političkoj pripadnosti su *Hrvati (Croatae)*.¹⁶

Historiografija potvrđuje da je nacionalistička mobilizacija zahvaćala široke slojeve stanovništva: službenike, studentsku omladinu te malo građanstvo, uključujući seljaštvo i radništvo. Radništvo je u početku svoga djelovanja propagiralo proleterski internacionalizam, ali to ne potvrđuje marksističku tezu prema kojoj se iza nacionalnog pokreta kriju isključivo građanski

¹⁶ Usp. N. STANČIĆ, »Etničnost na hrvatskom prostoru u XIX. stoljeću: od etničke zajednice, plemićkog naroda i pokrajinskih partikularizama do hrvatske nacije«, *Etničnost i povijest*, Emil Heršak, ur., Zagreb, Institut za migracije i narodnost, Jesenski i Turk, Hrvatsko sociološko društvo, 1999., 117-138.

slojevi željni jedinstvenoga, reguliranog tržišta i carinske zaštite koju bi im pružala njihova nacionalna država.¹⁷ Seljaštvo je zasigurno odigralo važnu ulogu u nacionalnoj mobilizaciji, potaknuto agitacijom nižeg klera, gdje je tipičan primjer ideologija pokreta braće Radić. Nacionalisti 19. stoljeća imaju za cilj buđenje ili preporod nacije, a ne njenu izgradnju, budući da je ona prema njihovom sudu postojala oduvijek i rođena je u slobodi. Oni su među građanstvom bili junaci svoga doba, jer je borba za naciju predstavljala priznanje za građansku hrabrost. Njihovi protivnici — visoki kler, aristokracija i dvorska birokracija — u početku su imali na svojoj strani tradicionalno konzervativno seljaštvo i vojsku, a cilj im je bio zaštita starog poretka, utemeljenoga na božanskoj legitimaciji vladara.

Novi društveni sloj — građanstvo — postaje nositelj svih onih aktivnosti koje su vezane uz društvene promjene. Kao takvo, ono postaje i glavni akter u političkoj sferi, u kojoj započinje proces sve šire participacije staleža u politici. Sve te procese na europskoj razini potaknula je Francuska revolucija 1789. i Industrijska revolucija u Engleskoj, koje su označile početak ubrzanih, kako političkih, tako i ekonomskih promjena. U skladu s tim promjenama odvijale su se i one društvene. Razvojem društva došlo je do promjena u tradicionalnoj zajednici, gdje je pojedinac izgubio osjećaj pripadnosti, ili bolje rečeno vjernosti »starim gospodarima«. Kmet ili seljak više nisu vidjeli razloga za vjernost svome gospodaru, feudalcu, budući da im on u tržišnoj ekonomiji nije mogao zajamčiti socijalnu sigurnost. Nestankom tradicionalnog legitimiteta otvara se prostor formiranja novog društvenog sloja — građanstva, koje postaje nositeljem nove socijalne tvorbe u kojoj pojedinac postaje lojalan naciji. Ta promjena u društvu uključuje i jednu vrlo važnu demokratsku sastavnicu, koja omogućava svim pripadnicima nacije pravo sudjelovanja u političkom životu države. Potpuno novi sustav vladanja trebao je uključivati prihvaćanje novog političkog poretka na temelju uvjerenja, a ne straha. To je pretpostavljalo uspostavu jedne nove doktrine u kojoj svi pripadnici nacije imaju pravo sudjelovati u političkom životu države. Upravo to postaje osnova političkog legitimiteta sustava vladavine. Tim promjenama započinje i demokratizacija političkog života u kojemu je poredak, utemeljen na zemljoposjedu, vladavini plemstva i duhovnoj vlasti crkve, zamijenjen vladavinom koja pripada i proizlazi iz volje naroda.

Ovaj početak nove doktrine bio je sve prisutniji u javnosti. Potaknut je Francuskom revolucijom, nakon čega se počela oblikovati i konzervativna doktrina kao odgovor na sve prisutnije nacionalno-liberalističke ideje. Njezin

¹⁷ T. CIPEK, »Nacija kao izvor političkog legitimiteta«, *Nacija i nacionalizam u hrvatskoj povijesnoj tradiciji*, Tihomir Cipek, Josip Vrandečić, ur., Zagreb, Alinea, 2007., 27.

je cilj biti jak kritičar nacionalizma kao ideologije i pokreta, braneci nasljednu monarhiju kao jedini pravni legitimitet političkog poretka. Međutim, nacionalizam kao nova ideološka paradigma u društvu, otvara prostor za jačanje šire društvene strukture u kojoj pojedinac kao pripadnik nacije postaje jednak svim njezinim članovima, pri čemu se dokida podjela na privilegirano plemstvo i običan puk.

Zapadni model oblikovanja nacije

O procesu oblikovanja zapadnih nacija, u literaturi se najčešće govori kao o kretanju »od države prema naciji«, a prema tom razvoju oblikovao se i idealtipski model nacije kao nacije-države, kakav su težili ostvariti svi europski nacionalizmi.¹⁸ Slojevi koji su vodili procese oblikovanja građanskog društva na europskom zapadu, u ranome novom vijeku, afirmirali su naciju kao političku zajednicu koja je bila nositelj suvereniteta, nasuprot suverenitetu vladara koji je svoj autoritet temeljio na »milosti Božjoj«. Istovremeno je nastao i pojam državnog suvereniteta prema drugim državama, što je podrazumijevalo nepovredivost povijesno oblikovanog državnog teritorija na koji se proteže vlast nositelja suvereniteta. Građanske elite koje su naciju shvaćale kao političku zajednicu ravnopravnih građana, te kao takvu izvorom suvereniteta, proširile su pojam nacije na sve pripadnike društva, stvarajući novi oblik nacionalizma koji se u literaturi označuje kao politički ili građanski nacionalizam. Međutim, razvojni proces nastanka građanskog nacionalizma, i stvaranje novog poimanja nacije, susreo se s problemima vezanim uz jezično-kulturne sastavnice, tj. etnicitete.¹⁹

Potreba za standardiziranim jezikom, umjesto latinskog, poradi boljeg funkcioniranja centralizirane državne uprave, pojavila se još u apsolutnoj monarhiji. Standardizirani jezik trebao je biti utemeljen na vernakularu²⁰ i

¹⁸ O modelima oblikovanja nacije vidi u.: N. STANČIĆ, »Etničnost na hrvatskom prostoru; ISTI, *Hrvatska nacija*; ISTI, »Između političkog nacionalizma i etnonacionalizma: od hrvatske staleške 'nacije' (natio croatica) do hrvatskog političkog naroda«, *Nacija i nacionalizam u hrvatskoj povijesnoj tradiciji*, 33-54; T. CIPEK, »Nacija kao izvor političkog legitimiteta«; Mirjana GROSS, »O integraciji hrvatske nacije«, *Društveni razvoj u Hrvatskoj od 16. stoljeća do početka 20. stoljeća*, M. Gross, ur., Zagreb, Sveučilišna naklada Liber, 1981., 175-190; E. GELLNER, *Nacije i nacionalizam*.

¹⁹ Hrvatska je nacija, kao i srednjoeuropske nacije općenito, svoj identitet načelno temeljila na obilježjima naroda, tj. puka, prije svega sela (*etničke zajednice*), na njegovoj izvornosti, napose jezičnoj, te na obilježjima koja su, selektivno prilagođena modernizacijskim potrebama (npr. izgradnji standardnog jezika), činila obilježjem svojeg identiteta. Usp. N. STANČIĆ, »Etničnost na hrvatskom prostoru«, 129.

²⁰ O standardnim jezicima koji su u sklopu modernizacijskih procesa potiskivali latinski, kao jezik središnjih državnih i kulturnih institucija, više u: N. STANČIĆ, »Između političkog nacionalizma i etnonacionalizma«, 36.

predstavljati jedan od elemenata »kulturne standardizacije« i oblikovanja jedinstvenoga kulturnog prostora koji su oblikovale društvene elite. Upravo su one zaslužne za stvaranje projekta nacije, jer su se prve integrirale u naciju. Kada govorimo o prvoj fazi oblikovanja nacija, govorimo o »naciji društvenih elita«. Društvene elite su isticale načela slobode²¹ i ravnopravnosti svih građana, vežući identitet nacije uz državu kao političku zajednicu, a jedinstveni standardni jezik njezinih institucija i svoje kulture shvaćali su kao obilježje »političke« nacije, gdje je bio jamstvo jedinstva te nacije.²² Iz navedenog je razvidno kako su zapadni građanski nacionalizmi, uz politički, sadržavali i jezično-kulturni identitet, pri čemu su jezik i kultura prihvaćeni od strane pripadnika svih etnija. Kulturna kretanja, kao što su širenje školstva i standardizacija jezika, omogućila su komunikaciju među pripadnicima nacije koja je poticala nacionalnu solidarnost.

Širenje školstva potaknulo je proces asimilacije seljaštva, i općenito, pučkih slojeva. Proces asimilacije velikim je dijelom dovršen u 19. stoljeću, kada su stvoreni društveni preduvjeti za integraciju tih slojeva u društvo. Standardni jezik imao je ulogu etnički neutralnog komunikacijskog sredstva, zaustavljajući standardizaciju vernakulara drugih etnija na konkretnom državnom prostoru na kojemu je dotad također postojala književna produkcija, i vodeći ka kulturaciji i potiskivanju zasebnih etničkih identiteta.²³ Međutim, problemi koji se javljaju slijedom takvih procesa, vezani su uz potisnute etnije. Naime, u modernom društvu na zapadu neki od potisnutih etnija počeli su razvijati svoj jezično-kulturni identitet, pa su tako, uz program kulturne autonomije, počeli razvijati i programe političke autonomije.

Kada je riječ o europskom zapadnom modelu izgradnje nacije, mogli bismo reći da su u njezinom nastajanju postojale znatne sličnosti, čiji su procesi išli smjerom od države prema naciji. Posljedica je to prvenstveno povijesnih evolutivnih procesa. Francuska revolucija afirmirala je naciju kao političku zajednicu ravnopravnih građana, nositelja suvereniteta države, nasuprot suverenitetu vladara »po milosti Božjoj«, i paradigmatički stvorila zapadni model političkog oblikovanja nacije. Takvom shvaćanju nacije suprotstavlja se model srednjoeuropskog nacionalizma, koji je pojam nacije vezao uz etnič-

²¹ Načelo slobode nije uključivalo i demokratizam — načelo jednakosti, budući da su društvene elite isključivale mase iz utjecaja na sastav nacionalnih skupština, kao nositelja suvereniteta, ograničavajući izbornu pravo imovinskim i obrazovnim cenzusom, kao što je bilo s ustavom Francuske revolucije iz 1791. Usp. N. STANČIĆ, »Između političkog nacionalizma i etnonacionalizma«, 36.

²² Isto.

²³ Isto.

ki kolektivitet, čije je težište stavljeno na jezik i kulturu, koji su kao takvi postali bitni strukturalni elementi nacionalnog identiteta.

Srednjoeuropski model oblikovanja nacije

Srednjoeuropski prostor na kojemu su postojale »višenacionalne« države, kao što je Habsburška Monarhija, razlikovao se, u odnosu na zapadnoeuropski, u dinamici modernizacijskih zapadnoeuropskih kretanja. To je utjecalo i na različite modele oblikovanja nacije u Europi, pa stoga govorimo o zapadnom i srednjoeuropskom modelu oblikovanja nacije. Na srednjoeuropski model oblikovanja nacije, osim različite dinamike razvoja modernizacijskih procesa, utjecalo je i drukčije teritorijalno oblikovanje,²⁴ a sve zajedno uvjetovalo je da se proces srednjoeuropskog modela oblikovanja nacije kretao smjerom »od nacije prema državi«.

Habsburška Monarhija, kao »višenacionalna« država, predstavlja najbolji primjer srednjoeuropskog modela oblikovanja nacije, budući da nije postala okvir nastajanja »austrijske« nacije, što je bila intencija u varijanti prosvijećenog apsolutizma, već je iznjedrila proces kulturne standardizacije koji je postao težište oblikovanja nacionalnog identiteta. Na prostoru Habsburške Monarhije realizirao se put od »nacije prema državi«, koji predstavlja srednjoeuropski model oblikovanja nacije. O njemu najbolje svjedoče tzv. nepovijesni narodi, odnosno narodi koji u srednjem vijeku nisu imali svoje države, poput Slovenaca, Slovaka ili Srba u Monarhiji, ili one države čiji je državnopravniti kontinuitet s Monarhijom prekinut (kao u Čeha).²⁵ Te države nisu imale »institucionalno naslijeđe«, vlastito plemstvo, ni društvene elite koje bi ispunjavale zahtjeve novih društvenih procesa, te su kao takve koristile jezik kao osnovicu modernizacijskih procesa u oblikovanju svog identiteta. Potrebno je naglasiti da se ovaj model oblikovanja nacije odnosi na narode koji u tom povijesnom procesu razvoja nisu posjedovali »svoju vlastitu« vladajuću klasu,

²⁴ Na prostoru istočno od Rajne i južno od Alpa, na kojem su postojale »višenacionalne« države, ili su »nacionalni« teritoriji (njemački i talijanski) bili podijeljeni u niz državica, proces je tekao obrnutim smjerom (u odnosu na zapadni) — »od nacije prema državi«. Na prostoru Habsburške Monarhije kao »višenacionalne« države, nije postojao okvir za oblikovanje jedinstvene »austrijske« nacije, već je »austrijanstvo« na kraju postojanja Habsburške Monarhije opstalo kao osjećaj lojalnosti prema cjelokupnoj Monarhiji, ograničen samo na pripadnike određenih slojeva, vezanih uz funkcioniranje jedinstvenoga državnog aparata. Usp. N. STANČIĆ, »Između političkog nacionalizma i etnonacionalizma«, 37.

²⁵ Pod pojmom *nepovijesnih* nacija ovdje se podrazumijevaju one nacije koje od prethodnog razdoblja nisu naslijedile vlastite političke institucije — u austrijskom dijelu Habsburške Monarhije Slovenci, Česi, Ukrajinci, dijelom Poljaci i Talijani, a u ugarskom dijelu Slovaci, erdeljski Rumunji i Srbi. Zbog toga su se mogle oblikovati i ostvarivati svoju emancipaciju samo kao *jezične nacije*. Usp. N. STANČIĆ, »Etničnost na hrvatskom prostoru u XIX. stoljeću«, 132.

odnosno vladajuću klasu koja im etnički pripada. Naprotiv, njima je upravljala više ili manje strana vladajuća nacija.²⁶ Tako su »preporodni« pokreti u svom isticanju jezika i kulture karakteristični za srednju i srednjoistočnu Europu, te su upravo na principima kulturne standardizacije afirmirali jezično-kulturne identitete. Nositelji ovih procesa bile su institucije na području kulture, znanosti i obrazovanja. Male su se nacije u ovom procesu našle u puno složenijem položaju u odnosu na »velike« nacije, jer su tijekom svojih nacionalnih pokreta ustale protiv feudalne ideologije i *ancien régime*a, a s druge strane, došle su u sukob s novom vladajućom nacijom. Unutar Habsburške Monarhije u 19. stoljeću javljaju se preporodni pokreti koji ističu i političke programe, utemeljene na liberalnom načelu slobode pojedinca. To načelo prenijeli su na nacije kao kolektivitete, zahtijevajući da se načelo povijesnog prava, prema kojemu je bio oblikovan politički teritorij (kraljevine, nadvojvodine, markgrofovije itd.), zamijeni prirodnim pravom na kojem bi se temeljilo pravo nacije na samostalnost i ujedinjenje. Takvi bi zahtjevi u Habsburškoj Monarhiji izazvali ukidanje povijesnih teritorija, ili cijepanje prema jezično-nacionalnom načelu, te stvaranje institucija vlastite države (što je 1848. bio program politike austroslavizma i na njemu temeljenih programa, npr. Ujedinjene Slovenije i Vojvodine Srpske).²⁷ Međutim, ti su ciljevi do kraja vladavine Monarhije ostali neostvareni, jer bi njihovo ostvarivanje značilo ili pretvaranje Monarhije u zajednicu nacionalnih država, ili raspad same Monarhije na samostalne nacionalne države, što u tom povijesnom razvoju još uvijek nije bilo moguće.

U okviru Habsburške Monarhije treba izdvojiti oblikovanje hrvatske i mađarske nacije, budući da se njihov razvoj odvijao u drukčijim društveno-povijesnim uvjetima, koji nisu posve u skladu sa srednjoeuropskim modelom izgradnje nacije. Te su države unutar Monarhije raspolagale elementima vlastite državnosti, pa je oblikovanje ovih nacija imalo obilježja i političkog nacionalizma i etnonacionalizma. Stoga ih valja propitivati kao zasebne modele. Habsburška Monarhija, kao dinastija, oslanjala se na aristokraciju, visoko građanstvo, birokraciju i vojsku, s intencijom preoblikovanja habsburške zajednice zemalja u jedinstvenu »Austriju«.²⁸ Međutim, mađarsko i hrvatsko plemstvo u Habsburškoj Monarhiji imalo je elemente vlastite državnosti, te se uspjelo oduprijeti pokušajima habsburškog apsolutizma da ukine ugarsku

²⁶ Miroslav HROCH, *Društveni preduvjeti nacionalnih preporoda u Europi*, Zagreb, Srednja Europa, 2006., 36.

²⁷ N. STANČIĆ, »Između političkog nacionalizma i etnonacionalizma«, 40.

²⁸ Isto.

i hrvatsku državnopravnu individualnost i institucije staleške države, kao što je učinilo s Češkom.

Hrvatsko i ugarsko plemstvo temeljilo je svoju državnost na povijesnom pravu, braneci tako suverenitet političke zajednice plemstva na teritoriju njegove povijesne države. Politička zajednica plemstva *natio croatica* odnosila se isključivo na gornji sloj feudalnog društva, staleže i redove.²⁹ Oblikovala je svoj identitet s projekcijom svoje zasebnosti u prošlosti, ali i vlastite budućnosti utemeljene na političkom programu koji se sastojao od obnove povijesnih prava. Taj se program temeljio na predodžbi o povijesnim municipalnim pravima kraljevstva, koja je Ugarski sabor 1715. priznao kao osnovicu zasebnog položaja Hrvatske u sklopu zemalja ugarske krune.³⁰ Na taj je način hrvatsko i ugarsko plemstvo ogradilo prostor Ugarske i Hrvatske od modernizacijskih nastojanja habsburškog apsolutizma. U protivljenju bečkom apsolutizmu, ugarsko se plemstvo pozivalo na Ugarsku pragmatičku sankciju, potvrđenu od vladara (zakonski članak 1. i 2. iz 1723.),³¹ kojom je priznalo pripadnost Ugarske habsburškim zemljama (čime je načelno odstupilo od potpune nezavisnosti Ugarske), te istodobno steklo priznanje političke individualnosti, cjelovitosti i nedjeljivosti zemalja ugarske krune (uključujući i Hrvatsku).³²

Nakon što se uspješno oduprlo reformskim zahvatima Josipa II. iz 1790., mađarsko plemstvo započinje s »kulturnom standardizacijom«, što je prvenstveno uključivalo izgradnju mađarskog standardnog jezika, te njegovo postupno uvođenje kao službenog. Na taj se način počeo oblikovati mađarski jezično-kulturni identitet, koji je u konačnici imao za cilj polaganje prava mađarske nacije na cjelokupni povijesni prostor Ugarske, na temelju čega će se u drugoj polovici 19. stoljeća pojaviti pojam mađarskog »političkog naroda«. Takvi zahtjevi, koji su u prvom redu dolazili od strane mađarske društvene elite te, manjim dijelom, od građanstva, temeljeni su na povijesnom pravu. Ono je u konačnici težilo pretvaranju Ugarske u jedinstvenu mađarsku državu, koja bi u prvoj fazi obuhvaćala jezičnu standardizaciju, a zatim teritorijalnu integraciju. Pripadnicima drugih etnija na tom prostoru nije se priznavala nacionalna suverenost, jer bi u tom slučaju postojala opasnost od dugoročnog traženja prava na zasebni politički teritorij. Nadalje, tomu treba pridodati i unutarnju društvenu gdje nisu bili stvoreni preduvjeti u kojima bi, interesom povezano plemstvo (jedini sloj koji je mogao pokrenuti društvene

²⁹ N. STANČIĆ, »Etničnost na hrvatskom prostoru u XIX. stoljeću«, 138.

³⁰ Isto, 117-138.

³¹ Isto.

³² Isto.

promjene većih razmjera) te imućno građanstvo, razvilo ideju o naciji kao zajednici građana i ravnopravnih pojedinaca, prihvaćajući pojam nacije isključivo kao dio jezično-kulturnog kolektiviteta. Prosvjetiteljska politika bečkog središta, poticanjem standardizacije nenjemačkih vernakulara, ponudila je društvenim elitama nenjemačkih etnija građu koju su mogle iskoristiti za oblikovanje zasebnih etničkih, jezično-kulturnih i utemeljenih nacionalnih identiteta.³³ U tom kontekstu treba istaknuti kako su slabost građanstva i centralne uprave bili plod višeetničkog (višenacionalnog) karaktera Monarhije.

Kada je riječ o hrvatskom plemstvu u tom kontekstu, moramo naglasiti da je ono ipak osiguralo priznanje zasebnog političkog položaja Hrvatske u sklopu zemalja ugarske krune.³⁴ Problemi koji se javljaju uz hrvatski prostor u to vrijeme, vezuju se uz usporene protomodernizacijske procese, koji su sporije zahvaćali izgradnju institucije moderne države. Ti pokušaji izgradnje moderne države dolazili su izvana, a hrvatsko je plemstvo, prihvaćajući 1790. Ugarsko namjesničko vijeće kao vladu za Hrvatsku, svoju djelatnost ograničilo na zaštitu autonomije Hrvatske, naravno, u okviru »municipalnih prava«. Međutim, osim »municipalnih prava«, tu je bila prisutna i jezična komponenta koja je pružala svojevrsan otpor mađarskim intencijama.³⁵ U tom će smjeru djelovati i hrvatsko plemstvo u prvoj polovici 19. stoljeća, kada se polako uvodi »kulturna standardizacija« i osnivaju »nacionalne« institucije. Habsburška Monarhija je uspjela razviti svojevrsno modernizacijsko središte samo u zapadnom dijelu Monarhije (središnji austrijsko-češki predjeli, koji su uključivali i slovensko etničko područje, te Češku koja je u 17. stoljeću izgubila zasebni državnopravni status), no apsolutistička država nije imala dovoljno snage da slomi otpor ugarskoga, i s njim povezanoga hrvatskog plemstva koje je uspjelo očuvati svoju tradicionalnu zajedničku stalešku ustavnost i državnopravni identitet.³⁶ Prosvijećeni apsolutizam nije uspio u »kulturnoj standardizaciji« na čitavom svom teritoriju zbog sporije dinamike modernizacijskih procesa u odnosu na zapadne države, te zbog nedovoljno razvijene strukture upravnih i drugih institucija s jedinstvenim njemačkim službenim

³³ Isto.

³⁴ Pojam municipalnih prava uveden je u upotrebu koncem 17. stoljeća.

³⁵ Hrvatski nunciji su se u Ugarskom saboru 1790. usprotivili uvođenju mađarskoga kao službenog jezika, ističući da Hrvati pripadaju zasebnom, od Mađara različitom »slavenskom narodu«. Usp. N. STANČIĆ, »Između političkog nacionalizma i etnonacionalizma«, 43.

³⁶ Jozefinski apsolutizam i njegov pokušaj uvođenja njemačkoga kao službenog jezika, uspio je samo u zapadnom dijelu Monarhije, dok su Ugarska i Hrvatska sve do sredine 19. stoljeća očuvale latinski kao službeni jezik. Usp. N. STANČIĆ, »Između političkog nacionalizma i etnonacionalizma«, 37.

jezikom. Standardizacija njemačkoga jezika bila je shvaćena kao komunikacijski funkcionalna i etnički neutralna, međutim, neuspjeh u uspostavi jedinstvenog jezika na području cijele Monarhije rezultirao je i nemogućnošću oblikovanja jedinstvenog kulturnog prostora koji bi utjecao na oblikovanje jedinstvenog »austrijskog« identiteta.³⁷

U usporedbi sa zapadnim modelom izgradnje nacije, koji je afirmirao naciju kao političku zajednicu ravnopravnih građana i proglasio je nositeljem suvereniteta, u srednjoeuropskom modelu, zbog nepostojanja društvenog sloja koji je trebao biti nositeljem takvih promjena, to nije bilo moguće ostvariti. U društvenoj stvarnosti to je značilo da je srednjoeuropsko oblikovanje nacionalnog identiteta stavljalo težište na »kulturnu standardizaciju«, odnosno na jezik i kulturu, za razliku od »političke modernizacije« koja uspijeva u zapadnom modelu oblikovanja nacije zbog većeg stupnja razvoja modernizacijskih procesa koji su joj prethodili.

Stoga bismo mogli zaključiti kako je glavna odrednica srednjoeuropskog identiteta njegov etnički kolektivitet koji vezujemo uz jezično-kulturnu osnovicu, koja određuje pojedinca u njegovu etnonacionalizmu. Takav je proces omogućavao nacionalnu homogenizaciju različitih slojeva, što je utjecalo na to da se shvaćanje nacionalnog identiteta unutar Habsburške Monarhije određuje kroz jezično-kulturni identitet. Stoga govorimo o »kulturnoj standardizaciji« kao jednom od elemenata oblikovanja nacionalnog identiteta unutar modernizacijskih procesa.³⁸ Sukladno tomu, možemo zaključiti kako srednjoeuropski model oblikovanja nacije karakteriziraju procesi koji ispunjavaju kulturno-jezične sadržaje te, kao takvi, predstavljaju okvir za (proto)modernizacijske procese koji afirmiraju jezično-kulturne identitete kao jednu od osnova nacionalnog identiteta. Upravo u okviru ovog modela oblikovanja nacije sagledavamo i oblikovanje hrvatske nacije na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće.

Hrvatski »politički narod«

Za hrvatski nacionalizam 19. stoljeća možemo reći da je u svojim temeljima dijelio ideje liberalne političke doktrine,³⁹ ali buđenje nacije odvijalo se u nekoliko faza. Prva faza odnosila se na političko mobiliziranje nacije, pri čemu

³⁷ Usp. N. STANČIĆ, »Između političkog nacionalizma i etnonacionalizma«, 38.

³⁸ Ovdje treba naglasiti da nacije, shvaćene kao zajednice jezika — *Sprach-nation* — i kulture, nisu automatski bile nelojalne višetetničkoj državi, iako je s vremenom kod takvih zajednica pokušaj »denacionalizacije« završavao pokušajima zaštite nacionalnog identiteta kroz stjecanje političke autonomije na određenom teritoriju, odnosno stvaranja nacionalne države. Usp. N. STANČIĆ, »Između političkog nacionalizma i etnonacionalizma«, 39.

³⁹ O suvremenim teorijama građanskog ili liberalnog nacionalizma, vidi u: T. Cipek, J. Vrandečić, ur., *Hrestomatija liberalnih ideja u Hrvatskoj*, Zagreb, Disput, 2004.

je nacionalni identitet stavljen kao primat političkog djelovanja, postajući pretpostavkom stvaranja ostalih identiteta. Slijedi faza u kojoj je nacija izvor suverenosti. Ona se u ovoj fazi politički oslobađa, te kao takva postaje izvorom političkog legitimiteta. To znači da monarh više ne određuje volju naroda, već vlada sam narod. Treća faza odnosi se na formiranje nacionalne države, čija suverena nacija stupa u savez s ostalim nacijama — državama Europe.⁴⁰

U pokušaju ostvarivanja svojih ciljeva, preporodni nacionalisti morali su organizacijski osmisлити svoje djelovanje, što se uglavnom ostvarivalo putem udruženja. Članovi udruženja dolazili su iz redova građanskih intelektualaca, i često imali nejasnu predodžbu o značajkama nacionalnog pokreta, kao i o nacionalnoj državi koju su nastojali stvoriti.⁴¹ Organizacijski oblici i metode djelovanja udruženja bili su različiti, a možemo ih podijeliti u:

- a) legalističko-reformističke organizacije preporodnog nacionalizma i
- b) revolucionarne organizacije preporodnog nacionalizma.⁴²

Legalističko-reformističke organizacije, koje su dominirale u Habsburškoj Monarhiji, borile su se legalnim sredstvima za ciljeve nacije, organizirajući se u političke klubove, često oko pojedinih novina, te osnivajući političke stranke i studentska udruženja. Revolucionarna nacionalistička udruženja koja se u Monarhiji počinju formirati tek početkom 20. stoljeća⁴³ nastojala su ostvariti svoje ciljeve pojedinačnim terorističkim akcijama ili gerilskom revolucionarnom borbom, pri čemu su u pravilu tražili savezništvo stranih sila. Udruženja su predstavljala jedan od oblika organiziranja stanovništva, što je kasnije poprimilo šire razmjere masovne mobilizacije. Upravo u masovnoj političkoj mobilizaciji stvoreni su preduvjeti za ostvarivanje nacionalističke ideje — ujedinjavanje stanovništva u jedinstvenu političku formaciju. Sve je to dovelo i do promjene strukture društva, što se najbolje očitivalo u promjeni staleža te ekonomskoj, političkoj i društvenoj modernizaciji. U tom procesu, dio političke hrvatske elite pokušava izgraditi ideju hrvatskog poli-

⁴⁰ Ovdje treba napomenuti kako *risorgimento* zastupa ideju da nacije nisu suprotstavljene jedna drugoj, već ujedinjene u borbi protiv tiranije, odnosno, da bi Europu feudalnih apsolutističkih monarhija trebala zamijeniti Europa slobodnih nacija-država. Prema autoru T. Cipeku, u praksi se pokazalo da ovo načelo ne funkcionira kao što nam pokazuju primjeri sukobljavanja talijanskog i hrvatskog, ili mađarskog nacionalizma. Usp. T. CIPEK, »Nacija kao izvor političkog legitimiteta«, 26.

⁴¹ O organizaciji preporodnog nacionalizma i metodama djelovanja, detaljnije vidjeti u: M. Gross, ur., *Društveni razvoj u Hrvatskoj od 16. stoljeća do početka 20. stoljeća*, 231-416.

⁴² T. CIPEK, »Nacija kao izvor političkog legitimiteta«, 26.

⁴³ Udruženja su se formirala isključivo na jugoistoku Monarhije; primjeri su Mlada Bosna, Mlada Hrvatska i druga, uglavnom jugoslavensko-nacionalistička udruženja, koja nisu prezala od terora. Usp. T. CIPEK, »Nacija kao izvor političkog legitimiteta«, 27.

tičkog naroda, ali, s obzirom na društvenu stratifikaciju toga doba, još uvijek kao zajednicu različitih staleža.⁴⁴

Pojam hrvatskog »političkog naroda« bio je prisutan u hrvatskome političkom životu druge polovice 19. stoljeća, a sadržavao je shvaćanje o Trojednoj Kraljevini Dalmacije, Hrvatske i Slavonije, kao političkom teritoriju čiji je suverenitet utemeljen na povijesnom pravu, te hrvatskoj naciji kao političkoj zajednici ravnopravnih građana. Istodobno je pojam hrvatskog »političkog naroda« uključivao i elemente etničkog, jezično-kulturnog sadržaja, iz čega proizlazi shvaćanje hrvatske nacije kao nositelja suvereniteta Trojedne kraljevine.⁴⁵ Ovaj je pojam u svom političkom poimanju nacije puno bliži zapadnom modelu, iako čini spoj zapadnog političkog nacionalizma i srednjoeuropskog etnonacionalizma, budući da jezično-kulturna sastavnica poimanja hrvatskoga »političkog naroda« proizlazi iz prihvaćanja srednjoeuropskog etničkoga, jezično-kulturnog poimanja nacije. Kada je riječ o hrvatskoj naciji i njenim fazama integracije, važno je napomenuti da je integracija hrvatske nacije, kao političke zajednice, bila podložna snažnim diskontinuitetima zbog političkog pritiska viših klasa vladajućih nacija u Habsburškoj Monarhiji, tj. Mađara i austrijskih Nijemaca, zbog političke snage i posebnih interesa talijanskog, odnosno potalijančenog građanstva, zbog djelatnosti birokracije na nižim i višim razinama, te zbog interesa dinastije, vojnih i diplomatskih vrhova Monarhije.⁴⁶

Naime, u vrijeme nastanka nacionalne svijesti na hrvatskim prostorima, javljaju se dva ključna problema. Prvi je problem tadašnje posvemašnje političke razjedinjenosti teritorija na kojima se dotična nacija ima formirati. Drugi problem je duga povijesna politička razdvojenost i podložnost različitim stranim utjecajima, kako političkim, tako i ekonomskim i kulturnim. Prostor Hrvatske, u kojem je nacionalna agitacija bila najpoticajnija, je prostor negdašnje civilne Hrvatske i Slavonije, gdje je nacionalni pokret i započeo. Upra-

⁴⁴ U ovom procesu stvorene su pretpostavke za promicanje ideje političke zajednice, kao zajednice slobodnih individua koje povezuje cilj općeg dobra. Međutim, paralelno s tim procesom javljaju se začeci sukoba između različitih koncepcija hrvatske i srpske političke misli, utemeljenih na različitim tumačenjima civilnog kôda srpske elite u Hrvatskoj, koja nije prihvatila ideju *hrvatskog političkog naroda*. Usp. T. CIPEK, »Oblikovanje hrvatskog nacionalnog identiteta«, 61.

⁴⁵ Pojam hrvatskog »političkog naroda«, u svom povijesnom, državnompravnim poimanju nacije, sadržajno vuče podrijetlo iz plemićke ideologije (proto)modernizacijskog doba 18. i prve polovice 19. stoljeća, a sam pojam državnog suvereniteta, iz kojeg proizlazi pravo na obnašanje vlasti, također je proizvod (proto)modernizacijskih procesa ranoga novog vijeka, zajedno s pojmom javnog interesa koji mora osiguravati državni aparat. Usp. N. STANČIĆ, »Između političkog nacionalizma i etnonacionalizma«, 35.

⁴⁶ M. GROSS, »O integraciji hrvatske nacije«, 186.

vo na tim područjima je najprije dovršena nacionalna integracija. Politička razdvojenost područja, kao posljedica dugotrajnog povijesnog procesa na tim prostorima, imala je za posljedicu važan dezintegracijski faktor — pojavu pokrajinske, partikularne svijesti⁴⁷ koja je ponekad snažno kočila hrvatsku nacionalnu integraciju. Nositelji toga pokrajinskog patriotizma⁴⁸ i otpora »hrvatstvu« najčešće su bili pripadnici viših slojeva. Oni su i nakon formalnog ukidanja staleškog društva težili očuvanju svojih položaja, prepoznajući vlastitu ugrozu u prodoru novih društvenih odnosa i mogućnosti ujednačavanja raznolikosti društvenih sustava, zatvorenih u pokrajinske granice.⁴⁹

U prikazu integracije hrvatske nacije može poslužiti model koji je ponudio češki povjesničar Miroslav Hroch.⁵⁰ Kroz tri faze, imenovane kao A, B i C faza, Hroch je prikazao model razvoja »malih nacija« Srednje, Istočne i Sjeverne Europe, u odnosu na »velike« zapadnoeuropske nacije.⁵¹ U procesu istraživanja integracije hrvatske nacije, prema Hrochovom modelu, treba istaknuti da se kriteriji, koji se odnose na nacionalno djelovanje, ne mogu promatrati zasebno, već moraju uključiti i druge kriterije, kao što su razvoj nacionalnog programa, oblici nacionalne agitacije, stvaranje elemenata nacionalne kulture, društvene okolnosti, i sl. Iako su u procesu integracije hrvatske nacije uočljive sve tri faze, ipak postoji problem koji se odnosi na ritam nacionalne integracije, koji se na pojedinom području javlja u različito vrijeme. Hroch stoga naglašava problem periodizacije nacionalnih pokreta malih nacija, koji se odnosi na primjenu kriterija u analizi tog procesa. Neovisno o tome uzima li se u obzir nacionalna agitacija u odnosu na društvenu rasprostranjenost, utvrđivanje uloge nacionalnog pokreta u povijesnom razdoblju, ili analiza njegovih društvenih preduvjeta, polazišna točka za kriterij periodizacije uvijek je ista, a to je odnos nacionalnog pokreta prema općem pravcu preobrazbe društva. Prema ovom osnovnom kriteriju periodizacije može se napraviti podjela na osnovne faze nacionalnog pokreta:

⁴⁷ »Partikularizmi« su nastali kao izraz želje za očuvanjem postojeće društvene i kulturne polariziranosti, koja je osiguravala najvišim slojevima u ogradenim pokrajinama zaseban i izdvojen status, kao izraz nostalgije za starim »načinom života« koji je postupno nestajao. Usp. N. STANČIĆ, *Hrvatska nacija i nacionalizam*, 101.

⁴⁸ Autor ovdje govori o »pokrajinskom patriotizmu« u trenutku i iz pozicije kada je hrvatska nacionalna integracija dovršena, a »slavonska« ili »dalmatinska« nacija još nisu oblikovane, no to ne znači da, prvenstveno u drugoj polovici 19. st., nije bilo onih koji su svoje dalmatinstvo ili slavonsstvo osjećali kao nacionalni identitet. Usp. N. STANČIĆ, *Hrvatska nacija i nacionalizam*, 104.

⁴⁹ N. STANČIĆ, *Hrvatska nacija i nacionalizam*, 101.

⁵⁰ Usp. M. HROCH, *Društveni preduvjeti nacionalnih preporoda u Europi*.

⁵¹ Autor pod »malim« i »velikim« ne podrazumijeva broj pripadnika određene nacije, već društvenu strukturu i položaj podređenosti prema nekoj drugoj, »većoj« naciji. Isto.

- A. razdoblje borbe protiv apsolutizma, buržoaske društvene revolucije i razvoja kapitalizma;
- B. razdoblje nakon pobjede kapitalizma koje se poklapa s razvojem radničkog pokreta;
- C. razdoblje globalne integracije i utjecaja masovnih medija — koje otprilike započinje od kraja Prvoga svjetskog rata.⁵²

Ovim se modelom, u osnovnim karakteristikama, može prikazati i proces oblikovanja hrvatske nacije na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće, koji je objasnila povjesničarka Mirjana Gross, na temelju svojih zapažanja i prilagodbe modela češkog povjesničara Miroslava Hrocha.

Prva faza, faza A, ističe važnost »buđenja« male grupe intelektualaca koji se zanimaju za jezik, kulturu i povijest, ali bez nekog značajnijeg društvenog utjecaja. Ovu fazu karakterizira zanimanje za jezik, kulturu i povijest vlastite nacije, potaknuto patriotizmom prosvjetiteljskog tipa. Prema Mirjani Gross, u ovu bismo fazu »možda mogli uključiti brojne pisce, od renesanse do kraja 18. stoljeća, jer su se na određenoj interpretaciji njihovih shvaćanja gradile nacionalne ideologije u 19. stoljeću«. ⁵³ Nakon ovog razdoblja slijedi sustavno nacionalno agitiranje, predvođeno skupinom domoljuba koji su se smatrali predstavnicima i predvodnicima »narodnog preporoda« u Hrvatskoj.

Ovdje već govorimo o fazi B, iako je vrlo nezahvalno tražiti jasne vremenske granice među fazama, budući da se ta razdoblja često preklapaju.

Karakteristika ove faze, između ostalog, jest i to da je većina pripadnika nacije nacionalno svjesna, postajući akterima nacionalnih pokreta. Kada je riječ o sjevernoj Hrvatskoj, Mirjana Gross smješta ovo razdoblje hrvatske historiografije između 1835. i 1849. godine, što ovu fazu nacionalne integracije vremenski i sadržajno povezuje s Ilirskim pokretom. Ilirski pokret, kao organizirani oblik narodnoga preporoda, prezentira ogledni primjer Hrochove faze B koji je djelovao u Dalmaciji, Istri, nekadašnjoj Vojnoj krajini te u nekim područjima Bosne i Hercegovine. Na tim je područjima integracija hrvatske nacije započela kasnije, pa je shodno tome kasnije i dovršena.⁵⁴ Svaka od ovih dviju faza ima svoju ulogu u integraciji hrvatske nacije. Najznačajnija je faza B, odnosno razdoblje nacionalne agitacije koje je postavilo temelj zna-

⁵² M. HROCH, *Društveni preduvjeti nacionalnih preporoda u Europi*, 53.

⁵³ M. Gross, ur., *Društveni razvoj u Hrvatskoj od 16. stoljeća do početka 20. stoljeća*, 180.

⁵⁴ Ovdje treba pojasniti kako je upravo Ilirski pokret bio ona pokretačka snaga, onaj pravi, organizirani oblik narodnoga preporoda, ogledni primjer Hrochove faze B, te nadahnuće za mnoge »preporoditelje« na drugim dijelovima hrvatskoga prostora (Dalmaciji, Istri, nekadašnjoj Vojnoj krajini te dijelovima Bosne i Hercegovine). No, integracija je na tome prostoru započela kasnije i tekla nešto sporije. Usp. Tomislav FRESL, »Faze integracije hrvatske nacije«, *Pravnik: časopis za pravna i društvena pitanja* 42 (2008) 86, 132.

čenju nacionalnog razvoja i stvaranju hrvatskog »političkog naroda«, čime je osiguralo njegovu nacionalnu egzistenciju.

U posljednjoj, C fazi, proces nacionalne integracije uglavnom je dovršen jer se većina nacije može mobilizirati u borbi za političke, društvene, gospodarske i druge oblike života, koji su potrebni za njezinu afirmaciju. U ovoj je fazi nacionalna svijest najviše napredovala, pa su posljedično nastale i nacionalne ideologije koje su imale znatnu mobilizirajuću snagu, najprije usmjerenu prema građanstvu, a kasnije i prema širim društvenim slojevima.

Zaključak

Zaključno možemo ustvrditi da je proces hrvatske nacionalne integracije obilježen snažnim diskontinuitetima. Proces politizacije hrvatske nacionalne zajednice bio je pod jakim utjecajem političkih pritisaka viših klasa vladajućih nacija, to jest Mađara i austrijskih Nijemaca, koji su imali političku snagu u Habsburškoj Monarhiji. Tek na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće možemo govoriti o postojanju, još uvijek nestabilne, političke nacionalne strukture koju karakterizira nejedinstvo, što je umnogome kočilo proces hrvatske nacionalne integracije. Diskontinuitet procesa integracije hrvatske nacije velikim su dijelom uzrokovale teritorijalno-političke jedinice, međusobno odijeljene administrativnim putem, ali i nedostatkom prometne povezanosti. Na hrvatski politički narod u fazama njegove nacionalne integracije bitno su utjecali različiti politički pravci, čime su stvarani nepovoljni politički uvjeti za nacionalnu integraciju hrvatske nacije. Pitanje koje historiografija postavlja u procesu hrvatske nacionalne integracije glasi: Je li hrvatska nacija u potpunosti integrirana u trenutku propasti Habsburške Monarhije? Mišljenja su različita, ali jedinstvena u zaključku kako je proces integracije hrvatske nacije, što se ovdje odnosi na hrvatski »politički narod«, na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće došao do prekretnice na kojoj je odnos pojedinih strukturalnih dijelova hrvatskog »političkog naroda« ipak stvorio novu cjelinu — izgrađenu naciju.

Andreja Sršen

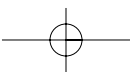
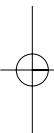
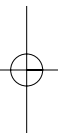
Integration Process and Croatian Nation Formation as a New Type of Community in Transitional Time — from the 19th to 20th Century

This paper discusses issues related to basic determinants of the Croatian nation formation in transitional period — from the 19th to 20th Century taking into consideration all relevant processes connected to the integration and formation of the Croatian national community as a new type. Croatian national identity is thereby questioned in this paper and defined as a socio-historical phenomenon with deeper meaning inside various degrees of

A. Sršen: Procesi integracije i oblikovanja hrvatske nacije kao zajednice novoga tipa...

formation process. Croatian national integration process was simultaneous to the process of modernization and urbanization which led to the development of civic society. In parallel to general societal dimensions and subsequent reduction of its polarization, adjustments occurred which equalized socially segmented Croatian space on civic grounds. Therefore, Croatian nation is an effect of the modernization processes in modern times which subsumes into its national identity system elements of primordial, ethnic and class identities.

Keywords: *Croatian nation, identity, integration, modernization, socio-political phenomenon*

Vrijeme kao nadnaravna dimenzija kapitala

Ivan ARAPOVIĆ, Zagreb

Prethodno priopćenje
(primljeno: 21. listopada 2018.)
UDK 316.334.22:379.8
379.8:1

Glavna je namjera ovoga rada prikazati kako je vrijeme, kao svojevrsna nadnaravna dimenzija kapitala, kroz povijest dobivalo sve veće značenje. To se može vidjeti, ne samo kroz različite čimbenike koji su spomenuti u tekstu, već i kroz razmatranja teoretičara, poput Manuela Castellsa, Pierrea Bourdieua, Petera Burkea i drugih. Razrađujući Bourdieuovu teoriju o vrstama kapitala, možemo dodati i vrijeme kao nadnaravnu dimenziju kapitala, istovremeno imajući u vidu »neopipljivost«, ali i značenje vremena za ljude, posebice ako obratimo pozornost na činjenicu da vrijeme, za razliku od prijašnjih povijesnih epoha, više ne »prolazi«, već se »troši«. Nadalje, analizirajući Castellsovu teoriju, valja istaknuti da je vrijeme poprilično povezano s prostorom. Tako možemo objasniti i analizirati značenje vremena kroz različite dihotomije, navedene u ovom radu, ovisno o tome radi li se o selu ili o gradu, odnosno, o kojoj je gospodarskoj djelatnosti riječ, te kroz položaj ljudi unutar tih gospodarskih djelatnosti. Na taj način možemo uvidjeti i značenje kako radnog, tako i slobodnog vremena u rastućoj sociologiji rada, sociologiji industrijalizacije i sociologiji slobodnog vremena.

Ključne riječi: Industrijska revolucija, slobodno vrijeme, radno vrijeme, modernizacija, povijesni koncept vremena

1. Uvod

Cilj ovog rada jest prikazati kako je vrijeme, kao svojevrsna nadnaravna dimenzija kapitala, kroz povijest postajalo sve važnija dimenzija cjelokupnog života. U tu svrhu referirat ćemo se na različite izvore, pri čemu će glavni naglasak biti na tumačenjima koncepcije vremena sociologâ Pierrea Bourdieua i Manuela Castellsa, ali ćemo također obratiti pozornost na razne tekstove iz područja društvene povijesti, kako bismo dobili bolji uvid u mijenjanje svijesti o vremenu kroz povijest.

Također ćemo spominjati i autore, poput Edwarda Palmera Thompsona (»Time, work-discipline and industrial capitalism«),¹ Keitha Thomasa (»Work

¹ Edward Palmer THOMPSON, »Time, work-discipline and industrial capitalism«, *Past&Present* 38 (1967) 1, 56-97, <https://doi.org/10.1093/past/38.1.56>. Pristup ostvaren 6. 3. 2019.

and leisure»² te posebice, Petera Burkea (»Viewpoint: The invention of leisure in early modern Europe«).³

Referirat ćemo se ukratko i na tekst Miroslava Artića »Prema novom iskustvu slobodnog vremena: slobodno vrijeme kao izvoriste kritičke svijesti«.⁴ Iako se nisu konkretno bavili vremenom, kao nadnaravnom dimenzijom kapitala, pozornost vremenu kao važnom čimbeniku kroz povijest, ali i svakodnevi život, posvetili su i Andrijana Bilić (»Fleksibilno radno vrijeme — modus rekonzilijacije privatnog i poslovnog života radnika te povećanja kompetitivnosti poslodavca«),⁵ Milan i Rajka Polić (»Vrijeme — slobodno od čega i za što?«),⁶ te Sabina Vidulin-Orbanić (»Fenomen slobodnog vremena u postmodernom društvu«),⁷ a od koristi za tu temu svakako su i knjige *Slobodna nedjelja: kultura u nestajanju*?⁸ i *Radno vrijeme i preferencije radnika u razvijenim zemljama — pronalaženje ravnoteže*.⁹ Potonja dva naslova pomoći će nam da detaljnije analiziramo značenje pojmova radnog i slobodnog vremena u najnovijoj epohi, te da izvučemo usporedbe s prijašnjim povijesnim epohama.

Na temelju toga pokušat ćemo uočiti sličnosti i razlike između njihovih tumačenja vremena. Valja istaknuti da se na vrijeme, kao nadnaravnu dimenziju kapitala, može gledati u tom smislu da ono predstavlja nešto što je potrebno uložiti u određena životna područja, kako bismo mogli postići uspjeh,

² Keith THOMAS, »Work and leisure in pre-industrial society«, *Past&Present* 29 (1964) 1, 50-62, <https://doi.org/10.1093/past/29.1.50>. Pristup ostvaren 6. 3. 2019.

³ Peter BURKE, »Viewpoint: The invention of leisure in early modern Europe«, *Past&Present* 146 (1995) 1, 136-150, <https://doi.org/10.1093/past/146.1.136>. Pristup ostvaren 6. 3. 2019.

⁴ Miroslav ARTIĆ, »Prema novom iskustvu slobodnog vremena: slobodno vrijeme kao izvoriste kritičke svijesti«, *Filozofska istraživanja* 29 (2009) 2, 281-295, <https://hrcak.srce.hr/41407>. Pristup ostvaren 6. 3. 2019.

⁵ Andrijana BILIĆ, »Fleksibilno radno vrijeme — modus rekonzilijacije privatnog i poslovnog života radnika te povećanja kompetitivnosti poslodavca«, *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu* 54 (2017) 3, 561-585, <https://hrcak.srce.hr/186702>. Pristup ostvaren 10. 1. 2019.

⁶ Milan POLIĆ, Rajka POLIĆ, »Vrijeme, slobodno od čega i za što?«, *Filozofska istraživanja* 29 (2009) 2, 255-270, <https://hrcak.srce.hr/41405>. Pristup ostvaren 8. 1. 2019.

⁷ Sabina VIDULIN-ORBANIĆ, »Fenomen slobodnog vremena u postmodernom društvu«, *Metodički obzori: časopis za odgojno-obrazovnu teoriju i praksu* 3 (2008) 2, 19-33, <https://hrcak.srce.hr/32748>. Pristup ostvaren 8. 1. 2019.

⁸ Gordan Črpić, Mijo Džolan, ur., *Slobodna nedjelja: kultura u nestajanju?*, Zagreb, Centar za promicanje socijalnog nauka Crkve, Franjevački institut za kulturu mira, Hrvatsko katoličko sveučilište, Kršćanska sadašnjost, 2014.

⁹ Jon Carleton MESSENGER, *Radno vrijeme i preferencije radnika u razvijenim zemljama*, Zagreb, TIM press, 2009.

a opet, nije tako »opipljivo« i lako odredljivo kao, na primjer, tri vrste kapitala kod Bourdieua.

Također, namjera bi bila usporediti koncepciju vremena u predmodernim, odnosno predindustrijskim i tradicionalnim društvima, s koncepcijom vremena u modernim industrijskim društvima, te na temelju toga pokazati kako je vrijeme kao kapital, od druge polovice 19. stoljeća nadalje, dobilo puno više na značenju i postalo mnogo dragocjenije kao kapital u odnosu na razdoblje prije Industrijske revolucije. Taj drukčiji pogled na vrijeme u modernim industrijskim društvima, u usporedbi s onima tradicionalnim, poljoprivrednim, pokušat ćemo prikazati i u sklopu nekoliko dihotomija: grad — selo, industrija — poljoprivreda, stroj — čovjek, radnik — poslodavac te radno vrijeme — slobodno vrijeme, s posebnim naglaskom na potonju.

2. Povijesni kontekst

Najprije ćemo dati kratak povijesni pregled odnosa ljudi prema vremenu, te predstaviti načine na koje su ljudi kroz povijest gledali na vrijeme kao koncept. S obzirom na to da je Industrijska revolucija unijela niz velikih promjena, govorit ćemo o perspektivi vremena prije spomenute revolucije, a zatim kroz razdoblje revolucije te nakon nje.

2.1. Koncept vremena prije Industrijske revolucije

Prije početka modernog industrijskog razdoblja uočljivo je nepostojanje jasne distinkcije između radnog i slobodnog vremena, posebice ako se uzme u obzir da su neke aktivnosti, poput jahanja, viteških turnira, pa i šaha, imale i vojne i gospodarske aspekte. Kasnije, u razdoblju od početka 14. do sredine 17. stoljeća, mogli smo vidjeti promjene u načinu razmišljanja o vremenu, do čega je došlo zbog upotrebe satova (javnih i ručnih), ali i puritanske, odnosno kalvinističke discipline, te buržoazijske točnosti.¹⁰

Vremenska preciznost, točnost i disciplina, jednako kao i rastuća važnost vremenskog koncepta, svakako su bile očite u tvornicama, što je vidljivo po praksi ustaljenoj već na prijelazu iz 17. u 18. stoljeće, gdje su kontrolor i nadzornik svaki dan bilježili vrijeme kada su radnici dolazili na posao i odlazili s njega.¹¹ Shodno tome, može se govoriti o početku discipliniranog kapitalizma, s listama upisa i ispisa, nadzornicima i kontrolorima kao jamcima discipline, a za pretpostaviti je kako su postojale i kazne, u slučaju nepridržavanja reda i učestalog kašnjenja na posao. Možemo govoriti i o tome kako je novo poimanje vremena i sata, prema kojem vrijeme ne prolazi, već se

¹⁰ E. P. THOMPSON, »Time, work-discipline and industrial capitalism«, 56.

¹¹ Isto, 82.

troši, bilo ključno za stvaranje i održavanje discipliniranog industrijskog kapitalizma. Dok se s jedne strane razvijao tvrdi, disciplinirani kapitalizam, s radnim vremenom od 12, pa čak do 15 sati, s druge strane razvijale su se ideje o tome kako skratiti radni dan. Konkretni primjer navodi Thompson, koji govori o skraćivanju radnog vremena u krojačkim radionicama, najprije 1721. godine, a zatim 1768. Istovremeno su skraćivane i pauze, pa je u nekim situacijama radni dan bio sažet na desetak sati.¹² Prema tome, možemo govoriti kako je radna disciplina dobrim dijelom utjecala i na svijest o vremenu i na njegovu važnost, što kod poslodavaca i nadzornika, što kod radnika.

Peter Burke pak smatra da je postojala velika razlika između predindustrijskog i industrijskog društva, kada je u pitanju koncept vremena, posebice slobodnog. Točnije rečeno, u srednjovjekovnoj Europi nedostajala je moderna ideja slobodnog vremena, koju on smatra proizvodom industrijskog kapitalizma.¹³ Ustvari se radi o tome da je u predindustrijskom vremenu postojao koncept slobodnog vremena, samo je bio manje raznolik i bogat, u usporedbi s provođenjem slobodnog vremena nakon Industrijske revolucije. Dok su predindustrijska društva imala festivale, viteške borbe, lov, kartanje i slično, industrijska društva imala su vikende i praznike. Stoga možemo govoriti o pojavi slobodnog vremena kao dijelu procesa modernizacije.

2.2. Industrijska revolucija

Premda razdoblje prve Industrijske revolucije nije svugdje ni počelo ni završilo u isto vrijeme, može se okvirno govoriti o razdoblju druge polovice 18. stoljeća, te većini prve polovice 19. stoljeća. U to vrijeme dolazi do velikih gospodarskih i društvenih promjena, potaknutih brojnim izumima, poput parnog stroja, parobroda, parne lokomotive, telegrafa i drugih.

Sve te promjene također su dovele do drukčijeg poimanja vremena. Primjerice, izumom parne lokomotive moglo se mnogo brže nego u ranijim epohama (kada se dobrim dijelom putovalo kočijama ili pješice) stići od jednog mjesta do drugog, što znači da su naselja na neki način postala bliža jedna drugima, odnosno da su se i vrijeme i prostor smanjili. U industriji je pak raslo značenje svijesti o vremenu, zbog izražene potrebe za sinkronizacijom rada, za razliku od primitivnijih društava, gdje je bilo važno da se zadatak obavi, a ne nužno i da se što brže obavi. Doduše, Thompson piše o tome kako je čak i u manjim radionicama, sa slabijom podjelom rada, i dalje pos-

¹² Isto, 85. Thompson podatak preuzima od, Ephraim LIPSON, *The Economic History of England*, London, Black, 1956.

¹³ P. BURKE, "Viewpoint: The invention of leisure in early modern Europe", 137.

tojala »orijentacija prema zadatku« (kao u poljoprivrednim, ribarskim zajednicama).¹⁴ Dakle, veća potreba za sinkronizacijom rada bila je povezana s izraženijom svijesću o važnosti vremena, što će ukazati na povezanost kapitalističkog sustava i svijesti o vremenu, te na veći osjećaj za svojevrsnu štedljivost vremena kod poslodavaca u kapitalizmu. U razdoblju prve Industrijske revolucije, osim tvornica, postojalo je još jedno mjesto koje je znalo utviti ljudima osjećaj za značenje i štedljivost vremena, a to je škola. Tu je posebice došlo do izražaja svećenstvo, koje je upozoravalo lijenu djecu da ne trate vrijeme već da idu u školu, jer je škola predstavljala »spektakl reda i pravilnosti«, čime se i kod djece povećavala disciplina.¹⁵

S druge strane, sat i pojam vremena, barem onoga radnog vremena, za radnike u tvornicama predstavljali su sredstvo iskorištavanja, s obzirom na to da su dugo vremena samo poslovođe imali satove, čime su na neki način mogli manipulirati radnicima.¹⁶ To se, doduše, izmijenilo kada su i sami radnici počeli kupovati satove, ili ih dobivati kao poklone. Shodno tome, možemo govoriti, ne samo kako je sve više počelo dolaziti do izražaja razmišljanje »vrijeme je novac«, već i o tome da je pojačana (vremenska) disciplina na radnom mjestu postala jedan od glavnih uzroka sve većeg razmišljanja o tome kako kvalitetno provesti slobodno vrijeme, imajući u vidu teške uvjete u kojima su radili tvornički radnici, zbog čega više nisu bili toliko zadovoljni i ispunjeni. To ih je nagnalo da se potrudu i nađu više zadovoljstva i sreće u vrijeme kada nisu bili na radnom mjestu. Dobar primjer je sve veća popularizacija nogometa i drugih momčadskih sportova tijekom 19. stoljeća.

2.3. Koncept vremena nakon Industrijske revolucije

Moglo bi se reći da se tijekom druge polovice 19. stoljeća sve više ističu dva suprotna nastojanja: s jedne strane pokušaji nametanja još jače discipline u tvornicama, a s druge, borba za bolje uvjete na radnim mjestima, što je posebice došlo do izražaja kroz radničke pokrete koji su tada uzeli maha.

Podjela i nadziranje rada, satovi, zvona, kazne za kašnjenja i nedolaske — sve su to bili pokušaji oblikovanja novih radnih navika i nove vremenske discipline. Na temelju toga može se govoriti o nastavku propagande o štedljivosti vremena i nakon prve Industrijske revolucije, kad je prva generacija tvorničkih radnika naučila od svojih poslovođa važnost vremena. Druga generacija počela je s ustanovljivanjem odborâ i vijećâ koji su se borili za skraćivanje radnog vremena na 10 sati, dok je treća generacija počela sa štrajka-

¹⁴ E. P. THOMPSON, »Time, work-discipline and industrial capitalism«, 70-71.

¹⁵ Isto, 84.

¹⁶ Isto, 80.

njem za prekovremene sate i drugim oblicima borbe za veća prava radnika,¹⁷ po čemu je vidljivo da je borba između poslodavaca, kontrolora i nadzornika (te njihovih pokušaja da nametnu disciplinu na poslu) s jedne strane, te radnika (i njihovih zahtjeva za boljim uvjetima rada) s druge, prošla kroz različite faze.

Čini se da su u razdoblju prije Industrijske revolucije ljudi počeli konkretnije razmišljati o tome kako kvalitetno provoditi slobodno vrijeme, dok su tijekom i nakon revolucije počeli sve češće pronalaziti odgovore na takva pitanja. To je svakako dobar pokazatelj kako je vrijeme imalo sve veće značenje, ne samo za poslodavce, već i za radnike. Još jedan neizravan pokazatelj kako je vrijeme kroz povijest počelo sve više dobivati na važnosti, jest i struktura zaposlenika, u kojoj je primjetno da su, primarne gospodarske djelatnosti (poljoprivreda, lov, ribolov, šumarstvo...), kada je u pitanju postotak radnika u tom sektoru, u većini slučajeva zabilježile pad zastupljenosti u cjelokupnom gospodarstvu, dok su sekundarni i tercijarni gospodarski sektor (u kojima vrijeme ima veće značenje negoli u primarnom sektoru) zabilježili rast zastupljenosti u cjelokupnom gospodarstvu.

U nekoliko posljednjih desetljeća možemo pak uočiti različite trendove kada je u pitanju radno vrijeme. S jedne strane, u Švedskoj, Nizozemskoj i Njemačkoj radnici imaju pravo neko vrijeme raditi skraćeno, pa se vratiti na puno radno vrijeme, a u Francuskoj je uveden 35-satni radni tjedan, dok, s druge strane, u Japanu postoji zabrinutost zbog kulture prekovremenog rada i njenog utjecaja na kvalitetu života, do te mjere da je vlada ove zemlje pokušala uvjeriti tvrtke da se pridržavaju 40-satnog ograničenja, propisanog japanskim Zakonom o radnim standardima (iz 1947.), te potaknuti poslodavce da ne potiču prekovremeni rad (Japanski institut za rad, 2001.).¹⁸ Od koliko je značenja kvalitetna i propisna organizacija radnog vremena, govori i činjenica da se o tome često raspravljalo i na razini Europske unije. To se vidi, primjerice, iz smjernice 2003/88 EZ, koja obvezuje članice EU da osiguraju prilagođavanje rada radnicima, u slučaju da poslodavci namjeravaju odstupiti od standardnih obrazaca organizacije rada, nakon čega su mnoge države EU postale fleksibilnije u svojim rasporedima radnog vremena.¹⁹ Ono što je ovdje važno istaknuti jest prilagođavanje, ne samo potrebama poslodavaca, već i radnika.

¹⁷ Isto, 86.

¹⁸ J. C. MESSENGER, *Radno vrijeme i preferencije radnika u razvijenim zemljama*, 11-18.

¹⁹ A. BILIĆ, «Fleksibilno radno vrijeme — modus rekondilijacije privatnog i poslovnog života radnika te povećanja kompetitivnosti poslodavca», 572.

3. Teorijski pogledi

Nakon što smo rekli nešto o mijenjajućoj perspektivi vremena kroz povijest, valjalo bi spomenuti i razne teorijske poglede na vrijeme, odnosno razmatranja vremenskog koncepta kao svojevrsne dimenzije kapitala. Najprije ćemo analizirati stajališta Manuella Castellsa o vremenu i o povezanosti vremena s prostorom i kapitalom.

3.1. Manuel Castells

Castells ističe tehnološke promjene u komunikaciji, posebice u informatici, kao ključne za mijenjanje koncepcije vremena, smatrajući te informatičke tehnologije jednim od temelja modernog društva.²⁰ Prisjetimo li se brojnih izuma kojima je čovječanstvo svjedočilo kroz drugu polovicu 19. i 20. stoljeća (telefon, radio, fotoaparat, televizor, mobitel, računalo i mnogi drugi), lako ćemo uočiti koliko su se, u jednu ruku, dodatno sužili i prostor i vrijeme.

Nadalje, ne samo da se može govoriti o sužavanju prostora i vremena, već Castells ide još dalje, govoreći o tome kako kapital pokorava granice vremena i prostora, u čemu mu pomažu upravo nove tehnologije: »... kapitalistički način proizvodnje obilježava njegovo nemilosrdno širenje, koje uvijek pokušava prijeći granice vremena i prostora... Nove tehnologije omogućuju kapitalu da se prebacuje među gospodarstvima u vrlo kratkom vremenskom roku.«²¹ Bez obzira na to koliki kilometri udaljenosti i sati vremenske razlike dijelili neke gospodarske čimbenike, između kojih će se odvijati transakcija, nove informatičke tehnologije pobijedit će ograničenja koja pred ljude postavljaju prostor i vrijeme. U tom smislu možemo govoriti o različitim fazama, kada je riječ o odnosu ljudi prema vremenu: najprije, tek neznatna svjesnost o njegovom postojanju i konceptu prije Industrijske revolucije (kada su glavni čimbenici vremena bili veliki vjerski blagdani, festivali i sajmovi te promjene godišnjih doba), zatim rastuće značenje vremenskog koncepta tijekom Industrijske revolucije i u desetljećima nakon nje (kada industrijski radnici većinu vremena provode na poslu, umjesto odmarajući), da bi kroz drugu polovicu 19. i u 20. stoljeću, sve više dolazili do izražaja naponi da se nadiđu ograničenja koje vrijeme postavlja pred ljude.

Da se vrijeme u modernoj epohi našlo u svojevrsnom podređenom položaju, vidljivo je i po tome što je kapital, po Castellsu, uz pomoć informatičkih tehnologija nadišao granice vremena, ali i po tome što je u umreženom društvu, iako su vrijeme i prostor kao osnovne materijalne dimenzije

²⁰ Manuel CASTELLS, *Informacijsko doba: ekonomija, društvo i kultura. Sv. 1: Uspon umreženog društva*, Zagreb, Golden Marketing, 2000., 75-76.

²¹ Isto, 125-127.

ljudskog života isprepleteni, prostor taj koji organizira vrijeme, a ne obrnuto.²² Također, Castells smatra da je vrijeme u suvremenom umreženom društvu nepredvidivo i nemjerljivo, odnosno, da je predvidivo i mjerljivo vrijeme u suvremenom društvu praktički uništeno, dodajući kako će nove informatičke tehnologije pomoći kapitalu da pobjegne od vremena, jednako kao što će pomoći kulturi da pobjegne od sata.²³

Međutim, da vrijeme kao dimenzija kapitala kroz povijest nije izgubilo na važnosti, vidi se i po smanjenju broja radnih sati koje je, doduše, došlo skupa s intenzifikacijom rada: »Radno vrijeme u industrijaliziranim zemljama smanjilo se u posljednjih 100 godina, mjereno radnim satima po osobi u godini... to smanjenje radnog vremena zapravo prikriva činjenicu značajnog povećanja ukupnog rada, što je rezultat povećanja broja poslova...«²⁴ Uočavanje važnosti vremena kao kapitala za industrijske radnike te njihova borba za skraćivanje radnog vremena i bolji položaj radništva (primjeri čartizma i ludizma), također dovoljno govore o porastu važnosti vremena kroz povijest, posebice onoga slobodnog.

Castells je ukazao ne samo na to zašto bi vrijeme moglo biti svojevrsna nadnaravna dimenzija kapitala, već i na način na koji vrijeme nove kulture ide ruku pod ruku s kapitalizmom: »Vječno/efemerno vrijeme također odgovara upravo tome kulturalnom obliku, jer transcendiraju bilo kakav određeni slijed... Vječno/efemerno vrijeme nove kulture uklapa se u logiku fleksibilnoga kapitalizma i dinamiku umreženoga društva.«²⁵ No, vrijeme na neki način mogu transcendirati samo oni koji posjeduju dovoljno ekonomskog kapitala, te su u dodiru s modernim informatičkim tehnologijama, koje im mogu pomoći u nadilaženju vremenskih ograničenja: »... Odabrane funkcije i pojedinci transcendiraju vrijeme, dok podcijenjene aktivnosti i podređeni ljudi istrajavaju u životu kako vrijeme prolazi.«²⁶

3.2. *Pierre Bourdieu*

Za jedan drukčiji pogled na vrijeme referirat ćemo se na Pierrea Bourdieua, koji je pisao o povezanosti vremena s različitim vrstama kapitala: ekonomskim, društvenim i kulturnim. Naime, čitajući Bourdieuovu *Distinkciju*, najbolje se može razumjeti kolika je važnost vremena koje čovjek uloži u raz-

²² Isto, 403.

²³ Isto, 457-458.

²⁴ Isto, 463.

²⁵ Isto, 487.

²⁶ Isto, 491.

vijanje kulturnog kapitala, koji može steći ponajprije iz dvaju izvora: škole i obitelji.²⁷

Osim toga, Bourdieu ističe kako su vrijeme te ekonomski i kulturni kapital čimbenici koji određuju mogućnosti za bavljenje raznim hobijima, primjerice sportovima: »Sve se odvija kao da vjerojatnost bavljenja različitim sportovima ovisi, u granicama koje određuju ekonomski (i kulturni) kapital i slobodno vrijeme, o percepciji i procjeni dobiti te unutarnjih i vanjskih vrijednosti svake od praksi u odnosu na dispozicije habitusa.«²⁸

Međutim, kada je riječ o odnosu vremena i društvenog kapitala, oni kao da se međusobno uvjetuju. Naime, Bourdieu smatra da su »žene sitne buržoazije sklone žrtvovati mnogo vremena i truda kako bi stekle osjećaj da odgovaraju društvenim normama vlastite prezentacije...«²⁹ Drugim riječima, ljudi su spremni žrtvovati vrijeme kako bi stekli društveni kapital, koji im se čini značajniji od vremena samog po sebi, kao nadnaravne dimenzije kapitala. No, u ovom slučaju, vrijeme istovremeno uvjetuje društveni kapital, odnosno omogućuje da se udovolji društvenim normama. Koliko je značenje vremena kao kapitala, također se može vidjeti iz potrebe za postojanjem dovoljne količine vremena koje je nužno uložiti za stjecanje kulturnog kapitala: »Najveću distinktivnu moć imaju oni predmeti koji najbolje svjedoče o *kvaliteti prisvajanja*, dakle, o kvaliteti vlasnika, jer njihovo prisvajanje zahtijeva vrijeme ili sposobnosti, a one, budući da pretpostavljaju dugo ulaganje vremena, kao likovna ili glazbena kultura, ne mogu biti stečene na brzinu ili preko drugoga.«³⁰ Drugim riječima, kulturni i društveni kapital ne stječe se preko noći, te su u najvećem broju slučajeva potrebne godine i godine kako bi se izgradilo društvene veze i steklo dovoljno znanja na kulturnom području. Bez uloženog vremena teško je postići rezultate, bilo na kulturnom, bilo na društvenom području života.

Ono što također valja istaknuti jest Bourdieuov pogled na život umjetnikâ. Naime, to je jedna od društvenih grupa kod koje se može vidjeti kako vrijeme, u neku ruku, može nadvladati kapital, točnije ekonomski kapital: »Stil umjetničkog života koji se definira tim odmakom od svih drugih životnih stilova i njihove materijalne privrženosti, pretpostavlja neku posebnu vrstu baštine u kojoj slobodno vrijeme igra ulogu neovisnog činitelja koji može djelomice zamijeniti ekonomski kapital.«³¹

²⁷ Pierre BOURDIEU, *Distinkcija: Društvena kritika suđenja*, Zagreb, Antibarbarus, 2011., 22-23.

²⁸ Isto, 192.

²⁹ Isto, 194.

³⁰ Isto, 258.

3.3. Ostali teoretičari

Premda teorije Castellsa i Bourdieua svakako imaju veliku važnost, valjalo bi reći nešto i o drugim stajalištima. Primjerice, kada je riječ o radnom i slobodnom vremenu, Keith Thomas je pisao o tome kako moderni sociolozi tvrde da je radnik najsretniji kad radi u manjoj grupi, smatra svoj rad važnim, sudjeluje u odlukama grupe, ponosi se svojim vještinama, te mu ne treba mnogo slobodnog vremena. Takve okolnosti na radnom mjestu, nastavlja Thomas, najčešće su se mogle zateći u cehovima, zbog čega je djelomično razumljiva nostalgija, ne samo povjesničara već i radničke populacije, za poduzetničkim životom srednjeg vijeka.³²

S druge strane, Peter Burke je ukazao na različitost u mogućnostima provođenja slobodnog vremena. Tako je istaknuo da postoje barem četiri diskursa slobodnog vremena: edukacijski (u sklopu kojeg se raspravljalo o mjestu rekreacije u edukacijskom procesu, primjere čega smo mogli vidjeti u Francuskoj već u 17. stoljeću, kroz plivanje, tenis i plesanje), legalno-politički (debate o koristima rekreacije), teološko-moralni (katolički i protestantski svećenici nisu htjeli da se pretjeruje s lijenošću, te su isticali potrebu razlikovanja između korisno i nekorisno provedenog slobodnog vremena) i medicinski (u sklopu kojeg je isticana psihička potreba za opuštanjem).³³ Za istaknuti je svakako i njegovo referiranje na Eliasa i Foucaulta. Naime, Burke je smatrao: »Ako prihvatimo glavnu ideju koju dijele Elias i Foucault, ideju da je zapadno društvo postalo više regulirano u tom razdoblju (od 13. do 18. stoljeća, op. a.), onda na koncept rasonode ili slobodnog vremena možemo gledati kao na reakciju na taj trend.«³⁴ Drukčije rečeno, kako je radno vrijeme postajalo sve manje zaigrano, a radni sati dulji i preciznije određeni, tako se sve više javljala, a zatim i povećavala, potreba za rasonodom te većim i kvalitetnijim slobodnim vremenom općenito.

Možemo istaknuti i stajališta Miroslava Artića, koji je pak pisao o slobodnom vremenu kao izvoru kritičke svijesti: »Bio bi pojedinac radije slobodan od raznih obaveza, ali gotovo uvijek postoji netko tko ga uvjetuje i obvezuje i tko ima pravo na dio njegovog svakodnevnog vremena. I tom obvezujućem često daje prednost jer o uspješno obavljenim radnim obaveza-

³¹ Isto, 271.

³² K. THOMAS, »Work and leisure in pre-industrial society«, 55. (Tvrdnju Thomas preuzima od, Morris S. VITELES, *Motivation and Morale in Industry*, London, Staples Press Ltd, 1954.)

³³ P. BURKE, »The invention of leisure in early modern Europe«, 142-144.

³⁴ Isto, 149.

ma u okviru radnog vremena, ovisi čitava njegova egzistencija, o kojoj opet ovisi kakvoća slobodnog vremena.³⁵

4. Različita gledišta o vremenu

Na temelju prethodno izloženog, vidljivo je da su postojala različita stajališta kada je u pitanju karakter vremena, njegovo mijenjajuće značenje kroz povijest, te odnos vremena i (raznih vrsta) kapitala.

Imajući u vidu Castellsove teze o tome kako je ono mjerljivo i predvidivo vrijeme praktički uništeno, moglo bi se reći da on ipak pretjeruje, odnosno da preuveličava moć modernih tehnologija, naglašavajući njihovu mogućnost da »pobijede« ograničenja koja vrijeme postavlja pred ljude. Iako se može reći da moderne tehnologije zasigurno, barem djelomično, nadilaze ograničenja koja pred ljude postavlja vrijeme, ono će i dalje biti veoma važan čimbenik, što je vidljivo po samoj činjenici da brzina transakcija u gospodarstvu (posebice, na primjer, na tržištu dionica) može biti ključna za stvaranje profita ili minusa. Dakle, o vremenu smo i dalje ovisni, kako u gospodarskom, tako i u političkom, društvenom i ostalim sektorima života. Na kraju krajeva, koliko često čujemo kako ljudi i dan-danas izgovaraju »vrijeme je novac«? S obzirom na Castellsove teze kako vrijeme u moderno doba sve više postaje podređeno ekonomskom kapitalu, odnosno ljudima koji posjeduju dovoljno moći i kapitala da uz pomoć modernih tehnologija nadiđu vremenska ograničenja, njegova stajališta možemo djelomično usporediti s Artičevim, koji je smatrao da egzistencija i mogućnosti provođenja kvalitetnog slobodnog vremena ovise ponajprije o uspješno obavljenom poslu, odnosno, o dovoljnoj količini stečenog ekonomskog kapitala. No, čitajući dalje Artičev tekst, može se istaknuti kako vrijeme zato nije podređeno i kulturnom kapitalu, jer se tu radi o ravnopravijem odnosu, gdje se (slobodno) vrijeme i kulturni kapital međusobno uvjetuju: »Prema ruskom teoretičaru kulture Sokolovu, duhovna kultura bi onoliko ispunjavala zabavnu funkciju koliko bi uistinu bilo slobodnog vremena. Takvi bi sadržaji kroz raznovrsne oblike duhovne kulture oplemenjivali slobodno vrijeme, i poticali bi pojedince, mišljenja je Sokolov, na »samoizražavanje ličnosti« kroz »svoje stvaralačke potencijale.«³⁶

S druge strane, za razliku od Castellsa, koji smatra da su i prostor i (ekonomski) kapital (uz pomoć suvremenih tehnologija) čimbenici koji su »nadređeni« vremenu, Bourdieu kao da nešto jače naglašava važnost i snagu vre-

³⁵ M. ARTIĆ, »Prema novom iskustvu slobodnog vremena: slobodno vrijeme kao izvoriste kritičke svijesti«, 282.

³⁶ Isto, 283.

mena kao zasebnog čimbenika: »Doista valja imati na umu s jedne strane činjenicu da je vrijeme, unatoč mogućnosti da se prisvoji vrijeme drugih ili uštedi na vremenu svim strategijama racionalizacije, osobito korištenjem slobode da se ide protiv vremena i protiv mjesta koje omogućuje da se izbjegnu učinci pretrpanosti, nedvojbeno jedno od antropoloških ograničenja koje je najteže zaobići, a s druge strane, da trgovačka vrijednost vremena... raste u mjeri u kojoj se penje u društvenoj hijerarhiji.«³⁷ Također, ovdje možemo govoriti i o isprepletenosti vremena, ne samo s ekonomskim, već i s društvenim kapitalom, s obzirom na to da Bourdieu govori o trgovačkoj vrijednosti vremena s jedne strane, te o povezanosti društvene hijerarhije s trgovačkom vrijednošću vremena s druge strane.

Što se tiče Burkeove teorije, iako se možemo složiti s njegovom tezom o raznim diskursima slobodnog vremena (edukacijskim, legalno-političkim, teološko-moralnim i medicinskim), valjalo bi kao svojevrsnu nadopunu njegovim tumačenjima uzeti u obzir i prilike u suvremenom društvu, gdje je uočljivo postojanje bezbroj načina provođenja slobodnog vremena: zabava (odlazak u noćne klubove, restorane, bistroe, na koncerte...), obrazovanje (čitanje knjiga, tečajevi, bavljenje glazbom, slikarstvom ili drugom umjetnošću), pasivni odmor (spavanje, ležanje, televizija, radio...), kultura (muzeji, galerije, kazališta, izleti, sajmovi...), obitelj i tradicija (odlazak u crkvu, folklor, obiteljsko druženje, tradicijske igre...), sport i mnogi drugi.

Nadalje, na temelju izloženog, mogli bi se izvući zaključci o postojanju nekih dihotomija koje se protežu kroz povijest, a na kojima možemo primijetiti različite odnose prema vremenu. Za početak, možemo govoriti o različitom odnosu prema vremenu na selu s jedne strane, te u gradu s druge strane.

Vezano uz tu dihotomiju, možemo govoriti i o oprečnim pogledima na vrijeme između ljudi koji rade u poljoprivredi (koja se češće veže uz selo) i onih što rade u industriji (koja je vezana uz grad). Thompson ističe da su zanemarivanje vremena te izmjene napornog rada i lijenosti bile moguće u poljoprivrednim i ribarskim zajednicama, te u radionicama s manjom podjelom rada, gdje su iskušenja da se ostane dulje u krevetu radi sna, često značila i produžavanje posla do kasno navečer.³⁸ Mogli bismo otići i nešto dalje pa ustvrditi da su na selu, odnosno u poljoprivredi i drugim primarnim djelatnostima, radnici lakše gospodarili vremenom (ljudi su ondje prilagođavali aktivnosti svojim obvezama i ritmovima prirode), dok je u gradu, (vezanom uz industriju), vrijeme češće gospodarilo radnicima. Kako je i tijekom 20. sto-

³⁷ P. BOURDIEU, *Distinkcija: Društvena kritika suđenja*, 258.

³⁸ E. P. THOMPSON, »Time, work-discipline and industrial capitalism«, 59, 73.

ljeća postojala razlika u doživljavanju vremena između grada i sela, dovoljno govore i pokušaji mijenjanja radnog tjedna u SSSR-u 1940. godine, kada su vlasti pokušale uvesti neprekidni radni tjedan, što je naišlo na otpor kad stanovništva: »Nakon protesta obitelji koje su bile razdvojene razlikama u rasporedu svojih članova, 1940. godine vraćen je sedmodnevni tjedan, osobito nakon što se shvatilo da su gradovi živjeli u šestodnevnom obrascu, a veći dio sela još uvijek je poštovao tradicionalni tjedan, što je dovodilo do opasnoga kulturnog raskola između seljaka i industrijskih radnika.«³⁹

Kad već spominjemo različite poglede na vrijeme u poljoprivredi s jedne, te u industriji s druge strane, valja istaknuti da posebnu priču čine uslužne, odnosno trgovačke djelatnosti, imajući u vidu da su trgovine nerijetko otvorene čak i nedjeljom. Radnici u takvim djelatnostima u posebno su nezgodnom položaju, zbog mogućih negativnih posljedica, kao što su izostanak ili neadekvatna kompenzacija za prekovremene sate, nekvalitetan društveni i obiteljski život (posebice kod onih koji su roditelji), slabije zdravlje, manjak vremena za rekreaciju, te gubitak zdrave ravnoteže između rada i života, odnosno radnog i slobodnog vremena.⁴⁰ Na jedan način, oni koji rade nedjeljom s jedne strane, i oni koji obavljaju kupnju nedjeljom s druge strane, kao da ne dijele istu stvarnost, čak ni isto vrijeme: »Sever, predsjednik Nezavisnih hrvatskih sindikata, smatra kako su Hrvati suviše pomodno prigrlili potrošački mentalitet i, zaneseni novopečenim konzumerističkim izborom, priznaju samo vlastitu definiciju slobode, koja je rasterećena odgovornosti prema onima — radnicama i radnicima — koji im tu slobodu omogućavaju, u prvom redu, svojom radnom raspoloživošću, svakim danom u tjednu.«⁴¹ Drugim riječima, oni koji kupnju obavljaju nedjeljom, ponekad kao da nisu svjesni koliko ustvari ovise o onima koji nedjeljom žrtvuju svoje vrijeme kako bi drugi mogli kupovati.

Češće gospodarenje s vremenom zaposlenika također možemo vezati uz dihotomiju između stroja i čovjeka. U industriji, gdje prevladavaju strojevi (uz nadgledanje poslovođa i nadzornika) veća je mogućnost da će vrijeme biti »nadređeno« radnicima, negoli u poljoprivredi, gdje su radnici ti koji upravljaju radnim ritmom i vremenom. Ako poljoprivredni radnici i koriste strojeve tijekom svog rada, koriste ih prema svojim potrebama, a ne prema uputama i potrebama poslodavaca i nadzornika. Stoga možemo ići još dalje

³⁹ M. CASTELLS, *Uspon umreženog društva*, 456-457.

⁴⁰ Jeronim DOROTIĆ, »Kvaliteta života i neradna nedjelja«, *Slobodna nedjelja: kultura u nestajanju?*, 50-52.

⁴¹ Ivana BRSTILO, »Rad nedjeljom: put u potrošačko društvo?«, *Slobodna nedjelja: kultura u nestajanju?*, 85-86.

i govoriti o dihotomiji između radnika i poslodavaca. Naime, oni koji su plaćeni za svoj rad, ipak doživljavaju razliku između vlastitog i poslovođinog vremena, a samim time intenzivnije doživljavaju i razliku između radnog i slobodnog vremena. To nas dovodi do dihotomije između radnog i slobodnog vremena, s obzirom na to da je, za razliku od industrijskih radnika u gradovima (u kojima je izraženije razmišljanje poput »vrijeme je novac«), u primitivnijim, poljoprivrednim zajednicama, granica između radnog i slobodnog vremena često bila tanja i slabije definirana, te su i društveni odnosi i rad znali biti isprepleteni.

Kad je u pitanju dihotomija radnog i slobodnog vremena, to odlično opisuje Vidulin-Orbanić, koja tvrdi da čovjek određuje svoj stil života upravo kroz tu dihotomiju.⁴² Drugim riječima, moglo bi se zaključiti: Koliko je čovjek tijekom radnog vremena objekt (doduše, ovisno o vrsti posla koju obavlja), toliko je u svom slobodnom vremenu subjekt koji sam određuje što će s tim vremenom činiti. Vidulin-Orbanić također ističe važnost aktivnog i korisnog provođenja slobodnog vremena: »To je vrijeme za kritičko promišljanje, za stvaranje, za odgoj i učenje, vrijeme za osobnu nadogradnju, za kulturni doprinos i za promicanje kulture življenja.«⁴³ Milan i Rajka Polić stavljaju naglasak na dvostruku narav slobodnog vremena: »Pa ako je 'slobodno vrijeme' zapravo vrijeme slobode, onda je to, s jedne strane, vrijeme *slobodno od* čega, kao što je i, s druge strane, vrijeme *slobodno za* što. Slobodno od čega i za što? Općenito uzevši, moglo bi se reći: *od* bilo kakve prisile i *za* stvaralaštvo.«⁴⁴ Njih dvoje vjerojatno najjače od svih spomenutih autora naglašavaju tu dihotomiju: »... jer slobodno je vrijeme, vrijeme slobode, a ne vrijeme prinude ili rada. I zato čovjek ima vremena samo dok ne radi, jer kad radi vrijeme ne pripada njemu, on ga dakle nema.«⁴⁵ Premda je to istina u slučaju brojnih radnika koji ne rade posao koji im je zanimljiv, moglo bi se reći da je ovo ipak pretjerano pesimističan pogled na radno vrijeme. Unatoč tome što velik broj ljudi u svijetu ne radi posao koji ih istinski ispunjava, i dalje postoje mnogi koji rade posao koji ih ispunjava i zanima, pa stoga ne doživljavaju radno vrijeme kao nešto strano i otuđeno, ili pak kao tlačku. M. i R. Polić također ističu vezu između kapitalizma i pojedinca koji svoje slobodno vrijeme ne zna produktivno koristiti: »Čovjek pak koji je nesposoban osmisliti i samodjelatno se ostvariti u svoje slobodno vrijeme, prisiljen je sve svoje raspoloživo vrijeme biti radnik ili potrošač, a to znači da se u

⁴² S. VIDULIN-ORBANIĆ, »Fenomen slobodnog vremena u postmodernom društvu«, 20.

⁴³ Isto, 24.

⁴⁴ M. POLIĆ, R. POLIĆ, »Vrijeme, slobodno od čega i za što?«, 259.

⁴⁵ Isto, 258.

potpunosti stavlja u službu održavanja i rasta kapitala, pa je kao takav kapitalizmu upravo idealan.⁴⁶

U odnosu između radnog i slobodnog vremena, važne čimbenike svakako predstavljaju prekovremeni sati, nepuno radno vrijeme te fleksibilno radno vrijeme. Posebnu pozornost valja posvetiti fleksibilnom radnom vremenu koje u zadnjih nekoliko desetljeća postaje sve rašireniji oblik rada. Iako se i Castells dotaknuo teme fleksibilnog radnog vremena (posebice kod ženske radne snage), posebnu pažnju tim fenomenima posvetili su Bilić i Messenger. Naime, fleksibilno radno vrijeme nije korisno samo za radnike, već i za poduzeća, što je vidljivo kroz produžavanje ukupnog trajanja radnog vremena, prilagođavanje radnog vremena potrebama tržišta i smanjenje troškova (posebice za prekovremene sate).⁴⁷ U prilog obostranoj koristi od fleksibilnog radnog vremena — i za radnike i za poduzeće — govori i studija o šest velikih američkih kompanija (Lucent, Honeywell, Motorola, Kraft Foods, Amway i Bristol Meyers Squibb), koja je utvrdila da je 70 posto menadžera i 87 posto radnika govorilo o pozitivnom utjecaju na produktivnost, kao rezultat primjene fleksibilnog radnog vremena (Centar za rad i obitelj pri Ve-leučilištu u Bostonu, 2002.).⁴⁸ Što se tiče prekovremenih sati, Messenger (koji se pak referira na Boscha i Lehdorffa)⁴⁹ dodaje kako mnogi pokazatelji govore da je skraćivanje »prekomjernog« broja radnih sati dovelo do značajnog rasta produktivnosti. Do toga dolazi zbog veće brzine u radu (psihološka prilagodba radnika na manji broj radnih sati), manjeg broja nepredvidenih stanki za odmor, te manjeg broja izostanaka s radnog mjesta. Također, Messenger ističe (po uzoru na Barmbyja),⁵⁰ kako je opće poznato da postoji pozitivna veza između povećanog broja radnih sati i izostanaka s radnog mjesta.⁵¹ Premda sve raširenije pojave skraćenog i fleksibilnog radnog vremena donekle idu u prilog Castellsovoj tezi o nemjerljivom i nepredvidljivom vremenu, te trendove možemo samo djelomično usporediti s njegovim stajalištima, imajući u vidu da je Castells otišao korak dalje, ustvrdivši da će kultura moći pobjeći od sata kao i kapital od vremena.

⁴⁶ Isto, 262.

⁴⁷ A. BILIĆ, »Fleksibilno radno vrijeme«, 568.

⁴⁸ J. C. MESSENGER, *Radno vrijeme i preferencije radnika u razvijenim zemljama*, 182.

⁴⁹ Gerhard BOSCH, Steffen LEHDORFF, »Working-time reduction and employment experiences in Europe and economic policy recommendations«, *Cambridge Journal of Economics* 25 (2001) 2, 209-243.

⁵⁰ Tim BARMBY, Marco ERCOLANI, John TREBLE, »Sickness absence: an international comparison«, *The Economic Journal*, 112 (2002) 480, 315-331.

⁵¹ Isto, 181.

Naposljedku, možemo doći do zaključka kako je u modernim industrijskim društvima izraženija potreba za štednjom vremena, te za jasnijim razgraničenjem »posla« i »života«, za razliku od primitivnijih zajednica, gdje nema jasne distinkcije između posla i slobodnog vremena.⁵² Ovime smo nastojali ukazati na nekoliko dihotomija: selo — grad, industrija — poljoprivreda, stroj — čovjek, radnik — poslodavac i radno vrijeme — slobodno vrijeme. Te su distinkcije počele sve više dolaziti do izražaja nakon Industrijske revolucije. Doduše, valja napomenuti da ove opreke nisu uvijek bile niti su međusobno isključive, s obzirom na to da nije lako naći idealne tipove u stvarnosti.

5. Zaključak

Ovaj bi rad mogao poslužiti u nekoliko područja. Šire govoreći, može biti od koristi u području gospodarske i društvene povijesti te ekonomske sociologije. Ako bismo morali preciznije definirati, kada je u pitanju sociološka znanost, mogao bi poslužiti i u području sociologije rada, sociologije slobodnog vremena ali i brzo rastuće sociologije industrijalizacije.

Obrativši pozornost na tumačenja raznih teoretičara s područja sociološke i povijesne znanosti, nastojalo se analizirati kako se, kroz povijest, mijenjao odnos ljudi prema vremenu, kao i odnos vremena kao zasebne dimenzije kapitala prema ekonomskom, društvenom i kulturnom kapitalu. Pritom se moglo vidjeti da su neki teoretičari, poput Castellsa, smatrali da je vrijeme, na jedan način, postalo podređeno ekonomskom kapitalu i modernim informatičkim tehnologijama, dok su drugi, poput Bourdieua, više isticali međusobnu uvjetovanost vremena s jedne strane, te društvenog i kulturnog kapitala s druge.

Na taj način nastojalo se prikazati da je postojala ne samo drukčija svijest o važnosti vremena kroz različite povijesne epohe, uključujući današnje doba, već i kako se s vremenom razvila sve veća distinkcija i razgraničenje između različitih dimenzija vremena, primjerice radnog i slobodnog. Sve veće razgraničenje između radnog i slobodnog vremena, koje je naročito primjetno u modernim industrijskim društvima, postepeno je dovelo i do veće raznolikosti u načinima provođenja slobodnog vremena. U tom smislu možemo govoriti i o tome kako ljudi sve više razmišljaju o potrebi da ekonomski kapital zamijene slobodnim vremenom, koje bi mogli što produktivnije koristiti.

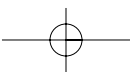
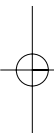
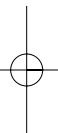
⁵² K. THOMAS, »Work and leisure in pre-industrial society«, 51; E. P. THOMPSON, »Time, work-discipline and industrial capitalism«, 93.

Ivan Arapović

Time as Transcendental Dimension of Capital

The general aim of this paper is to show how time as some sort of transcendental dimension of capital has become more prominent throughout history. It is not only visible according to various factors mentioned in texts, but as well, in deliberation of numerous theorists, such as Manuel Castells, Pierre Bourdieu, Peter Burke and others. Thereby, if one is to upgrade Bourdieua's theory of capital types, one can attribute time as transcendental dimension of capital having in mind 'intangibility' and well as the meaning time has for people; especially if is one pays attention to the fact that time, apart from previous historic eras, does not »pass« any more — instead it is »used«. Furthermore, when analyzing Castells theory, it is important to note how time is noticeably connected to space. Thereby, one can also explain and analyze the importance of time through various dichotomies addressed in this paper, pending whether is it related to a village or a city, economic activity and people status inside those economic activities. In this way, it is evident how important is working and leisure time in growing sociology of work, sociology of industrialization and sociology of leisure.

Keywords: *industrial revolution, leisure time, working time, modernization, historical concept of time*

Francusko orijentalističko slikarstvo kao izraz kulturnoga imperijalizma: *Parisiennes en costume algérienne*

Dora TOT, Mursko Središće

Pregledni rad
(primljeno: 11. travnja 2018.)
UDK 75Renoir, P.-A.
7.072.3Said, E. W.

Na tragu postkolonijalnog kritičara Edwarda Wadie Saida, koji je uočio vezu između orijentalizma i estetske produkcije, rad preispituje tezu o utjecaju orijentalističkog diskursa na slikarsku umjetnost i umjetnike, kroz analizu djela francuskog impresionističkog slikara Pierre-Augustea Renoira, nazvanog Parisiennes en costume algérienne iz 1872. godine. Renoirovo slikarsko djelo pritom se nastoji objasniti u širem povijesnom kontekstu i u odnosu s drugim kulturnim pojavama.

Ključne riječi: Edward W. Said, kulturni imperijalizam, kolonijalizam, orijentalizam, Pierre-Auguste Renoir

Uvod

Tijekom 18. i 19. stoljeća europske su sile gradile kolonijalna carstva na temelju svoje političke, vojne i ekonomske snage. Međutim, održavanju njihove vlasti nad koloniziranim područjima i autohtonim stanovništvom, služio je drugi aspekt moći, koji se manifestirao kroz provedbu kulturnog utjecaja. U okviru kulturne dominacije Zapada nastao je »orijentalizam«, pojam koji je najjednostavnije definirati kao zapadni diskurs o Istoku, odnosno Orijentu. Kao izravna posljedica širenja orijentalističkog diskursa u Zapadnoj Europi, u spomenutom se povijesnom kontekstu javila i orijentalistička umjetnost.

Kulturni teoretičar Edward W. Said u svom je kapitalnom djelu *Orijentalizam* (1978.) istoimeni fenomen objasnio s kulturološke perspektive kao »(...) razmjenu između individualnih autora i velikih političkih koncerna što su ih oblikovala carstva — britansko, francusko i američko — na čijem su intelektualnom i imaginativnom području tekstovi nastali.«¹ Pritom je tvrdio da je cjelokupna zapadna orijentalistička umjetnost nastala kao oblik kulturnog imperijalizma, čiji je zadatak bio legitimizirati dominaciju Zapada i pod-

¹ Edward W. SAID, *Orijentalizam*, Zagreb, Konzor, 1999., 23.

ređeni položaj »Orijentalaca«. Međutim, Said je svoje istraživanje bazirao na tekstualnoj analizi, naglasivši kako nije uspio raspraviti problematiku orijentalističkog slikarstva.² Njegove su ideje, premda ne bez kritike,³ ubrzo stekle širok odjek; pojedini povjesničari umjetnosti analogno su ih koristili u vlastitoj analizi orijentalističkih slikarskih djela. S obzirom na to da svjedočanstvo slika nadopunjuje i podupire dokaz pisanih dokumenata, ovaj metodološki pristup također zaslužuje pažnju povjesničara.⁴

Stoga je namjera ovoga rada metodom studije slučaja analizirati sliku renomiranog francuskog impresionističkog slikara Pierre-Augustea Renoira *Parisiennes en costume algérienne* (Parižanke u alžirskim kostimima), nastalu 1872. godine, te u okvirima postkolonijalne teorije utvrditi je li spomenuto umjetničko djelo projekcija orijentalizma kao oblika kulturne dominacije i kolonijalne moći Zapada, odnosno, je li autorova individualnost nužno ograničena orijentalističkim diskursom, kao što je tvrdio Said. Prije same analize djela, nužno je pobliže objasniti pojam orijentalizma i razvoj francuskog orijentalističkog slikarstva, kao i kontekst nastanka djela, te upoznati autora i njegove namjere.

1. Orijentalizam i umjetnost

Orijentalizam je interdisciplinarni termin iz postkolonijalne teorije, koji je Said između ostalog tumačio i kao oblik kulturne moći/dominacije, ostvaren pomoću određenog znanja o Istoku,⁵ čime je uspješno primijenio izvorno Foucaultovu teoriju o znanju kao obliku moći.⁶ Uzimajući konkretan primjer, proces kolonizacije uključivao je stvaranje kolonijalnog diskursa, jezika i načina reprezentacije i percepcije, kojim se kolonizirano stanovništvo subordiniralo u svrhu vladanja njime.⁷ Prema tome, orijentalizam je kolonijalni diskurs koji producira znanje i stvara slike radi održavanja »kulturne hegemonije«,⁸ odnosno »zapadni način da se dominira Orijentom, da ga se restrukturi-

² Isto, 154.

³ Neke od kritika Saidovoj tezi uputili su povjesničari Bernard Lewis u članku »The Question of Orientalism« (1982.), zatim John M. MacKenzie u knjizi »Orientalism: History, Theory and the Arts« (1995.) te Robert Irwin u »Dangerous Knowledge: Orientalism and its Discontents« (2006.).

⁴ Peter BURKE, *Očevid: upotreba slike kao povijesnog dokaza*, Zagreb, Antibarbarus, 2003., 197.

⁵ E. W. SAID, *Orijentalizam*, 54.

⁶ Shelley WALIA, *Edward Said i pisanje historije*, Zagreb, Naklada Jesenski i Turk, 2002., 25-32.

⁷ John McLEOD, *Beginning Postcolonialism*, Manchester, Manchester University Press, 2000., 17.

⁸ S. WALIA, *Edward Said i pisanje historije*, 11.

D. Tot: *Francusko orijentalističko slikarstvo kao izraz kulturnoga imperijalizma...*

ra i ima nad njime vlast.⁹ Orijentalistički diskurs stvorio je stereotipan, pojednostavnjen i monolitan prikaz Orijenta, reduciran na prepoznatljive karakteristike; on je iracionalan i barbarski, ali ujedno i misteriozan, erotičan i senzualan.

Takav diskurs dosljedno promovira »viđenje Drugog, posredovano stereotipima i predrasudama«,¹⁰ kao i opoziciju Istoka prema Zapadu. Orijent je tako postao objekt zapadnjačkoga proučavanja, čiji su temeljni razlozi političke prirode. Štoviše, Said naglašava kako je orijentalizam:

»(...) mnogo više od puke zbirke laži. Zato orijentalizam nije nestvarna europska fantazija o Orijentu, nego stvoreni korpus teorije i prakse u koji se naraštajima znatno materijalno ulagalo. Kontinuirano ulaganje učinilo je orijentalizam, kao sustav znanja o Orijentu, prihvaćenim filtrom kroz koji je Orijent prodirao u zapadnu svijest, baš kao što je isto to ulaganje umnožilo — zapravo, učinilo dosta plodnima — tvrdnje što su se raširile iz orijentalizma u opću kulturu.«¹¹

Orijentalizam, kao zapadnjačka ideja o Istoku, dio je kolonijalnog imaginarija koji je legitimirao i opravdavao kolonijalizam na kulturnim temeljima. Umjetnost je pritom služila kao jedno od oruđa za ostvarivanje kolonijalne dominacije i održavanje imperijalnih režima.¹² Osim što su odražavali moć Zapada, umjetnički su prikazi konstruirali orijentalnu stvarnost. Takozvani »prividni realizam« orijentalističkog slikarstva jedan je od vidova kulturnog imperijalizma, kojim se nastojalo vizualizirati znanje i »istinu« o Orijentu, pri čemu se očituju kolonijalni diskurs i orijentalni simbolizam. Stoga slikarstvo može poslužiti za razumijevanje orijentalističkoga diskursa koji reprezentira Istok putem statičnih znakova i simbola.¹³ Važnost takve vizualne umjetnosti nalazi se u činjenici da je kao vizualni medij anticipirao latentni način propagandnoga djelovanja masovnih medija današnjice, koji na identičan način i u suvremenom kontekstu propagiraju orijentalizam i orijentalistički diskurs.¹⁴

⁹ E. W. SAID, *Orijentalizam*, 9.

¹⁰ P. BURKE, *Očevid*, 146.

¹¹ E. W. SAID, *Orijentalizam*, 13.

¹² Roger BENJAMIN, *Orientalist Aesthetics: Art, Colonialism, and French North Africa, 1880—1930*, Berkeley, University of California Press, 2003, 23; S. WALIA, *Edward Said i pisanje historije*, 49-53.

¹³ P. BURKE, *Očevid*, 38.

¹⁴ Linda NOCHLIN, »The Imaginary Orient«, *The Politics of Vision: Essays on 19th Century Art and Society*, New York, Harper Row, 1989, 56-57.

2. Razvoj francuskog orijentalističkog slikarstva

Premda je Istok oduvijek intrigirao zapadne umjetnike, povijesni razvoj orijentalističke umjetnosti možemo sustavno pratiti intenziviranjem interakcije između Istoka i Zapada, koja simbolično započinje Napoleonovim osvajanjem Egipta 1798. godine. Pritom je značajno da su u spomenutoj ekspediciji, osim vojnoga i znanstvenoga osoblja, sudjelovali i umjetnici. Prikazujući Istok kao primitivan i barbarski, kojemu je nužno potrebna zapadna *civilizacijska misija*, njihova su djela primarno korištena u propagandne svrhe. Prezentacija umjetničkih djela kojima se vizualizira inferiornost Drugoga, predstavljala je jedan od načina da se francuskoj javnosti opravdaju osvajanja i dobije podrška za provođenje imperijalističke politike.¹⁵ U spomenute svrhe služio je Salon, najveća i najuglednija francuska umjetnička izložba koja se održavala u Parizu pod sponzorstvom državnih vlasti.¹⁶

Orijentalistička umjetnost javila se kao rezultat spleta diskursa i znatiželje umjetnika prema Istoku. U francuskim slikarskim krugovima orijentalizam je brzo stjecao popularnost. U početnoj je fazi bio posebno privlačan pripadnicima romantizma, poput Eugènea Delacroixa (1798.—1863.) koji je ostavio za sobom respektabilan broj orijentalističkih djela. Neoklasicizam te akademizam, sa svojim reprezentativnim pripadnicima Jean-Auguste-Dominiqueom Ingresom (1780.—1867.) i Jean-Léonom Gérômeom (1824.—1904.), također su izrazili zanimanje za egzotične kulture Istoka. Međutim, mnogim su slikarima antička i suvremena literarna djela (npr. *Lettres persanes* baruna de Montesquieua) bila uobičajeniji izvor znanja o Istoku od izravnog iskustva. Unatoč spomenutoj praksi, bilo je i onih koji su s državnim činovnicima i trgovcima putovali na Bliski istok i u Sjevernu Afriku, kako bi što bolje proučili tamošnji krajolik i kulturu te ih prikazali publici na Zapadu.¹⁷

Dominantna forma orijentalističkog slikarstva bila je tzv. »orijentalna žanr-slika«. Posebice su bile popularne scene harema koje impliciraju erotičnost, ljepotu i izolaciju, prikazujući nage ili »orijentalno« odjevene *odaliske*, odnosno konkubine, mnoge sa zapadnjačkim značajkama, kako odmaraju u »orijentalnom« ambijentu. Pritom je važno imati na umu da je takva scenografija bila namijenjena europskoj publici. Premda u tim scenama nema fizičke nazočnosti Europljana, europocentrična perspektiva odaje njihovu psihološ-

¹⁵ Jennifer MEAGHER, »Orientalism in Nineteenth-Century Art.«, *Heilbrunn Timeline of Art History*, New York, The Metropolitan Museum of Art, 2004, https://www.metmuseum.org/toah/hd/eur/hd_eur.htm. Pristup ostvaren 5. 3. 2019.

¹⁶ »Salon«, *Encyclopædia Britannica*, <https://www.britannica.com/art/Salon-French-art-exhibition>. Pristup ostvaren 5. 3. 2019.

¹⁷ R. BENJAMIN, *Orientalist Aesthetics*, 61.

D. Tot: *Francusko orijentalističko slikarstvo kao izraz kulturnoga imperijalizma...*

ku prisutnost. Zapadnjacima je općenito bio zabranjen ulazak u saraj, a mnogi autori takvih djela nikad nisu putovali na Istok (npr. Ingres), već su se isključivo oslanjali na maštu i prepričavanja. Iako orijentalne scene djeluju kao prikaz stvarnosti, orijentalistički elementi stvaraju imaginarnu, iskrivljenu orijentalističku stvarnost, takozvani »prividni realizam«. Prema tome, slika je odraz stvarnosti, konstruirane od strane onih koji imaju moć, odnosno projekcija orijentalističkog imaginarija prepunog stereotipa na slikarsko platno. Stereotipiziranje upravo fiksira »različitost« Istoka, kojim se težilo prikazati kao suprotnost civiliziranom Zapadu.¹⁸

Intenzivni razvoj francuske orijentalističke umjetnosti potaknula je u prvom redu kolonizacija Alžira. Početak francuske prisutnosti na tome području označila je invazija na grad Alžir 1830. godine, tada pod osmanskom upravom. Tom prilikom vojne snage su pratili i umjetnici, ponajprije slikari, poput Louis-Philippea Crépina, Théodorea Gudina i Eugènea Isabeya. U daljnjim ekspedicijama također su sudjelovali slikari (Adrien Dauzats, Horace Vernet), pozvani da zajedno s književnicima glorificiraju uspjehe kolonijalnih snaga u sjevernoj Africi.¹⁹ Zagovornici orijentalističkoga slikarstva, poput slikara-kritičara Eugènea Fromentina, smatrali su da će kroz orijentalizam revitalizirati izgublenu europsku duhovnost. Nasuprot njima, 1870-ih godina sve su glasniji postajali kritičari orijentalista, među kojima posebno mjesto zauzima Jules-Antoine Castagnary, za kojeg se pretpostavlja da je u umjetnost uveo »orijentalizam« kao pejorativni termin. Castagnary je francusko kolonijalno carstvo diskvalificirao kao umjetnički subjekt, preporučujući teme iz suvremenoga života francuske nacije.²⁰

Međutim, ubrzo je prevladalo mišljenje suprotno Castagnaryjevom. Vodeći teoretičar i najaktivniji promotor orijentalističkog pokreta, Léonce Bénédite, svojom je retorikom i kulturnom politikom prihvatio zadatak vizualne propagande, držeći kolonijalno slikarstvo patriotskim činom glorifikacije Francuske. U cilju revitalizacije pokreta, 1893. godine, zajedno sa svojim istomišljenicima, poput slikara Étiennea Dineta, Eugènea Girardeta i Paula Leroya, osnovao je Društvo francuskih orijentalističkih slikara (*Société des Peintres Orientalistes Français*) i postao njegovim prvim predsjednikom.²¹

U svrhu propagiranja orijentalizma i putovanja na Istok, Društvo je održalo prvu veliku, a od 1895. do 1899. godine i niz retrospektivnih izložbi ori-

¹⁸ P. BURKE, *Očevid*, 133-146; J. MEAGHER, »Orientalism in Nineteenth-Century Art«.

¹⁹ Gérard-Georges LEMAIRE, *The Orient in Western Art*, Cologne: Könemann Verlagsgesellschaft, 2001, 153-166.

²⁰ R. BENJAMIN, *Orientalist Aesthetics*, 24-25.

²¹ Isto, 6-7, 31.

jentalističke umjetnosti, veličajući slikare poput Théodorea Chassériaua i Gustavea Achille Guillaumeta. Ministarstvo kolonija pružalo je Društvu podršku financiranjem njihovih godišnjih izložbi te stipendiranjem putovanja mladih umjetnika za rad u francuskom kolonijalnom carstvu.²²

3. Renoirov orijentalizam

Iako je ponajprije upamćen po impresionističkim djelima kojima je idealizirao ljepotu pitoresknoga krajolika i francuskih žena u trenutcima dokolice, manje je poznato da je Pierre-Auguste Renoir (1841.—1919.) slikao orijentalne teme u duhu tradicije francuskoga orijentalističkoga slikarstva, čime njegov status doktrinarnoga impresionista postaje upitan. Oko godine 1870. napustio je tematiku suvremenog francuskog života i počeo eksperimentirati s orijentalizmom, ne obazirući se na primjedbe protivnika orijentalista. Njegova prva orijentalistička djela, koja se uvelike temelje na vlastitoj imaginaciji i oponašanju Delacroixa, poput famozne *Odalisque* (1870., National Gallery of Art, Washington) te *Mme Stora en costume algérienne* (1870., Fine Arts Museums of San Francisco), nastala su kao odgovor na narudžbu židovskoga trgovca Nathana Store za portretom vlastite žene.²³ Godine 1875., kada je pokret protiv orijentalizma bio na vrhuncu, Renoir je naslikao kopiju Delacroixova remek-djela *Lanocejuive* (1841.), nastalog djelomično kao *homage*, a djelomično kao ispunjenje narudžbe industrijalca Jeana Dollfussa.²⁴

U dva kratka posjeta Alžiru (1881. i 1882.), kamo se uputio radi oporavka od upale pluća, naslikao je gotovo trideset veduta i žanr-slika. Njegov bliski prijatelj Albert André, opisao ga je kao čovjeka lišena kolonijalističkih predrasuda, koji je živio i prijateljevao s lokalnim ljudima, čak i sa ženama. Štoviše, André tvrdi da se Renoir uspio osloboditi francuskoga kolonijalnoga diskursa i vlastitim očima promotriti »stvarni« Alžir. Tvrdio je da njegova djela reflektiraju bliskost i poznavanje kulture, zaključivši da nikad nije slikao *en orientaliste*.²⁵ Međutim, povjesničar umjetnosti i vrsni poznavatelj Renoirovog opusa, Roger Benjamin, smatra da »stvarnost« Orijenta nije oslobodila Renoira ranijih imaginacija inspiriranih Delacroixovim djelima. Prema Benjaminu, analiziranjem serije slika koje odaju vezu s ikonografijom kolonijalnog Alžira, Renoir je ostao orijentalist, kao što je bio i onda kada je pr-

²² Isto, 278.

²³ G-G. LEMAIRE, *The Orient in Western Art*, 260-262.

²⁴ R. BENJAMIN, *Orientalist Aesthetics*, 34; Ludmilla JORDANOVA, *The Look of the Past: Visual and Material Evidence in Historical Practice*, Cambridge, Cambridge University Press, 2012, 219-220.

²⁵ Albert ANDRÉ, *Forward. Renoir's Atelier*, San Francisco, Alan Wofsy Fine Arts, 1989, xxxvii.

D. Tot: *Francusko orijentalističko slikarstvo kao izraz kulturnoga imperijalizma...*

vi put pokušavao prikazati Alžir na platnu. Tome u prilog govori činjenica da je u razdoblju od 1893. do 1900. godine izložio devet svojih »alžirskih« slika pri Društvu francuskih orijentalističkih slikara, postavši njegovim počasnim članom.²⁶

Valja naglasiti da je Renoirov orijentalizam, usmjeren prema egzotičnome krajoliku, bio kratkotrajan jer se slikar ubrzo vratio »opsesiji« portretiranja žena. Prije putovanja u Alžir zamišljao je arapske žene kao misteriozne zavodnice, spremne na poziranje. Međutim, one su mu ostale trajno nedostupne, jer poput drugih umjetnika nije mogao pronaći modele, s obzirom na to da su Alžirke islamske vjeroispovijesti. Razočaran, vratio se idealizaciji Francuskinja, namjeravajući ih u svojim djelima prikazati tako da nalikuju na alžirske žene. Naime, Renoir je i prije putovanja u Alžir imao praksu prikazivati svoje europske modele kao egzotične Alžirke.²⁷

U tom je slučaju posebice zanimljiva slika, nastala 1872. godine, *Parisiennes en costume algérienne* (Parižanke u alžirskim kostimima), koja se danas nalazi u *National Museum of Western Art* u Tokiju. Njezina kompozicija prikazuje tri mlade žene, dijagonalno raspoređene u prednjem planu, te četvrtu u pozadini. Čini se da dvije tamnokose žene uređuju treću plave kose, smještenu u centralnoj poziciji. Jedna joj nanosi šminku, a druga drži ogledalo, što izgleda kao da je pripremaju za susret s muškarcem. Zatamnjena žena u gornjem desnom kutu pozdravlja posjetitelja, čiji je dolazak vidljivo privukao pažnju jedne od njih.²⁸ S obzirom na spomenuto, smatra se da slika prikazuje dolazak klijenta u jedan od pariških bordela.²⁹ Renoirov suvremenik, slikar Paul Signac, također je smatrao ovu scenu više nalik na bordel nego na harem. U prilog spomenutoj konstataciji govori činjenica da ju je pariški Salon odbio izložiti.³⁰

Spomenuta se slika već tada činila kao pastiš Delacroixove slike *Femmes d'Alger* (1834.). Vrlo je vjerojatno da je Renoir bio svjestan maskerata orijentalističkih slika nastalih u studiju, na kojima su kostimirani Europljani često predstavljali Istočnjake. Delacroix je koristio takve modele pri stvaranju *Femmes d'Alger*, rekonstruirajući scenu kojoj je navodno ranije svjedočio. Renoir je, naprotiv, istaknuo da su modeli u alžirskoj odjeći Parižanke, odnosno Lise Tréhot koja mu je pozirala za ukupno 23 slike u razdoblju od 1865. do

²⁶ R. BENJAMIN, *Orientalist Aesthetics*, 34, 48-49, 55.

²⁷ R. BENJAMIN, *Renoir and Algeria*, New Haven, Yale University Press, 2003, 4.

²⁸ Isto, 32-33.

²⁹ Colin B. BAILEY, *Renoir's Portraits: Impressions of an Age*, New Haven, Yale University Press, 1997, 108.

³⁰ G-G. LEMAIRE, *The Orient in Western Art*, 260-262.

1872. godine, a posljednji se put pojavila kao slikarev model u tri različite poze upravo na slici *Parisiennes en costume algérienne*.³¹ Nadalje, za razliku od Delacroixova djela, koje je slikano »etnografskim« stilom,³² Renoirov bi se pristup mogao nazvati »anti-etnografskim«. Naime, on naglašava fluidnost etničkog identiteta koji se ne može čvrsto definirati ni izgledom ni odjećom. S druge strane, nedostatak čvrste etničke definicije mogao bi se smatrati alegorijom heterogenosti populacije kolonijalnog Alžira.³³

Također, valja primijetiti da je Renoir, za razliku od većine orijentalista koji su se usredotočivali na simbole orijentalnog identiteta i stereotipiziranje, orijentalne elemente ograničio isključivo na odjeću i sagove, čime se njegovo djelo može promatrati kao demitologizaciju orijentalističkoga žanra.³⁴ Tvrdnju da je ono nastalo kao parodija tada popularnih slika harema, upravo potkrepljuje činjenica da slici nedostaju orijentalni detalji koji su često ukazivali na orijentalnu »realnost«, ali i naslov kojim je Renoir eksplicitno istaknuo da su modeli Parižanke. Povezano s time, zapaža se još jedna dimenzija ovog djela. Pod pretpostavkom da su umjetnici sa Zapada »dokumentiranjem« Orijenta zadovoljavali potražnju Europljana za erotičnim djelima i pritom bili oslobođeni moralne odgovornosti,³⁵ slika bi također mogla predstavljati Renoirovu ironičnu viziju orijentalizma, kao paravana za zapadnjačke erotske maštarije.

Zaključak

Kultura je izraz duha vremena, a umjetničko stvaralaštvo, nastalo kao proizvod toga duha, možemo smatrati njegovim svjedokom. U tom su smislu i slikarska djela izraz vlastitoga kulturno-političkog konteksta. Međutim, njihovi su autori, osim izvanjskim čimbenicima, odnosno društvenom strukturom, potaknuti i vlastitim uvjerenjima i umjetničkim porivima. U tim okvirima vidimo jasnu vezu između Renoirovog orijentalizma te njegove osobnosti i biografije. S obzirom na činjenicu da je djelo *Parisiennes en costume algérienne* nastalo prije Renoirovog direktnog iskustva s Orijentom, njegov je pristup orijentalizmu nužno morao biti pod utjecajem kolonijalnoga imaginarija i orijentalističkoga diskursa. S druge pak strane stoji umjetnik-individualac koji ciljanoj publici ovom slikom želi prenijeti određenu poruku.

³¹ Jill B. JIMINEZ, *Dictionary of Artists' Models*, London, Taylor & Francis, 2001, 527.

³² P. BURKE, *Očevid*, 138.

³³ R. BENJAMIN, *Orientalist Aesthetics*, 43-45.

³⁴ Isto, 34.

³⁵ Semra GERMANER, Zeynep İNANKUR, *Orientalism and Turkey*, Istanbul, Turkish Cultural Service Foundation, 1989, 42.

D. Tot: *Francusko orijentalističko slikarstvo kao izraz kulturnoga imperijalizma...*

Slika 1. Pierre-Auguste Renoir, *Parisiennes en costume algérienne*, National Museum of Western Art, Tokio. Izvor: NMWA/DNPartcom.

Iako je spomenuto djelo izravno inspirirano Delacroixovom slikom, za razliku od nje, oblikovano je drukčijim stilom. To nije »etnografski« prikaz Orijenta, već prikaz zapadnjačkog poimanja Orijenta, trajno zamišljenoga kao mjesto senzualnosti i užitaka. Stoga Renoirova slika može puno više kazati o Zapadu negoli o Istoku. Prikazujući europske žene kao orijentalne konkubine, ona se indirektno referira na zapadnjačko erotizirano maštanje o Orijentu, potaknuto kolonijalnim imaginarijem. Premda je moguće da je Renoir izrugivao orijentalističku modu, orijentalistički diskurs podsvjesno osta-

je dio njegove stvaralačke pozadine. S obzirom na rečeno, Saidova teza, ujedno i teza ovoga rada, pokazala se točnom: čak i u djelima, nastalim iz osobnih pobuda, zamjetan je trag koji predstavlja dio sustava nastalog radi održavanja kolonijalnog imperija.

Dora Tot

**French Orientalist Painting as an Expression
of Cultural Imperialism: *Parisiennes en costume algérienne***

Came to be as a consequence of the Orientalist discourse, Orientalist painting has significantly marked the 19th-century French art. It was an extremely popular form of cultural representation of the French power and colonial domination, but also a way of constructing the Oriental reality. Although primarily remembered as a painter of the French daily-life, the renowned impressionist painter Pierre-Auguste Renoir had also tried his hand at Oriental themes. He painted the *Parisiennes en costume algérienne* in 1872, nearly ten years before he personally experienced the Orient. Undoubtedly, created under the influence of the *Femmes d'Alger*, Renoir's work is entirely opposite of the famous Delacroix's painting in its presentation of the Orient. The fact that the painting originated in a specific historical context — the era of great colonial empires — gives a reason for analysing its role in the construction of the Orient but also the representation of the Occident/West as its lasting contrary.

Keywords: Edward W. Said, cultural imperialism, colonialism, Orientalism, Pierre-Auguste Renoir

Analysis of the Relationship between Sociology of Religion and Social Movements

Adesoji A. ONI,
University of Lagos, Nigeria

Pregledni rad
(primljeno: 10. listopada 2018.)
UDK 316:2
316.74:82

The study of social movements and the sociology of religion share similarities and they can benefit from each other. Theorizing for both fields is somehow similar. This paper is an attempt to briefly present the supply-side and resource mobilization theories in the study of the sociology of religion and literature on social movements. This paper is a sort of a comparative analysis on the sociology of religion and literature on social movements. It presents a brief literature overview of the supply-side theory, and some examples of studies that have used this model; a brief overview of the resource mobilization theory; and finally, an assessment of the recruitment tactics and commitment levels in both of these fields of sociology.

Keywords: *sociology of religion, social movements, supply-side theory, resource mobilization*

Introduction

The study of social movements and the sociology of religion share similarities and they can benefit from each other. Theorizing for both fields is somehow similar. This paper is an attempt to briefly present the supply-side and resource mobilization theories in the study of the sociology of religion and literature on social movements. Since the 1970s and until recently the resource mobilization theory dominated the field of social movements, but not any more. In the last decade, the supply-side theory gained a lot of support for its hypotheses from religious studies in the United States and Europe. However, this model has also received some critique from various scholars in many studies. Nonetheless, one is of the view that at the present time, this model is very convincing in its assumptions and hypotheses. This paper will be some sort of a comparative analysis on the sociology of religion and literature on social movements. The paper presents a brief literature overview of the supply-side theory, and some examples of studies that have used this

model; a brief overview of the resource mobilization theory; and finally an assessment of the recruitment tactics and commitment levels in both these fields of sociology.

Theoretical Background

The Macro Level

The supply-side theory suggests that religious participation rises when there is available religious supply and that religious competition increases religious participation. It also suggests that religious monopoly and state support decreases the level of religious participation.¹ The state plays an important role in controlling the level of religious competition. The state might leave the religious market free of regulations or with very minor ones (the United States, for example), or regulate and restrict religious practices (the former USSR and East Europe in the past), or support one or two religious firms and restrict other unwanted religious groups (Latin America).²

Finke and Iannaccone described religion as an object of choice and production. In their economic model, they view churches and religious administrators as producers who design their products and design how to market them.³ While consumers, on the other hand, choose from the religious market what they want to adapt and to what extent they want to participate in it. In a free religious market, religious producers compete to produce goods that can attract consumers and keep up with the market. They also noted the importance of the government's role in regulating or deregulating this type of a market.⁴ In the religious market, religious firms compete to produce attractive commodities, and consumers choose what religion (if any) they will participate in and how much involvement they will have in it.⁵

¹ See Paul FROESE, "Hungary for Religion: A Supply-Side Interpretation of the Hungarian Religious Revival" *Journal for the Scientific Study of Religion* 40 (2001) 2, 251-268; Rodney STARK, Laurence R. IANNACCONI, "A Supply-Side Reinterpretation of the 'Secularization' of Europe", *Journal for the Scientific Study of Religion* 33 (1994) 3, 230-52. doi:10.2307/1386688

² Anthony GILL, *Rendering unto Caesar: The Catholic Church and the State in Latin America*, Chicago, University of Chicago Press, 1998.

³ Roger FINKE, Laurence R. IANNACCONI, "Supply-Side Explanations for Religious Change", *The Annals of the American Academy of Political and Social Sciences* 527 (1993) 1, 27-39. <https://doi.org/10.1177/0002716293527001003>. Retrieved on March 20, 2019.

⁴ R. FINKE, L. R. IANNACCONI, "Supply-Side Explanations for Religious Change"; Mark CHAVES, David E. CANN, "Regulation, Pluralism, and Religious Market Structure: Explaining Religion's Vitality", *Rationality and Society*, 4 (1992) 3, 272-290. <https://doi.org/10.1177/1043463192004003003>. Retrieved on March 20, 2019.

⁵ L. R. IANNACCONI, "The Consequences of Religious Market Structure: Adam Smith and the Economics of Religion", *Rationality and Society* 3 (1991) 2, 156-177. <https://doi.org/10.1177/1043463191003002002>. Retrieved on March 20, 2019.

It is argued that in the absence of state regulations on religion, religious competition will increase, which will lead to a high level of religious participation. Froese tested this assumption in his study on Hungary, 2001. He claims that as a communist country, Hungary witnessed a relatively low level of religious participation. Little before the mid-1990s, anti-religion campaigns started and church lands were nationalized. Later, the state started regulating religion and nationalizing church schools to prevent the church's influence on the young generation and alienate them from religion. The secularization doctrine at the same time gained a lot of support and followers, and the state declared itself as an atheist country in 1949. Religious participation and church attendance dropped during the 1960s, 1970s, and 1980s. This decrease can be explained by the state regulations on religion and the methods of coercion that were used to enforce these regulations. All churches had to sign an agreement with the state that regulates and limits their activities. Church officials and religious leaders had suffered many forms of harassment and pure coercion.⁶

Froese used data from the World Values Survey that was collected in 1981, when the country was under the communist regime, and in 1990, when the country brought in new laws that granted religious freedom. The data strongly supported the supply-side hypothesis. In 1981, the percentage of the Hungarian population that indicated that they prayed was 45%, while in 1990, the percentage was 57%. This indicates an increase in the level of religious participation.

Even though Eastern Europe has provided a strong support for the supply-side theory after communism, there were some exceptions that did not appear to support this economic model. The exceptions are best described by the cases of Poland and East Germany. The economic model may appear to be unable to explain these cases. Research indicates that the level of religious participation decreased after the collapse of communism and even after the emergence of laws that allowed a free religious market. According to this economic model, the decrease of the government's regulations on religion will increase the level of religious participation. Churches will regain their institutional freedom and the public will be allowed to participate in religion.

Furthermore, a free religious market that will allow free religious competition will increase religious consumption. However, this was not the case in Poland and East Germany. The level of religious participation decreased

⁶ P. FROESE, "Hungary for Religion: A Supply-Side Interpretation of the Hungarian Religious Revival".

even though religious pluralism was present. Nonetheless, a study on these two countries done by Froese and Pfaff used to further advance the economic model and provide an explanation for these two cases.⁷ In their study, they use claims and explanations of sociologists of religion that helped serve and advance this economic model. It is argued that specific situations, such as a conflict instead of a competition, may produce high-level religiosity.⁸ It is also claimed that some groups — such as marginalized groups, and social and political movements — use their religious communities as “free social spaces”.⁹ Religious communities may become a source of support for marginalized groups and provide support to social movements; for example, the role of black churches in the civil rights movement and religious institutions in the Middle East. Churches also have the role of representing the nation’s identity in the form of a “national church”. This role becomes possible whenever there is a monopoly of one religion. In this case, such church is able to carry the identity of the nation.¹⁰ This type of churches will have committed members during communism, because they will be a symbol of nationalism and opposition to communism. As a result, the collapse of communism leads to a low rate of membership and commitment. Therefore, a reduction in religious participation in this situation should not contradict the general assumptions of this economic model.¹¹

Iannaccone indicates that the levels of religious belief and participation tend to be low when the religious market is monopolized, and high when the religious market is competitive.¹² In the case of Poland, the Catholic Church during communism was privileged with the monopoly over the religious market, which according to this economic model should lead to a low rate of participation and commitment of its members, but this was not the case. Having the monopoly, the Catholic Church became the national church that gave the Poles their cultural identity. It was a symbol of a strong nation

⁷ Paul FROESE, Steven PFAFF, “Replete and Desolate Markets: Poland, East Germany, and the New Religious Paradigm”, *Social Forces* 80 (2001) 2, 481-507, <https://doi.org/10.1353/sof.2001.0093>. Retrieved on March 20, 2019.

⁸ Rodney STARK Roger FINKE, *Acts of faith: Explaining the human side of religion*, Berkeley, University of California Press, 2000.

⁹ Darren E. SHERKAT, Christopher G. ELLISON, “Recent Development and Current Controversies in the Sociology of Religion”, *Annual Review of Sociology* 25 (1999) 1, 363-394. <https://doi.org/10.1146/annurev.soc.25.1.363>. Retrieved on March 20, 2019.

¹⁰ Steven BRUCE, *Choice and Religion: A Critique of Rational Choice Theory*, Oxford: Oxford University Press, 1999.

¹¹ P. FROESE, S. PFAFF, “Replete and Desolate Markets: Poland, East Germany, and the New Religious Paradigm”.

¹² L. R. IANNACCONI, “The Consequences of Religious Market Structure”.

that resisted the atheistic communist government. As a result, the collapse of communism will vanish the need for this type of a church because there will be no conflicts anymore.

The situation in East Germany was a little different than that of Poland. Before the collapse of communism, the Church used to have some sort of autonomy and served as an alternative for the state-controlled institutions. After the collapse of communism, the Church lost that position, individuals who participated in religious activities for political reasons and in order to oppose communism did not need to get involved with the Church anymore. The new political system provided freedom for individuals to pursue their personal interests. The merge of the Lutheran Church in East Germany with the Evangelical Churches Association after the unification of the republic might be another reason for the religiosity decline in East Germany. This merge brought about the German federal law on church taxes for members of religious organizations. Furthermore, the Church's involvement in East Germany before the collapse of communism appeared to be a positive involvement in the eyes of the public, but after the unification, the Church appeared to be involved in political wrongdoing.

One of the assumptions of the supply-side theory is that religious participation will be high when religion is less regulated by the state. Chaves et al supported the supply-side theory by testing this hypothesis on minority groups.¹³ They argued that this hypothesis applies on Muslim minorities in Christian dominated societies. They included 18 countries that have Muslim minorities in their study. They used the rate in which Muslims do the "Hajj" to Mecca as an indicator of religious participation. They found a negative relationship between the state's regulation and religious participation. Once the socioeconomic status is controlled, religious participation (practicing the Hajj) tends to be higher in less-regulated countries.

The Mezzo Level

Iannaccone argues that strict churches are stronger than lenient churches. He states: "strictness makes organizations stronger and more attractive".¹⁴ He argues that Protestantism in the 1950s started losing members, and the trend was that liberal denominations had the highest decline rate compared to conservative denominations, while the most conservative denominations

¹³ Mark CHAVES, Peter J. SCHRAEDER, Mario SPRINDYS, "State Regulation of Religion and Muslim Religious Vitality in the Industrial West", *The Journal of Politics* 56 (1994) 4, 1087-1097.

¹⁴ L. R. IANNACCONI, "Why Strict Churches are Strong", *American Journal of Sociology* 99 (1994) 5, 1180. <http://www.jstor.org/stable/2781147>. Retrieved on March 19, 2019.

grew. Iannaccone notes that religion is a social phenomenon that, in practice, has to be experienced in groups: “religion is a commodity that people produce collectively”.¹⁵

Religious organizations have always been faced with the problem of free riding. This problem emerges when members of an organization receive benefits from the organization because of their collective work. Each member receives these benefits regardless of his/her own efforts. Some members, rationally and by following their own interests or even sometimes unintentionally, try to reduce the effort and free-ride off the efforts of others. Strict churches indirectly reduce the problem of free riding by penalizing and prohibiting members from participating in other activities that may use other members’ resources. Penalties and prohibitions push the less committed members out of the organization. There are some activities that are easily monitored, but there are some activities that are hard to monitor such as drinking, smoking, sex and diet. Iannaccone agrees that these activities are hard to monitor, but still, the costs of deception will be high. It would be easy to hide yourself when you drink alcohol, and it is not the same when you drink at parties or in bars.

Iannaccone measured church strictness by developing a scale of the strictness or distinctiveness of various religions and compared it to church attendance. The results showed consistency with the suggested hypothesis. He also tested the Protestant denominational differences. He used a scale of the level of strictness (liberal, moderate, and conservative) and compared the differences between these three denominations regarding income, education, attendance, church contributions, membership in church-affiliated groups, and secular membership. The data showed that for “every variable the pattern of variation is monotonic, increasing (or decreasing) steadily as one moves from liberal to moderate to conservative”.¹⁶ In terms of income, education and secular membership, the variables tend to decrease when we move from liberal to conservative, while in terms of attendance and membership in church-affiliated groups, the variables tend to increase when we move in the same direction. Therefore, the stricter the organization is, the poorer and less educated its members tend to be. They also tend to contribute more to the church and attend services more often than those of less strict churches. On the other hand, people who are liberal and religiously moderate have a bigger tendency to participate in secular activities and in organizations outside the church. Iannaccone believes that “a high-cost

¹⁵ Id. 1183.

¹⁶ Id. 1194.

group maintains its strict norms of conduct precisely because they limit participation in competing activities and thereby raise levels of participation within the group”.¹⁷

Semi-Involuntary Participation

In their study on church participation among black Americans, Ellison and Sherkat investigated “the regional variations in African American religious life”.¹⁸ They compared black communities of the south to communities of the urban non-south regarding three issues:

1. the social role of religious institutions;
2. the availability of alternative lifestyles and secular opportunities in terms of status and resources;
3. social norms and community expectations regarding church involvement.¹⁹

They suggested that: 1) church participation will be the highest among the rural southern communities; 2) due to the semi-involuntary thesis; the southerners will be more likely to participate intermittently and less likely to abandon the church than non-southerners. According to the semi-voluntary thesis, the norms of church participation and the social sanctions on individuals who do not participate will be highest among the rural south. They also hypothesized that “the magnitude of the relationships between perceived rewards of congregational involvement and reported patterns of church participation will be weakest among rural southerners and strongest among non-southerners”.²⁰

To test these hypotheses, they used data from the National Survey of Black Americans (NSBA), and household probability samples gathered by the Survey Research Center at the University of Michigan. The results were consistent with the hypotheses. Church participation was the highest among rural-south communities, and rural southerners were more likely to engage in religious activities. Blacks from urban and suburban non-south who did not receive benefits from their congregational involvement searched for happiness in secular venues without having the problem of social sanctions.

¹⁷ Id. 1197.

¹⁸ C. G. ELLISON, D. E. SHERKAT, “The ‘Semi-involuntary Institution’ Revisited: Regional Variations in Church Participation among Black Americans”, *Social Forces* 73 (1995) 4, 1415. <https://doi.org/10.1093/sf/73.4.1415>. Retrieved on March 19, 2019.

¹⁹ Id.

²⁰ Id. 1419.

The Individual Level

In many cases, religious consumers are underestimated and viewed as passive recipients of religion.²¹ Church members do not rely completely on the clergy, but they also use their skills and experiences to find religious satisfaction. Iannaccone uses the economic model of household production and human capital to test a model of religious participation. The personal skills and experiences contain religious knowledge, some type of knowledge of the church doctrine and rituals, and social relations with other worshippers, which Iannaccone calls religious human capital. This human capital is important to enable the individual to produce and appreciate religious commodities. Without this “religious investment” it is hard (or even impossible) to appreciate religious services, because you must have the means to understand and become familiar with these services. Thus, religious mobility “becomes progressively less likely as people age”.²²

Social Movements

The supply-side theory has a significantly greater dominance over the sociology of religion than it did before and still develops the field of sociology in explaining religious participation among other things. It is documented in literature that most religious affiliations and groups tend to be more active in recruiting people when there is competition in the religious market and when there is no monopoly in the religious market. Consistently, social movements can also become more active when there is competition in the market. In literature on protest movements, Olzak and Uhrig argued that “competition and legitimating processes affected the rates of protest activities”.²³ In sociology-of-religion literature it is argued from the supply-side theory’s point of view that the legitimacy of a religious group is expected to increase the popularity of that group, unless the group has a monopoly over the market. However, when this group is illegitimate and banned by the state, it usually faces a lot of troubles and obstacles to survive. Social movements are similar to religious groups in that sense: “legitimizing of a practice or an organizational form increases its frequency or popularity by increasing rates of initiation and decreasing rates of abandonment”.²⁴

²¹ L. R. IANNACCONI, “Religious Practice: A Human Capital Approach”, *Journal for the Scientific Study of Religion* 29 (1990) 3, 297-314. doi:10.2307/1386460

²² Id. 313.

²³ Susan OLZAK, S. C. Noah UHRIG, “The Ecology of Tactical Overlap”, *American Sociological Review* 66 (2001) 5, 695. doi: 10.2307/3088954

²⁴ Id.

Social movements, such as religious movements, compete for limited resources. They compete for a niche that has a limited capacity, and only the fittest survive. The success of one movement depletes the resources for other movements. Therefore, movements try to innovate different tactics and methods for their political behaviour. In a competitive market, innovations are encouraged. As a result, when movement tactics produce successful results, these tactics become imitated and used by other movements. Olzak and Uhrig stated that “replicated activities may become institutionalized as routine political behaviour”.²⁵ The imitation of tactics and activities in organizations literature is called isomorphism i.e. the adoption of methods and tactics of other successful organizations.

The Resource Mobilization Theory

The resource mobilization theory is one of the essential theories on social movements. This theory in general deals with the dynamics and tactics of social movements as they grow, decline, and change. It also examines all kinds of resources that need to be mobilized, the relationships between a social movement and other groups, a social movement's need for external support for its success, and the tactics that the state uses to facilitate or oppress a social movement.²⁶ This perspective considers the study of the aggregation of resources (money and labour) crucial for understanding social movements. Resource aggregation requires some sort of organization. Furthermore, the participation of individuals or groups from the outside of the collectivity is very crucial for the success or failure of that movement.

There are some assumptions about the resource mobilization perspective. First, social movements do not have to be based on grievance, and their members are the ones who provide the movement with the major support of resources. It's also not always that those supporters are committed to the values and beliefs of the movement. Secondly, they see that social movements have all kinds of strategic tasks in dealing with authorities. These tasks vary from tactics to mobilize resources, neutralize opponents and make them by standards, and transforming the masses into their sympathizers. Third, they believe that society is the entity that provides all the means that a social movement may need. Society provides the infrastructure which social

²⁵ Id.

²⁶ John D. McCARTHY, Zald N. MAYER, “Resource Mobilization and Social Movements: A Partial Theory”, *American Journal of Sociology* 82 (1977) 6, 1212-1241. <http://www.jstor.org/stable/2777934>. Retrieved on March 19, 2019.

movements utilize, such as the media, levels of affluence, access to institutional centers, networks.²⁷

Some organizations depend heavily on volunteer work (religious organizations, for example), while others pay for work. They see a social-movement organization's (SMO) goals as products and the adherents as a demand. They agree that the higher the education of individuals is, the more likely it is that they will invest their time, and people who invest more time to volunteer work are expected to give more money.²⁸

Recruitment

Social movements can use a variety of tactics for mobilization; these could be on the macro, mezzo, or micro levels of mobilization. Macro mobilization may occur when a SMO advertises itself nationwide and targets all sections of society via TV networks, or organizational networks. Mezzo-level mobilization is the mobilization of subgroups, minorities, specific sects of society or members of other SMOs within the same social-movement industry (SMI). Micro mobilization is a mobilization on the individual level that targets individuals through personal networks, or a personal interaction.²⁹

Religious groups and religious movements use very similar tactics for mobilization and recruitment. They try to mobilize supporters on many different levels. They target the general public, racial or ethnic groups, and individuals. Furthermore, it seems that social movements are more successful in utilizing social networks in their processes of recruitment than it is the case with religious groups. Scholars of the sociology of religion admit that there is a "present weakness of the empirical basis for the network component of recruitment theories".³⁰ Stark and Bainbridge tried to provide some empirical support for the argument that interpersonal relations are at the center of the recruitment process. In their paper, they traced the development of two lines of the recruitment process: the old one, which focuses on the ideology of religious cults and sects and the needs of its potential recruits; and the more advanced one, which focuses on the interpersonal relation as an es-

²⁷ Id. 1217.

²⁸ Id. 1224.

²⁹ David A. SNOW, E. Burke ROCHFORD, Steven K. WORDEN, Robert D. BENFORD, "Frame Alignment Processes, Micromobilization, and Movement Participation", *American Sociological Review* 51 (1986) 4, 464-81. <http://www.jstor.org/stable/2095581>. Retrieved on March 19, 2019.

³⁰ Rodney STARK, William Sims BAINBRIDGE, "Networks of Faith: Interpersonal Bonds and Recruitment to Cults and Sects", *American Journal of Sociology* 85 (1980) 6, 1376-395. <http://www.jstor.org/stable/2778383>. Retrieved on March 19, 2019.

sential element for recruitment. Their study focused on cults and sects, and it suggested that cults and sects are similar to deviant movements that tend to recruit people that have grievance and suffer from deprivation. Also, in order to understand whom a sect or a cult may recruit, it is important to see who benefits from its ideologies.

In some earlier studies, Lofland and Stark studied the “Moonies”, and they concluded those interpersonal bonds between cult members and potential adherents are essential for recruitment.³¹ They argued that when these bonds existed, people joined, and when those bonds did not exist, recruitment failed and people did not join. The acceptance of the ideology usually came later, after people had already joined. In the case of the Mormons, bonds between church members and non-Mormons are at the center of recruitment into the Mormon Church. Interpersonal ties and bonds are important for recruiting new adherents into cults and sects because people who join need to have a relation of trust and confidence with the members because most of these groups are radical or extreme and different from the mainstream. Later studies provided further support for the important role that interpersonal relations play in recruitment into cults and sects.³² All these studies provided strong support for this thesis; nonetheless, this thesis has less empirical support in terms of conventional faiths.

Commitment

There are some differences between social movements and religious groups and organizations regarding commitment. It seems that members of most social movements lack strong commitment to their ideas and beliefs, or at least they lack the same level of commitment that religious groups' members have. This paper will try to provide explanations for this trend in the following paragraphs. One of the reasons for this trend is strictness, as indicated above. Most religious affiliations and religious groups that are known as strict have a high level of commitment. It is argued that liberal denominations decline more rapidly than conservative ones; and what is more, conservative denominations grow.³³ In his paper “Why Strict Churches are

³¹ John LOFLAND, Rodney STARK, “Becoming a World-Saver: A Theory of Conversion to a Deviant Perspective”, *American Sociological Review* 30 (1965) 6, 862-875. <http://www.jstor.org/stable/2090965>. Retrieved on March 20, 2019.

³² R. STARK, W. S. BAINBRIDGE, “Networks of Faith”.

³³ L. R. IANNACONE, “Why Strict Churches are Strong”; R. FINKE, “An Orderly Return to Tradition: Explaining the Recruitment of Members into Catholic Religious Orders” *Journal for the Scientific Study of Religion* 36 (1997): 2, 218-230. doi:10.2307/1387554; Laurence R. IANNACONE, Daniel V. A. OLSON, Rodney STARK, “Religions Resources and Church

Strong”, Iannaccone (1994) argued that people who join strict churches and remain their members are those people who have strong beliefs and a strong level of commitment. As a result, those people are willing to conduct a lot of activities (volunteer, donate, and participate in religious activities) that they would not do if they were not highly committed to their churches. Free riding is a problem that exists in almost all social and religious movements. Raising the cost of participation decreases the problem of free-riding. Strict churches have high cost demands and prohibitions such as the prohibition of joining secular activities. Therefore, members who remain in these churches are those who are willing to meet these demands. Consequently, members of strict churches are people who have a high level of commitment. Most social movements, however, do not have this kind of strictness and as a result they usually have a lower rate of commitment than religious groups. Religious groups, unlike most social movement, limit and restrict non-group activities to increase the production of collective goods and commitment.³⁴ You cannot be a Muslim and participate in religious Hindu activities, but you can be a peace activist and a women’s rights activist too.

The supply-side theory provides us with the argument that if a religious denomination has a monopoly over the market, religious participation and commitment will be low, and vice versa. In a study done on Catholics, Stark and McCann showed that “ordination rates, the ratio of priests to nominal Catholics, and catholic school enrolments are proportionality highest where Catholics are few”.³⁵ Competition and plurality are expected to increase participation and in turn also increase commitment.

Montgomery argued: “Individuals with higher incomes prefer less strict denominations”.³⁶ He claimed that there had been a misunderstanding to the dynamic nature of religious economy, and he provided a model that explained this economy. There has always been a decline in some religious denominations, and, at the same time, an increase in some other denominations. However, the mistake was that this decline was perceived as a result of secularization. According to Montgomery, the religious economy as a

Growth”, *Social Forces*, 74 (1995) 2, 705-731, <https://doi.org/10.1093/sf/74.2.705>. Retrieved on March 20, 2019.

³⁴ R. FINKE, “An Orderly Return to Tradition”.

³⁵ Rodney STARK, James C. McCANN, “Market Forces and Catholic Commitment: Exploring the New Paradigm”, *Journal for the Scientific Study of Religion* 32 (1993) 2, 111. doi:10.2307/1386791.

³⁶ James D. MONTGOMERY, “Dynamics of the Religious Economy”, *Rationality and Society*, 8 (1996) 1, 81. <https://doi.org/10.1177/104346396008001004>. Retrieved on March 20, 2019.

whole remains stable. He illustrated his argument by giving the following example: a strict denomination starts with members from a lower class, and over time most of those people gain some social upward mobility. As a consequence, they may consider lowering the strictness of their denomination and secularize it. When they succeed, individuals with lower class income move out of that denomination and form a strict sect, while their first denomination becomes secularized. This is an example that explains the secularization of some denominations and the formation of new ones, and the overall religious economy remains stable.

Another reason for the difference in commitment between social movements and religious groups is that most people who join conventional faiths do so because of the ideas and the ideologies of these faiths. In most cases, the ideas of a religion appeal to its potential adherents and make sense to them, and then they join. Recruitment in social movements, on the other hand, depends heavily on social networks and personal ties. Ideology and ideas receive more attention from conventional religious groups than from social movements.

The Framing Perspective

Social movements started to have more focus on ideas and beliefs since the development of the frame analysis perspective by SNOW et al.³⁷ Scholars of the framing perspective argue that the actors who actively engage in their production develop ideas and meanings. Benford and SNOW argued that social movements should not be viewed as carriers of ideas that have been developed from structural arrangements and existing ideologies, but rather “movement actors are viewed as signifying agents actively engaged in the production and maintenance of meaning for constituents, antagonists, and bystanders or observers”.³⁸ They see framing as an active processual construction of meanings. It is active because there is action that is being done and processual because it is evolving and changing, it is not static. The notion of resonance of the framing processes is central to this perspective. Benford stated that frame resonance is “how reality should be presented” instead of “what reality ought to be real”.³⁹ The concept of resonance is related to

³⁷ D. A. SNOW et al., “Frame Alignment Processes, Micromobilization, and Movement Participation”.

³⁸ R. D. BENFORD, D. A. SNOW, “Framing Processes and Social Movements: An Overview and Assessment”, *Annual Review of Sociology* 26 (2000), 613. <http://www.jstor.org/stable/223459>. Retrieved on March 20, 2019.

³⁹ R. D. BENFORD, “Frame Disputes within the Nuclear Disarmament Movement”, 679.

the effectiveness of proffered framings, and it shows whether framings are effective or not.⁴⁰

Donations

Social movements and religious groups and organizations tend to exhibit similar trends in terms of donations and contributions. It is argued that in the sociology of religion, people who are strongly committed to God will give more money to the church.⁴¹ Iannaccone argued, “the distribution of the amount of money that is being contributed to any church is skewed”.⁴² He tried to explain this skewness in terms of three facts: 1. percentage rates of donations vary from one case to another; 2. income also varies; 3. there is a weak correlation between the income a household generates and the amount of donation they give to a church. He indicated that most people contribute between zero and 4% of their income, with a mean of about 2%. There is a weak relationship between income and donations (income only explains 1% of the variation).⁴³

Conclusion

This paper was a brief overview of the supply-side and resource mobilization theories of the sociology of religion and studies on social movements. The paper presented these theories briefly in order to see and understand the relatedness of those two fields of sociology. There are a lot of similarities in their recruitment tactics and tasks. We thought it would be helpful to and beneficial for both fields to understand and share their commonalities. These commonalities and assumptions from both sides can be applied and operationalized in either field. However, the paper did not try to prove that there are no differences and variations between them. This paper is a humble attempt to lay out these commonalities and differences. Sociologists dealing with social movements or the sociology of religion may be able to benefit from these fields and learn from their findings.

⁴⁰ R. D. BENFORD, D. A. SNOW, “Framing Processes and Social Movements”.

⁴¹ Dean R. HOGE, Fenggang YANG, “Determinants of Religious Giving in American Denominations: Data from Two Nationwide Surveys”, *Review of Religious Research* 36 (1994) 2, 123-48. doi:10.2307/3511404.

⁴² L. R. IANNACCONI, “Skewness Explained: A Rational Choice Model of Religious Giving”, *Journal for the Scientific Study of Religion* 36 (1997) 2, 141. doi:10.2307/1387549

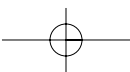
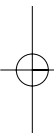
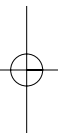
⁴³ Id.

Adesoji A. Oni

Analiza odnosa između sociologije religije i sociologije društvenih pokreta

Istraživanje društvenih pokreta i sociologija religije imaju sličnosti zbog kojih mogu biti od uzajamne koristi. U oba područja primjenjuju se slični teorijski pristupi. Ovaj je članak pokušaj da se ukratko izlože teorija ponude i teorija mobilizacije resursa u sociologiji religije te literatura o društvenim pokretima. On je svojevrsna poredbeni analiza sociologije religije i literature o društvenim pokretima. U članku se daje kraći pregled literature o teoriji ponude te neki primjeri studija koje su taj model primijenile, kratak prikaz teorije mobilizacije te naposljetku ocjena taktike regrutiranja i razine posvećenosti u tim dvama područjima sociologije.

Ključne riječi: *sociologija religije, društveni pokreti, teorija ponude, mobilizacija resursa*

Stanje i perspektiva procesa implementacije palijativne skrbi u Gradu Zagrebu i Međimurskoj županiji

Tina ŠTEFAN, Društvo osoba s tjelesnim invaliditetom
Međimurske županije, Čakovec

Ivan BALABANIĆ, Hrvatsko katoličko sveučilište, Zagreb

Maja ODORJAN, Zagreb

Prethodno priopćenje
(primljeno: 26. ožujka 2018.)
UDK 364-58(497.521.2)
364-58(497.524)
614.21-056.246(497.521.2)
614.21-056.246(497.524)

U ovom radu, na primjerima Grada Zagreba i Međimurske županije, propituju se trenutno stanje i perspektiva procesa implementacije palijativne skrbi u hrvatskom društvu. Istraživanje je provedeno metodom intervjua među sudionicima uključenima u pružanje palijativne skrbi. Na temelju teorijskog i empirijskog istraživanja, analizira se trenutno stanje palijativne skrbi te perspektive njezina razvitka na području Grada Zagreba i Međimurske županije. Na temelju mišljenja sudionika istraživanja, u radu se zaključuje da je umreženost pripadajućih službi dobra, ali je potrebno ojačati njihov rad. Sadašnji zakonski okvir na razini Republike Hrvatske dobar je putokaz za daljnje planiranje i razvijanje palijativne skrbi.

Ključne riječi: palijativna skrb, Grad Zagreb, Međimurska županija, zdravstveni sustav, regulatorni okviri

Uvod

Početnim uvidom u uvjete palijativne skrbi u hrvatskom društvu raspoznaje se nekoliko analitički relevantnih točaka za proučavanje. Ponajprije, riječ je o temi koja se posredno ili neposredno tiče svakoga čovjeka, i neizbježan je dio ljudskog iskustva. Druga relevantna točka vezana je uz uvjete modernizacije i djelomične individualizacije hrvatskoga društva, osobito nakon Domovinskoga rata, kada se uočava važnost govora o ovoj temi u kontekstu obitelji koja je tradicijski bila jedan od temeljnih, ako ne i jedini skrbnik za pacijenta s potrebama za skrbi na kraju života. Prema Giddensu, jedna od osnovnih značajki modernog doba jest sve veća međupovezanost, s jedne

strane globalizirajućih utjecaja, a s druge strane osobnih sklonosti. Što više tradicija gubi svoj položaj te se svakodnevni život uspostavlja pomoću dijalektičke međuigre globalnog i lokalnog, pojedinci su sve više prisiljeni birati različite životne stilove. Refleksivno organizirano planiranje života, naime, postaje središnja značajka izgrađivanja samoidentiteta.¹ Obitelj je stavljena pred nove i teške izazove koji su nakon pada komunizma, početkom 1990-ih godina, označeni kako egzistencijalnim (Domovinski rat), tako i financijskim udarcima, osobito u vremenima gospodarske tranzicije i demokratske konsolidacije, te u posljednjim godinama još uvijek prisutne recesije. Ključno je pitanje uspostavljanje nove ravnoteže u liberalno-demokratski ustrojenim društvima između triju društveno-regulativnih mehanizama: tržišta, države i društva, te triju medija upravljanja koji su im svojstveni: novca, vlasti i solidarnosti.² Usto dolazi i problem velikog iseljavanja mladih ljudi, odnosno generacijâ koje bi u sklopu generacijske solidarnosti trebale preuzeti skrb za starije i bolesne, ne samo u okviru zdravstvenog sustava, nego i u okviru obitelji, rada, potpore i pomoći. Kao treća relevantna točka za razmatranje ističe se činjenica da je tema palijativne skrbi sama po sebi zaista teška. Zbog toga se o njoj možda i neće mnogo govoriti, niti će biti prisutna u medijima kao ostale društvene teme, koje se naizgled čine privlačnima i pobuđuju interes hrvatskog društva. Razmatranja u ovome radu s posebnom će pozornošću biti usmjerena na specifičnosti palijativne skrbi u Gradu Zagrebu i Međimurskoj županiji, koje nas upućuju na različitu razinu urbaniziranosti, što bi moglo dovesti do različitih modela organiziranja palijativne skrbi. Upravo iz tog razloga, istraživanjem je obuhvaćena najveća urbana cjelina u Hrvatskoj — Grad Zagreb te Međimurska županija, kao jedna od županija bez većih urbanih središta. Osim biomedicinskih i infrastrukturnih pitanja, za očekivati je da i različiti stilovi života i obiteljskog suživota između većih gradskih središta i manjih naselja također mogu implicirati drukčiju organiziranost palijativne skrbi.

1. Palijativna skrb — određenje pojma

Pojam palijativne skrbi etimološki potječe od latinske riječi *palliare*, što u prijevodu znači »ogrnuti plaštem«.³

¹ Anthony GIDDENS, *Modernity and Self-identity: Self and Society in the Late Modern Age*, Cambridge, Polity Press, 1991, 1, 5.

² Srđan VRCAN, *Nacija, nacionalizam, moderna država*, Zagreb, Golden Marketing — Tehnička knjiga, 2006., 204.

³ Hrvatski zavod za hitnu medicinu. 2018. Nacionalne smjernice za rad izvanbolničke i bolničke hitne medicinske službe s pacijentima kojima je potrebna palijativna skrb, <http://www.hzhm.hr/wp-content/uploads/2013/07/Nacionalne-smjernice-za-rad-izvanbolnicke-i-bolnicke.pdf>. Pristup ostvaren 5. 3. 2019.

Kanadski kirurg Balfour Mount, koji je prvi upotrijebio izraz palijativna skrb, 1974. godine osniva prvu svjetsku palijativnu službu u bolnici u Montrealu, kao dio Medicinskog fakulteta, te sve više stavlja naglasak na vrijednost palijativne službe u bolnicama, osobito u svrhu kontrole bola.⁴ Ključnu ulogu za osnivanje hospicija u Londonu imala je Cicely Saunders koja je proučavala kontrolu bola kod napredovalog raka u St. Joseph's hospiciju, gdje je radila 10-ak godina. Osnovala je hospicij poznat pod nazivom St. Christopher's hospicij, koji datira još iz 1967. godine i iz kojeg je proizašlo mnoštvo različitih sustava skrbi o krajnje bolesnima. Nije se radilo o prvom hospiciju, već o prvoj modernoj zdravstvenoj ustanovi gdje su u prvom planu bili edukacija i istraživanje uz klinički rad.⁵

Postoje različita tumačenja pojma palijativne skrbi, a svaka od tih definicija na svoj način doprinosi njezinom razumijevanju. Svjetska zdravstvena organizacija definira palijativnu skrb kao »pristup koji poboljšava kvalitetu života pacijenata i njihovih obitelji, koji se suočavaju s problemom koji je povezan sa životno ugrožavajućom bolesti, na način da sprječava i ublažava patnju pomoću rane identifikacije i besprijekornog procjenjivanja i liječenja boli i drugih problema, kao i fizičke, psihosocijalne i duhovne pomoći.«⁶

Palijativna skrb, prema Svjetskoj zdravstvenoj organizaciji, pruža olakšanje bola i drugih simptoma koji izazivaju uznemirenost, afirmira život i gleda na umiranje kao na prirodan proces, integrira psihološke i duhovne aspekte brige o pacijentima, nudi sustav podrške koji pomaže bolesnicima da žive što je aktivnije moguće, sve do smrti. Unatoč razlikama između nacionalnih pristupa palijativnoj skrbi u europskim zemljama, u literaturi se može identificirati niz zajedničkih vrijednosti i načela, koja su priznata i potvrđena u aktivnostima hospicijske i palijativne skrbi. »Među stručnjacima za palijativnu skrb diljem europskih zemalja priznat je skup zajedničkih vrijednosti. On uključuje vrijednost pacijentove autonomije i dostojanstva, potrebu za individualnim planiranjem i donošenjem odluka te holistički pristup.«⁷

⁴ Usp. Marijana BRAŠ, Veljko ĐORĐEVIĆ, »Palijativna medicina. Civilizacijski iskorak«, *Osnove palijativne medicine. Ars medica prema kulturi zdravlja i čovječnosti*, Veljko Đorđević, Marijana Braš, Lovorka Brajković, ur., Zagreb, Medicinska naklada, 2013., 2.

⁵ Nigel SYKES, »Hospicij/Palijativna skrb«, *Hospicij i palijativna skrb*, Anica Jušić i suradnici, ur., Zagreb, Školska knjiga, 1995., 9.

⁶ World Health Organization, *Palliative Care*, <https://www.who.int/ncds/management/palliative-care/introduction/en/>. Pristup ostvaren 5. 3. 2019.

⁷ The European Association for Palliative Care, *Bijela knjiga o standardima i normativima za hospicijsku i palijativnu skrb u Europi*, <https://www.eapcnet.eu/publications/eapc-documents-in-other-languages>. Pristup ostvaren 5. 3. 2019.

Zaključno se može istaknuti da je palijativna skrb integrirana skrb o bolesniku i obitelji, a obuhvaća fizičku, psihičku i socijalnu komponentu.⁸ »Na pojmovnoj razini jasno se očituje ideja cjelovitosti. Naime, palijativna je skrb za cijelu osobu, u smislu očuvanja njezinog digniteta i cjelovitosti. Usmjeren je na ublažavanje patnje te očuvanje najbolje moguće kvalitete života, sve do smrti.«⁹

1.1. Struktura palijativne skrbi

Početak tisućljeća u svijetu je bilo oko 7000 centara palijativne medicine, u više od 90 zemalja.¹⁰ Danas je palijativna skrb organizirana na različite načine, ali baza je ista, dakle, mora obuhvaćati cjelovitost, a to znači zdravstvenu, duhovnu, psihološku i socijalnu pomoć. Prema Franinović Marković možemo razlikovati tri razine palijativne skrbi: a) palijativni pristup, b) opća palijativna skrb — onkologija, starački domovi i c) specijalistička palijativna skrb (pruža samo palijativu). »Palijativni pristup predstavlja primjenu palijativnih principa u kliničkoj praksi. Potreban je već od početka bolesti koja je povezana s mogućom prijetnjom životu, a nužan kad je smrtni ishod bolesti predvidljiv.«¹¹

U palijativnom pristupu sudjeluju medicinske sestre, liječnici, socijalni radnici, psiholozi, svećenici, ali i volonteri. Dakle, opću palijativnu skrb pružaju liječnici obiteljske medicine koji brinu o bolesnicima s neizlječivim bolestima (internisti, onkolozi i sl.), što uključuje multidisciplinarnu evaluaciju, osnovne protokole za najčešće simptome i probleme, te veći naglasak na komunikaciji i rješavanju etičkih dilema. Međutim, sama osnova palijativne medicine nije dostatna, pa zahtijeva i specijalističku medicinu. Obje su komplementarne i jedino tako mogu kvalitetno djelovati. Kao što je opisano u »Bijeloj knjizi o standardima i normativima za hospicijsku i palijativnu skrb u Europi«, specijalizirane službe pružaju specijalističku palijativnu skrb pacijentima sa složenim problemima, koje nije moguće adekvatno pokriti drugim tretmanima.¹² Nadalje, službe specijalističke palijativne skrbi zahtijevaju timski pristup, kombinirajući multiprofesionalni tim s interdisciplinarnim nači-

⁸ Usp. Julijana FRANINOVIĆ MARKOVIĆ, »Palijativni pristup i palijativni principi«, *Osnove palijativne medicine. Ars medica prema kulturi zdravlja i čovječnosti*, 22.

⁹ Karmen LONČAREK, *Nacionalne smjernice za rad izvanbolničke i bolničke hitne medicinske službe s pacijentima kojima je potrebna palijativna skrb*, Zagreb, Hrvatski zavod za hitnu medicinu, 2015., 5.

¹⁰ Usp. J. FRANINOVIĆ MARKOVIĆ, »Palijativni pristup i palijativni principi«, 7.

¹¹ Isto.

¹² Usp. *Bijela knjiga*.

nom rada. Članovi timova moraju biti visokokvalificirani i stoga je važno da najveći naglasak u njihovom radu bude na palijativnoj skrbi.

Specijalističku medicinsku skrb treba prilagoditi i bolesnicima koji boluju od specifičnih bolesti, poput AIDS-a, kardioloških bolesti, neuroloških poremećaja te hepatalnih ili endokrinoloških bolesti koje nisu karcinom.¹³

U službe palijativne skrbi, koje postoje prema »Bijeloj knjizi o standardima i normativima za hospicijsku i palijativnu skrb u Europi«¹⁴, spadaju: 1) jedinica palijativne skrbi — pruža specijalističku stacionarnu skrb, a radi se o odjelu koji je specijaliziran za liječenje i negu palijativnih pacijenata, 2) stacionarni hospicij — prima pacijente u posljednjoj fazi života, kada liječenje u bolnici nije potrebno, a skrb kod kuće ili u staračkom domu nije moguća, 3) bolnički tim za podršku palijativnoj skrbi — pruža specijalističke savjete o palijativnoj skrbi, kao i podršku drugom kliničkom osoblju, pacijentima i njihovim obiteljima te njegovateljima u bolnici, 4) tim za kućnu palijativnu skrb — pruža specijaliziranu palijativnu skrb pacijentima kojima je ona potrebna kod kuće, dajući podršku njihovim obiteljima i njegovateljima u pacijentovoj kući, 5) »bolnica u kući« — pruža pacijentu intenzivnu negu u njegovom domu, na razini bolničke skrbi, 6) volonterski hospicijski tim — pruža podršku i prijateljski odnos palijativnim pacijentima i njihovim obiteljima u vrijeme bolesti, tuge i patnje, 7) dnevni hospicij — mjesta u bolnicama, hospicijima, jedinici palijativne skrbi ili zajednici, namijenjena unaprijedivanju rekreacijskih i terapijskih aktivnosti među palijativnim pacijentima i 8) palijativna ambulanta — nudi savjetovanja pacijentima koji žive u svojoj kući i u stanju su posjetiti ambulantu. Dakle, veoma je važna umreženost svih navedenih službi, kako bi skrb bila cjelovita, te kako bi se osigurale zdravstvene, psihološke, duhovne i socijalne potrebe onima kojima je to najpotrebnije, naravno, uz stručni, profesionalni kadar.

1.2. Palijativna skrb u Hrvatskoj

Prvi hrvatski simpozij o hospiciju i palijativnoj skrbi održan je 1994. godine, kada se počinje prepoznavati potreba za organiziranjem palijativne skrbi u Hrvatskoj, a iste godine osnovano je i Hrvatsko društvo za hospicij i palijativnu medicinu.¹⁵ Godine 2003. na snagu stupa Zakon o zdravstvenoj zaštiti, u kojemu se palijativna skrb navodi kao jedna od mjera zdravstvene zaštite.¹⁶

¹³ Vida DEMARIN, Sandra MOROVIĆ, »Palijativna skrb u specijalističkim službama«, *Osnove palijativne medicine. Ars medica prema kulturi zdravlja i čovječnosti*, 17.

¹⁴ *Bijela knjiga*, 40-52.

¹⁵ Brigita PRSTEC, Mogućnosti unapređenja sestrinske palijativne skrbi u Medimurskoj županiji, Diplomski rad, Zagreb, Sveučilište u Zagrebu, 2016., 2-3

Unatrag nekoliko godina Ministarstvo zdravlja pokreće različite programe palijativne skrbi, te se tako u rujnu 2012. godine otvara Odjel za palijativnu skrb u Specijalnoj bolnici za kronične bolesti Novi Marof. U Općoj bolnici Hrvatski ponos u Kninu, otvoren je Odjel za palijativnu skrb, a 2013. godine otvoren je i prvi hospicij u Rijeci — Marija Krucifiksa Kozulić.¹⁷ Zbog nedostatka adekvatnih edukacijskih programa, u Zagrebu se 2010. godine otvara Centar za palijativnu medicinu, medicinsku etiku i komunikacijske vještine (CEPAMET) Medicinskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, s ciljem okupljanja i educiranja svih kadrova koji sudjeluju u pružanju palijativne zdravstvene skrbi te mogućnošću dodatnog usavršavanja u specifičnim poljima palijativne skrbi temeljene na dokazima.

Posljednjih pet godina započinje organiziraniji razvoj palijativne skrbi, širenjem inicijative, usklađene prema Strateškom planu razvoja palijativne skrbi Republike Hrvatske, koji predstavlja temeljnu smjernicu za cijelu državu. Isto tako, daje se mogućnost svakoj županiji, da prema svojim potrebama i mogućnostima razvija odgovarajuće službe. Iako je u pružanju palijativne skrbi, zahvaljujući doprinosu mobilnih timova, zdravstvenih ustanova, civilnih društava, lokalne i regionalne samouprave, ali i pojedinaca, učinjeno mnogo, još ne postoji čvrsto strukturalno organizirana skrb o pacijentu s potrebama za njegom na kraju života i pomoći njihovim obiteljima.

U kojoj su mjeri i na koje načine navedene aktivnosti zaživjele u Hrvatskoj, i postoje li razlike između većih urbanih središta i manjih naselja, pokazat ćemo u rezultatima istraživanja među sudionicima palijativne skrbi u Gradu Zagrebu i Međimurskoj županiji.

2. Istraživanje stanja i perspektive palijativne skrbi u Gradu Zagrebu i Međimurskoj županiji

2.1. Ciljevi istraživanja

Glavni je cilj istraživanja ustanoviti trenutno stanje i perspektivu palijativne skrbi u Gradu Zagrebu te Međimurskoj županiji, na temelju stručne procjene i iskustava stručnjaka aktivnih u postojećim službama i udrugama palijativne skrbi. Specificirani ciljevi su dobiti uvid u funkcioniranje palijativne skrbi u županijama, vidjeti koji su obrasci i modeli funkcioniranja palijativne skrbi (zakoni, regulativa, dosadašnji razvoj), koje su institucije uključene u rad palijativne skrbi u županijama i kakva je uloga svake od njih, s kojim se poteškoćama u svakodnevnom radu susreću djelatnici koji rade u palijativ-

¹⁶ Isto.

¹⁷ »Terminalni pacijenti. Na snazi je novi sustav za palijativnu skrb«, *Liječnik.hr*, <http://lijechnik.hr/vijesti/palijativna-skrb/>. Pristup ostvaren 5. 3. 2019.

noj skrbi i koji su razlozi za postojanje tih poteškoća, te koje su dobre strane sustava palijativne skrbi i kakva je perspektiva razvoja palijativne skrbi u tim dvjema županijama.

2.2. Metoda, instrument, sudionici i provedba istraživanja

U empirijsko-istraživačkom dijelu prikupljanja podataka korištena je metoda intervjua, odnosno polustrukturirani intervju u kojem istraživač neposredno oblikuje sam proces intervjuiranja.

Pitanja se koncipiraju tako da se otvori prostor ispitaniku da izrazi svoje mišljenje, da se spontano izjašnjava o svojim stavovima, osjećajima i, općenito, razlozima svojeg ponašanja u vezi s problemom koji mu je predložen. Protokol ovdje služi kao vodič, odnosno baza na kojoj se temelji intervju, a intervjuistu je dopuštena sloboda pri postavljanju pitanja, kako bi se osiguralo detaljno istraživanje osobne priče svakog pojedinog ispitanika.¹⁸ Upitnik je konstruiran sukladno navedenoj metodi, a sadrži 20-27 pitanja, podijeljenih na 4 tematska bloka. Broj pitanja ovisi o prirodi službe koju se ispitivalo. Prvi blok čine uvodna pitanja koja se odnose na predstavljanje dotične službe, kao i na period rada u dotičnoj službi/udruzi centru. Potom slijede pitanja o radu službe/udruga/centra i o procjeni trenutnog stanja u njima. Sljedeći blok pitanja odnosi se na stručnu procjenu trenutnog stanja palijativne skrbi u gradu Zagrebu i Međimurskoj županiji, potom na procjenu trenutne kvalitete palijativne skrbi u dotičnoj službi/udruzi centru. U zaključnom bloku postavljena su pitanja o vizijama i ciljevima za budućnost, odnosno perspektivi rada u budućnosti. U istraživanju je korišten namjerni uzorak ili, u našem slučaju, uzorak stručnjaka zaposlenih u organizacijama koje sudjeluju u promicanju palijativne skrbi u Gradu Zagrebu i Međimurskoj županiji. Neprobabilistička narav uzorka i korištenje kvalitativne metodologije onemogućava izravno poopćavanje rezultata s uzorka na populaciju, uz poznatu razinu pogreške. U istraživanju je sudjelovalo ukupno 11 sudionika iz različitih organizacija koje su uključene u proces palijativne skrbi: iz Međimurske županije dva sudionika iz Županijske bolnice, jedan iz Doma zdravlja, jedan iz Centra za socijalnu skrb, jedan iz Županije i jedan iz Udruga civilnog društva u Međimurju, a iz Zagreba jedan sudionik iz Doma zdravlja Zapad, jedan iz bolnice u kojoj je formiran odjel za palijativnu skrb, dva iz Udruga civilnog društva te jedan iz Centra za koordinaciju palijativne skrbi Grada Zagreba. Većina sudionika iz Međimurja srednje su dobi i ženskog spola i već dugo rade s palijativnim pacijentima dok su sudionici iz Zagreba

¹⁸ Sarah KNOX, Alan W. BURKAR, »Qualitative research Interviews«, *Psychotherapy Research* 19 (2009) 4-5, 566-575. doi: 10.1080/10503300802702105.

ženskog spola i srednje dobi, a rade prosječno 20-ak godina u području palijativne skrbi.

Intervjui su provedeni u razdoblju od listopada 2016. do prosinca 2017. godine, na radnim mjestima sudionika, a trajali su u prosjeku 40 minuta. Prije početka provedbe intervjuja sudionicima je objašnjen cilj i svrha istraživanja te naglašena anonimnost podataka. Svi sudionici dali su informativni pristanak za sudjelovanje u istraživanju. Korišten je namjerni uzorak, na način da su istraživači kontaktirali osobe za koje je javno poznato da se bave palijativnom skrbi u svojem poslu.

Nakon provedbe intervjuja napravljeni su transkripti razgovora, a kvalitativnu analizu razgovora proveo je jedan analitičar.

3. Rezultati i rasprava

3.1. Zakonski okvir

Politika na području palijativne skrbi na državnoj razini određena je, prije svega, Nacionalnim programom razvoja palijativne skrbi. Najnoviji Nacionalni plan za razdoblje od 2017. do 2020. godine, donesen je u svibnju 2017.¹⁹ Palijativna skrb na državnoj i županijskoj razini regulirana je »Bijelom knjigom o standardima i normativima za hospicijsku i palijativnu skrb u Europi«, Strategijom razvoja palijativne skrbi u Međimurskoj županiji za razdoblje od 2017. do 2021., Zakonom o zdravstvenoj zaštiti (NN 150/08), Zakonom o zaštiti prava pacijenata (NN 169/04), Zakonom o kvaliteti zdravstvene zaštite (NN 124/11), Zakonom o liječništvu (NN 12/03 i 117/08), kao i Zakonom o sestrinstvu (NN 121/03, 117/08 i 57/11). Djelatnici u palijativi u obje županije ističu kako će rezultati intervjuja pokazati važnost okvira na državnoj razini za razvoj palijativne skrbi u županijama.²⁰

Sa stajališta kompetentnih sudionika ovog istraživanja, zakonski okvir pomaže, a ujedno i odmaže u radu s palijativnim bolesnicima. Sudionik 2: »Pomaže tako da je dosta široko postavljen okvir, pa je moguće biti kreativan i prilagoditi organizaciju potrebama, no s druge strane to je i otežavajući faktor jer iziskuje više kreativnosti i truda od strane lokalne zajednice (nije jasno zacrtano što i kako, na koji način i za koji novac).« Brojna literatura upućuje na to da politički i ekonomski aspekti reforme zdravstvene zaštite za-

¹⁹ Ministarstvo zdravstva Republike Hrvatske, *Nacionalni plan razvoja palijativne skrbi u Republici Hrvatskoj 2017.—2020.*, <https://zdravlje.gov.hr/pristup-informacijama/savjetovanja-sa-zainteresiranom-javnoscu-1475/otvorena-savjetovanja/nacrt-nacionalnog-programa-razvoja-palijativne-skrbi-u-republici-hrvatskoj-2017-2020/2895>. Pristup ostvaren 5. 3. 2019.

²⁰ Kako ćemo vidjeti u daljnjem tekstu, sudionici istraživanja naglašavali su važnost regulatornih okvira na državnoj razini za razvoj palijativne skrbi u Gradu Zagrebu i Međimurskoj županiji.

T. Štefan, I. Balabanić, M. Odorjan: *Stanje i perspektiva procesa implementacije...*

htijevaju pažljivije upravljanje, što naravno utječe na čitavu populaciju.²¹ Važno je napomenuti da Nacionalni plan razvoja palijativne skrbi stavlja naglasak na uključivanje svih sudionika, potrebnih u organizaciji i pružanju fizičke, psihosocijalne i duhovne skrbi za bolesnika i njegovu obitelj, ali i u edukaciji i podizanju svijesti naroda te važnosti lokalne zajednice i lokalne samouprave.²² Sudionici ističu važnost zakonskoga okvira, ali i društvenoga konteksta. Sudionik 5: »Zakonski je okvir stvarno dobar, ali nažalost, mi kao i u svim drugim sferama društvenoga života štekamo u realizaciji. Navode da bi se još mnogo toga trebalo definirati te da je financiranje ovdje jako važna stavka, posebice jer se radi o bolesnicima koji, nažalost, 'mnogo koštaju', a obitelj je financijski iscrpljena.« To je posebice došlo do izražaja u Međimurju, gdje se raspoložuje manjim financijskim resursima od Zagreba, a oni su od presudne važnosti.

3.2. Decentralizacija i supsidijarnost u području palijativne skrbi

Rezultati intervjua ukazuju na decentralizaciju, jednu od važnijih odrednica sustava palijativne skrbi u obje županije. U Hrvatskoj je praktična primjena decentralizacije zdravstvenog sustava započela 2001. godine, donošenjem zakonskih akata prema kojima se termin decentralizacije koristi uglavnom za alokaciju resursa, odnosno decentralizaciju sredstava.²³ Ipak, empirijska istraživanja²⁴ pokazuju da sama primjena zakonskih okvira o alokaciji resursa i odluka, nije dovoljna za efikasnije funkcioniranje zdravstvenog sustava. Potrebna je stalna edukacija, kao i ljudski resursi koji su spremni na dodatni angažman kako bi sustav funkcionirao u okviru lokalne sredine. Primjer takve funkcionalnosti možemo vidjeti kod palijativne skrbi Grada Zagreba, koju Sudionik 1 opisuje na sljedeći način: »Grad Zagreb je organizirao Posudionicu pomagala u sklopu Ustanove za zdravstvenu njegu u kući, te Centra za koordinaciju palijativne skrbi u okviru iste ustanove. U sklopu projekta 'Zagreb — zdravi grad' palijativna je skrb odabrana kao jedan od prioriteta, na

²¹ Morana BRKLJAČIĆ, Martina MAVRINAC, Iva SORTA-BILAJAC, Ivan BUNJEVAC, Tomislav ČENGIĆ, Vesna GOLUBOVIĆ, Alan ŠUSTIĆ, »An Increasing Older Population Dictates the Need to Organise Palliative Care and Establish Hospices«, *Collegium antropologicum* 33 (2009) 2, 474.

²² Usp. Nacionalni plan razvoja palijativne skrbi.

²³ Aleksandar DŽAKULA, »Centralizacija — decentralizacija zdravstvenog sustava«, *Javni diskurs. Izazovi suvremenog zdravstva*, Silvije Vuletić, ur., Zagreb, Medicinski fakultet, 2014., 67.

²⁴ Selma ŠOGORIĆ, Aleksandar DŽAKULA, Ozren POLAŠEK, Sonja GROZIĆ-ŽIVOLIĆ, Slobodan LANG, »Decentralizacija i kako je provesti — revolucijski ili evolucijski? Jačanje javnozdravstvenog i upravljačkog kapaciteta regionalne samouprave kao preduvjet za uspješno provođenje decentralizacije u Republici Hrvatskoj«, *Acta Med Croatica*, 64 (2010), 336.

temelju čega se organiziraju edukativne radionice te povezuju sudionici na području grada. Grad na natječajima za donacije izdvaja određena sredstva za financiranje projekata iz područja palijativne skrbi.« Dakle, sudionici se slažu u izjavama oko organizacije palijativne skrbi, smatrajući kako je za funkcioniranje kompletnog procesa potrebna suradnja i uključenost cijele zajednice (od stručnjaka do djece u školama). Stoga Sudionik 2 navodi: »Mislim da lokalna zajednica može puno doprinijeti boljom organizacijom te uključenosti svih koji mogu biti aktivni, od zdravstvenih i socijalnih službi, udruga i drugih sudionika koji se palijativom bave u profesionalnom smislu, preko udruga, škola i sl.«

Sudionik 3 o situaciji u Međimurskoj županiji kaže: »Dobra je povezanost s predstavnicima lokalne samouprave, gdje nam je puno općina darovalo ili pomagala ili sredstva za pomagala, te suradnja s Medicinskom školom u Čakovcu, znači edukativni sektor i mladi ljudi koje smo isto tako učili.« Ovdje je riječ o tome da se priznaju i jačaju kompetencije viših instanci prema onima nižim. Svaka nadređena ustanova, kao što je rečeno, mora pomagati nižim tijelima, ali ne smije ih prisvajati jer se radi o principu koji se odnosi, kako na socijalne strukture (institucije), tako i na individualno djelovanje, odnosno djelovanje pojedinaca koji su pokretači segmenata socijalnih struktura unutar kojih djeluju.

3.3. Pitanje resursa

Indikativno je da su rezultati intervjua pokazali znatna preklapanja u argumentaciji kada je riječ o pitanju resursa. Resursi koje su sudionici naveli, osvjetljavaju teškoće s kojima se susreću svakoga radnog dana. Za palijativnu skrb pitanje resursa predstavlja jednu od ključnih tema. Resursi u palijativu mogu biti financijski, strukturno-organizacijski, prostorno-infrastrukturni te, izrazito važno, obrazovni i mentalni, odnosno oni koji se odnose na radnu snagu. Stručnjaci upozoravaju na nedostatak ljudskih resursa, tvrdeći da ih je premalo za kvalitetan rad. Međutim, valja spomenuti da taj problem u županijama, posebice u Međimurju, nije dovoljno promatrati izolirano, na način da nema ljudi koji bi radili, jer je on usko povezan s pitanjem financija. »Trebalo zaposliti ljude, to je najveći problem, to i novac; novac je zaposleni čovjek«, smatra Sudionik 9.

Međimurje ima mnogo potencijala, a glavni problem su financije. Nema dovoljno sredstava kojima bi se financirali ljudi koji žele raditi, a takvih je mnogo. Kad bi se riješila financijska strana, situacija bi bila mnogo kvalitetnija i bolja nego što je danas. Važnost ljudskih resursa očituje se i u dimenziji prepoznavanja palijativnog pacijenta kojemu je potrebna pomoć, pri čemu se posebno ističu patronažna služba i socijalni radnici koji među prvim,

T. Štefan, I. Balabanić, M. Odorjan: *Stanje i perspektiva procesa implementacije...*

prema nekim sudionicima istraživanja, detektiraju palijativne pacijente. Da je pitanje ljudskih resursa zaista ključno u palijativnoj skrbi, navodi i Sudionik 5: »Još uvijek stvari funkcioniraju dosta dobro zahvaljujući entuzijazmu pojedina, međutim, to je na duge staze naprosto neodrživo.«

3.4. Umreženost službi i udruga te informiranost o njihovom radu

U ostvarivanju uspješne umreženosti važni su brojni sudionici, dakle, važan je interdisciplinarni tim. Sudionici su istaknuli da je potrebno veće uključivanje socijalnih radnika, a važna je i uloga duhovnika, psihologa i psihijatra. Vezano uz socijalni rad, Sudionik 6 iz Međimurja ističe: »Oni možda nisu toliko uključeni. Možda smo mi sami krivi što smo ih jednim dijelom isključili, mada oni uvijek prisustvuju sastancima. Zato što palijativna skrb nije samo zdravstvena usluga, to je onda i socijalna usluga.« Sudionik 3 iz Zagreba navodi: »Budući da se palijativna skrb u Zagrebu na svakoj razini razvijala u neko drugo vrijeme i na drukčiji način, onda smo mi putem dogovarali suradnju s primarnom zdravstvenom zaštitom; išlo se individualno kontaktirati liječnika kod svakog pacijenta. U Zagrebu (...) je jako puno liječnika, što je puno teže nego na nekom manjem području kao što je Međimurje. (...) Išli smo prema bolnicama koje su bile više otvorene prema razvoju palijativne skrbi, tako da smo s jednom bolnicom tijekom nekoliko godina malim koracima radili i edukaciju i povezivanje, a to su nam otežavale (...) česte promjene vodstva bolnice pa smo trebali sve ispočetka. Dakle, promjene na nacionalnoj i lokalnoj razini bile su te koje su štetile razvoju palijative.« Istaknuo je također da se uključenost socijalnih radnika sada mijenja i u Međimurju. Sudionik 8: »Palijativni pacijent treba multidisciplinarni pristup — od psihologa, psihijatra i anesteziologa — tako da tome treba posvetiti malo pažnje. Nedostatak je to što u Međimurju nema dovoljno psihologa, a oni su vrlo važna struka u svakoj udruzi koja se bavi ljudima.« Umreženost se, nadalje, u dosadašnjoj praksi pokazala uspješnom u suradnji specijalnih sudionika palijativne skrbi. Kao primjer navodimo važnu ulogu umreženosti između Posudionice pomagala, Mobilnoga palijativnog tima i ostalih sudionika. »Redovito surađujemo s mobilnim palijativnim timovima (DZ Centar i DZ Zapad) koji nas povezuju s obiteljima kojima je potreban volonter. Suradujemo i s Ustanovom za zdravstvenu njegu u kući Grada Zagreba, odnosno s Centrom za koordinaciju palijativne skrbi, koji nas također povezuju s obiteljima u potrebi. Suradujemo s bolnicama i palijativnim odjelima u procesu ostvarivanja hospitalizacije ili produženog liječenja za naše korisnike. Nadalje, suradujemo s ustanovama socijalne skrbi (Centri za socijalnu skrb, Domovi za starije i nemoćne osobe). Sa svim navedenim dionicima razmjenjujemo relevantne informacije o korisnicima, kako bismo im pomogli u ostva-

renju prava, usluga, te bilo koje vrste pomoći.« Demografski pokazatelji ukazuju na to da godišnje u Republici Hrvatskoj više od 15 000 ljudi umre kod svojih kuća (otprilike 30% umrlih). S obzirom na velik broj umrlih od zloćudnih bolesti, dolazimo do demografskih pokazatelja da svaka organizacija palijativne skrbi na razini primarne zdravstvene zaštite može obuhvatiti velik dio palijativnih bolesnika.²⁵

3.5. Planovi za budućnost

Kada je riječ o planovima za budućnost, potrebno je uzeti u obzir financijsku stranu, a to znači ukalkulirati financijsko planiranje za budućnost i osigurati više novca za kvalitetniji rad, posebice u Međimurju. Sudionik 9 ističe: »Što se tiče Zagreba, to je bogat grad i mislim da tu ima mjesta da se uloži u razvoj palijative, samo je pitanje koliko će opet nova garnitura i upravljačka struktura u Gradu Zagrebu, odnosno zdravstvo, to prepoznati i aktivno se pozabaviti tim problemom. Znači, mislim da tu novca ne nedostaje, samo ga treba konkretno usmjeriti i treba konačno definirati što se želi.« Iz ovog je vidljivo da Grad Zagreb zaista ima dostatna financijska sredstva za provedbu palijativne skrbi, međutim, na tome je potrebno još puno raditi kako bi sustav bolje funkcionirao, što potvrđuju i neka prijašnja istraživanja. Naime, studije u manjim ruralnim mjestima, poput onih u Međimurju, pokazuju drukčiju sliku razvoja. Za očekivati je da će u manjim mjestima u prvom planu doći do izražaja uloga obitelji u njezi oboljelog, umjesto institucionalnog smještaja, dok će naglasak na taj problem u urbanijim sredinama biti manji.²⁶

Potrebno je riješiti i pitanje ljudskih resursa, kao što navodi Sudionik 8: »Ako se ne poveća broj medicinskih djelatnika, neće biti perspektive. Znači, liječnik koji nema empatiju prema pacijentu, ne može se baviti liječenjem bola i ne može se baviti ni palijativom.«

4. Zaključak

Zbog sve većeg broja starijeg stanovništva, potrebe za palijativnom skrbi stalno rastu. Stoga je palijativna skrb nužna i od velike je važnosti za svaku županiju. Ono na čemu treba raditi jesu financijski i ljudski resursi. Veći financijski resursi doprinijeli bi motivaciji sudionika palijativne skrbi za još boljim radom, te osigurali stručnu pomoć sudionicima. Trebalo bi poraditi i na in-

²⁵ Morana Brkljačić et al., ur., *Palijativna medicina: temeljna načela i organizacija; klinički pristup terminalnom bolesniku; medicinska etika*, Zagreb, Rijeka, Markulin d.o.o., Sveučilište u Rijeci, Zaklada onkologija, 2013., 308-19, 42.

²⁶ M. BRKLJAČIĆ, et al., »An Increasing Older Population Dictates the Need to Organise Palliative Care and Establish Hospices«, 479.

T. Štefan, I. Balabanić, M. Odorjan: *Stanje i perspektiva procesa implementacije...*

terdisciplinarnom pristupu palijativnoj skrbi, te usustaviti suradnju svih sudionika, ne samo zdravstvenih djelatnika, već i psihologa, socijalnih radnika, duhovnika i sl. Navedeni intervjui pokazuju kako je interdisciplinarni pristup, kao rezultat uspješne umreženosti, jako važan jer: a) tako se ostvaruje bolja umreženost (uključuje se više drugih stručnjaka koji imaju kompetencije pomoći umirućima) i b) kvaliteta palijativne skrbi raste, a čovjek koji je u središtu, dobiva kvalitetniju skrb. Isto tako, treba raditi na većem uključivanju liječnika primarne zdravstvene zaštite u skrb za palijativne pacijente.

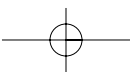
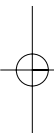
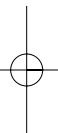
Važno je i dalje inzistirati na opsežnijoj i sustavnijoj edukaciji stručnjaka te, po mogućnosti, dio edukacije uvesti već u srednje škole, posebice u dodiplomsku i diplomsku nastavu na studiju sestrinstva. Postoji potreba za jačanjem interdisciplinarnе suradnje, povećanjem bolničkih kapaciteta za palijativnu skrb i specijalističke službe te većim uključivanjem civilnoga društva, posebice volontera. U radu je prikazano stanje i perspektiva u Međimurskoj županiji i Gradu Zagrebu. Uspostava sustava palijativne skrbi predstavlja jedan od prioriteta zdravstvenog sustava Republike Hrvatske i sastavni je dio Nacionalne strategije razvoja zdravstva 2012.—2020.²⁷ Zbog toga bi svakako bilo korisno u budućim istraživanjima vidjeti u kojoj se mjeri i kroz koje obrasce apstrahirani problemi i prednosti u organizaciji sustava palijativne skrbi mogu primijeniti i na druga područja Republike Hrvatske.

Tina Štefan, Ivan Balabanić, Maja Odorjan
**Conditions and Perspectives of the Palliative Care
 Implementation Process in the City of Zagreb and
 Međimurje County**

This paper questions, based on two examples — the City of Zagreb and Međimurje County — current state of affairs and perspective of the palliative care implementation process in the Croatian society. Interviews as a research methodology were conducted on specific population — participants who received palliative care. Based on the theoretical and empirical research, current state of palliative care and perspectives of its development were analyzed for the City of Zagreb and Međimurje County. Based on the research participants opinions, it is concluded that official service offices are well networked, but they require additional support. Current legislative framework on the Croatian national level provides good directions towards further development and planning of the palliative care.

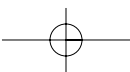
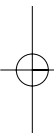
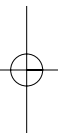
Keywords: palliative care, the City of Zagreb, the Međimurje County, health-care system, regulatory framework

²⁷ Isto.

PROJEKT

PRIKAZI

***Cleuna*, Časopis Franjevačkoga muzeja i galerije Gorica — Livno**, god. II., br. 2(2017), ISSN: 2303-5501 Ur. Dražena Džeko, Livno 2017, 351 str.

U kolovozu 2017. izašao je iz tiska novi, drugi broj časopisa *Cleuna*, u izdanju Franjevačkog muzeja i galerije Gorica u Livnu. Časopis je široj javnosti predstavljen 4. kolovoza 2017. u Livnu, a 6. listopada u Zagrebu. Objavljen u prepoznatljivom formatu, s visokom kvalitetom grafičke obrade fotografija i priloga, časopis sadrži ukupno 15 radova, od čega čak 6 izvornih znanstvenih radova, zatim 1 prethodno priopćenje, 4 pregledna i 4 stručna rada. Raspon odabranih tema je širok te obuhvaća radove s područja arheologije, etnologije, povijesti, povijesti umjetnosti, bibliotekarstva i konzervatorske struke. Radovi su pisani na službenim jezicima Bosne i Hercegovine (bosanski, hrvatski, srpski), a sadržavaju i opširnije sažetke na engleskom ili francuskom jeziku

U prvom radu, *Bregovi nad Bakarama, naselje starčevačke kulture u sjevernoj Bosni*, autori ALEKSANDAR JAŠAREVIĆ i ANA ĐURIČIĆ objavljuju rezultate arheoloških iskopavanja na ranoneolitičkom lokalitetu starčevačke kulture Bregovi nad Bakarama kod Bosanskog Broda. Riječ je o osobito značajnom položaju s obzirom na činjenicu da je to tek četvrti lokalitet starčevačke kulture na tlu Bosne i Hercegovine. Nalazište je smješteno u tzv. prijelaznoj zoni između neolitika na istočnoj jadranskoj obali i kontinentalnog neolitika Balkana, te uz naselja Obre I i Gornja Tuzla, svjedoči o složenom procesu neolitizacije u Bosni. Vre-

menski pripada zreloj fazi razvoja starčevačke kulture. Autori ukazuju na važnost same pozicije lokaliteta u odnosu na srodna nalazišta s druge strane Save, koja pružaju bolju sliku o razvoju zemljoradničkih zajednica. Objavljeni rad upotpunjuje dosadašnje spoznaje o razdoblju mlađeg kamenog doba na području Bosne.

Slijedi rad *Nepublicirani antički nalazi sa lokaliteta Čipuljici kod Bugojna*, autora ADNANA BUSULADŽIĆA, koji prvi put objavljuje nekoliko predmeta (fibule, prsten, predica) što potječu s prostora dosad nažalost nepublicirane velike srednjovjekovne nekropole, smještene uz ostatke kasnoantičke (ranokršćanske) bazilike u Čipuljicima kraj Bugojna. Premda su spomenuti predmeti slučajni nalazi neutvrđenog izvornog arheološkog konteksta, ipak ukazuju na postojanje dosad nepoznatog rimskog sloja na lokalitetu. Autor pretpostavlja da je riječ o rimskom sepulkralnom ili sakralnom objektu koji je prethodio kasnoantičkoj građevini i srednjovjekovnom groblju. Uzimajući u obzir rezultate detaljne tipološke i kronološke analize predloženog materijala, autor ispravno ukazuje na paralele i srodne nalaze na prostoru rimske Dalmacije i susjednih provincija, ali i na širem prostoru Carstva. Kako sam ističe, fibule koje su bile predmetom obrade, upravo se kronološki uklapaju u karakter i rimsku prisutnost na lokalitetu Čipuljici kod Bugojna, te rječito govore da je područje bilo naseljeno od samih početaka rimske vladavine. Na lokaciji sadašnjeg naselja najvjerojatnije je bio nekakav rimski sepulkralni sadržaj, na što se nadovezala kasnija izgradnja kršćan-

ske bazilike i naposljetku srednjovjekovna nekropola. Time se potvrđuje kontinuitet naseljenosti navedenog prostora u dužem vremenskom razdoblju. Provedenu analizu i zaključke podupire i datacija u razdoblje od kraja 1. st. stare ere do 4. st. nove ere.

Sljedeći rad, *Nalazi antičke keramike sa Kastela i Haništa u Banja Luci*, potpisuje MILKA ĐUKIĆ. Autorica uzima u razmatranje nalaze keramike s lokaliteta Kastel i Hanište na području Banja Luke, koji datiraju u rasponu od 1. do 4. stoljeća. Na području Kastela vjerojatno se nalazilo i prvo rimsko naselje *Castra*, osnovano u 1. stoljeću, a Banja Lukom je prolazila i jedna od najznačajnijih rimskih prometnica, cesta *Salona — Servicij*, koja je spajala središte provincije Dalmacije s panonskim prostorom. Keramički ulomci s Kastela i Haništa uklapaju se u sliku dosadašnjih srodnih nalaza s prostora sjeverne Bosne, pa se može konstatirati da je riječ o keramici lokalnog karaktera, dok je broj importiranih proizvoda neznatan. Autorica nas upoznaje s tehnikom izrade, načinom pečenja i vrstama sirovine, korištenim u proizvodnji posuđa. Datacija razmatranog materijala bazirana je na stratigrafiji nalazišta, ali i na analogijama na italjskom i panonskom prostoru. Rad je popraćen opsežnim katalogom u kojem se obrađuje, tipološki definira i kronološki vrednuje ukupno 106 keramičkih ulomaka.

U radu MARIJE MARIĆ-BAKOVIĆ, s naslovom *Arheološko-etnološka i povijesno-umjetnička studija o razvitku livanjskih dvodijelnih spona*, u arheološkom, povijesno umjetničkom i etnografskom smislu raspravlja se o dvodijelnim vrsta-

ma spona i njihovom razvoju tijekom raznih kulturno povijesnih razdoblja. Najstariji primjerci ove vrste spona sežu u kasni srednji vijek, što potvrđuju dobro datirani arheološki nalazi koji ih smještaju u 14. ili najkasnije u 15. stoljeće. Oblikovane u kasnogotičkom umjetničkom stilu, spona imaju izvorište u zlatarskim radionicama s područja današnje srednje Dalmacije, a pripadaju nošnji dinarskog kulturnog područja. Njihov razvoj može se pratiti sve do početka 20. stoljeća, kada se javljaju kao dio livanjske narodne nošnje. Najčešće su izrađene od srebra ili pozlaćenog srebra, u visokoj tehnici filigrana i granulacije. Velika učestalost nalaza upućuje na tradiciju njihove izradbe na području Livanjskog polja. Spone kasnogotičkog oblika jedinstvena su pojava, a kasna gotika koja je u 15. st. u punom procvatu u Bosni, zadržala se i u doba osmanske vlasti te se i dalje razvijala na osobit način.

Livanjski pijetlovi, Ostatci kulta pijetla u livanjskome kraju, naslov je rada MIRANA PALČOKA. Uzimajući u razmatranje pet raznovrsnih prikaza pijetlova, autor ukazuje na ostatak kulta pijetlova na livanjskom području. Riječ je o prikazima koji sežu od razdoblja ranog kršćanstva pa sve do današnjeg vremena. Najstariji prikaz na ulomku pluteja ranokršćanske crkve upozorava vjernike na budnost i spremnost na Spasiteljev dolazak. Pijetao na srednjovjekovnome grobnom stečku čuvar je i voditelj mrtvih duša ka Spasitelju, dok suvremeni prikazi postavljeni na krovu čuvaju kuću od vatre, groma i požara, a ukućane od svakog zla. Autor zaključuje kako je u svim doživljajima pijetla zajednička njegova veza

sa smrću i ponovnim životom, kao i zaštitnički stav prema pojedincu ili zajednici. U poganskim kultovima pijetao ima božanske osobine, a u kršćanstvu dobiva proročku osobinu i postaje navjesticatelj Kristova povratka.

RUŽICA BARIŠIĆ (*Iz fundusa stare knjižnice Franjevačkoga samostana sv. Petra i Pavla na Gorici u Livnu, II: Aurelije Augustin, [Sabrana djela] 1550.—1552. godine*) donosi detaljan opis značajnog dijela iz fundusa stare knjižnice franjevačkog samostana. Riječ je o sabranim djelima Aurelija Augustina, otisnutima između 1550. i 1552. godine u venecijanskoj tiskari *Ad signum Spei*. Djela sadržavaju 10 svezaka na latinskome jeziku, s brojnim citatima na grčkom jeziku i pismu, a uvezana su u šest knjiga. Izdanje prati indeks koji je opsežniji i bogatiji od poznatijeg bazelskoga. Sudeći po napomenama, pojedini dijelovi mogli bi pripadati redakciji Erazma Rotterdamskog, dok je komentare djela *O državi božjoj* napisao čuveni španjolski humanist i teolog Juan Luis Vives. Djela nemaju originalni uvez već onaj koji je vjerojatno nastao kasnijih godina, a kada i kako su dospjela u knjižnicu na Gorici, nije poznato. Uzimajući u obzir da je riječ o starim i rijetkim knjigama, autorica je smatrala potrebnim da ih detaljno opiše, kako bi ih se moglo razlikovati od drugih izdanja istoga djela. Posebnu pažnju posvećuje prenošenju temeljnih podataka u skupinama stvarnog naslova i impresuma te materijalnog opisa, kao i opsegu objavljenog djela s vanjskim obilježjima i svim oštećenjima, ravnajući se prema suvremenim propisima knjižnične struke, poglavito međunarodnog stan-

darda bibliografskog opisa starih omeđenih publikacija.

U radu *Privredna oaza banjalučkih Trapista (1869/78-1941)*, BRATISLAV TEINović donosi zanimljiv pregled privredne djelatnosti trapističkih redovnika u Banja Luci. Njihova razgranata aktivnost na gospodarskom planu može se pratiti od 1869., kada je utemeljen samostan i trapistička zajednica Marija Zvijezda. Autor donosi iscrpan prikaz gospodarskih djelatnosti zajednice i postignutih rezultata koji su bili i ostali bez sličnog primjera u svom vremenu. U razdoblju od 1869. pa sve do posljednjih godina Kraljevine Jugoslavije, djelatnost ove zajednice bila je u usponu. Nakon toga zapada u složene i zavisničke odnose, da bi tijekom razdoblja NDH i u prvim godinama socijalističke Jugoslavije bila potpuno marginalizirana.

U radu naslovljenom *Livnoer Arbeit*, DAMIR TADIĆ iscrpno se bavi razvojem umjetničkog obrta poznatog pod nazivom livanjski vez. Riječ je o livanjskom vezu u drvu koji je dio kulturne baštine Livna, a proizvodi toga umjetničkog obrta bili su poznati diljem Europe pod njemačkom inačicom *Livnoer Arbeit*. Na osnovi niza podataka, autentičnih svjedočanstava i dosad neobjavljenih izvora, u radu se razmatra početak i razvoj toga obrta sve do njegova gašenja. Početci obrta sežu u šezdesete godine 19. stoljeća, kada se pojavljuje na kundacima pušaka albanskih vojnika, koji su bili dio elitnih vezirovih odreda. Zauzećem Bosne u Livno dolaze austrougarski časnici koji ubrzo uočavaju vrijednost livanjskog veza te postaju njegovi najbolji kupci, a to je doprinijelo i njegovu širenju na eu-

ropskom tržištu. Autor detaljno iznosi podatke o pojedinim radionicama i njihovim voditeljima, te o šegrtima i kalfama koji su u njima radili, a potom o međunarodnim izložbama i priznanjima koja su ti specifični eksponati bosansko-hercegovačkog umjetničkog obrta dobili zbog svojih egzotičnih formi i orijentalizma, atraktivnog široj austrougarskoj i europskoj publici. Krajem 19. st., a osobito u razdoblju nakon Prvoga svjetskog rata, potražnja za livanjskim vezom se smanjuje. U to doba u Livnu donekle uspješno posluje Mamićeva radionica. No njezino poslovanje prekinuto je izbijanjem Drugoga svjetskog rata, kada je vlasnik izbjegao iz Livna u Zagreb. Radionica livanjskog veza u Zagrebu solidno je poslovala sve do 1959. godine. U posljednjem poglavlju teksta autor nas upoznaje s tehnologijom i estetikom inkrustatorskoga veza.

Tema rada JELE DUVNJAK, *(Ne)redovito sklapanje braka u livanjskome kraju*, je običaj sklapanja braka dogovorenim i prividnom otmicom (tzv. umicanjem) u razdoblju od kraja 19. do sredine 20. st., s osvrtom na suvremeno razdoblje. Autorica u tekstu, uza stručnu literaturu, koristi i terensku građu prikupljenu izravnim intervjuiranjem. Sam običaj umicanja stavlja u širi europski kontekst, a uzima u razmatranje i stavove Crkve i različite stavove društvene zajednice o ovom običaju. Pojava umicanja djevojaka, kao tradicionalnog neredovitog oblika sklapanja braka, vezuje se uz patrijarhalni ustroj obitelji. Iako je prvotni razlog ovoj pojavi bilo protivljenje djevočinah roditelja, taj običaj kasnije ulazi u modu, pa se umiču i one koje su

se smjele udati za svoga momka. Tome se žestoko protivila Crkva, pa je umicanje djevojke bio sramotan čin, više zbog osude župnika nego zbog same zajednice. Iako sredinom 20. st. polako nestaje društveni okvir u kojem je ovaj običaj nastao i razvijao se, umicanje se javlja i pola stoljeća kasnije, a bilježi se i u 90-im godinama, kao ostatak starije tradicije. No to se više ne događa zbog roditeljskih zabrana već prerasta u zabavni čin.

JOSIP GELO (*Konzervatorsko-restauratorski radovi na zvoncima i zapadnom pročelju crkve sv. Petra i Pavla na Gorici u Livnu*) izvještava nas o konzervatorskim radovima na zvoncima i zapadnom pročelju crkve sv. Petra i Pavla na Gorici u Livnu. Na početku ukratko iznosi historijat same crkve, koja spada među prve sakralne objekte u Bosni i Hercegovini, za koje se u vrijeme otomanske okupacije dobilo dopuštenje za gradnju. Radovi na gradnji crkve trajali su od 1854. do 1906. godine. Gradilo se prema nacrtima splitskog arhitekta Franje Moisea, koje je 1903. nadopunio Josip Vancaš. Autor potom daje uvid u zatečeno stanje i vrste oštećenja te provedena konzervatorsko-restauratorska istraživanja i izradu elaborata koji su prethodili samom zahvatu na građevini. Na kraju je detaljno opisan sam zahvat i postupci koji su se tijekom njega vršili, kao i uporabljeni materijali, sredstva i metode primijenjeni tijekom sanacije.

SUZANA DAMIANI autorica je teksta *Konzervatorsko-restauratorski radovi na zidnome osliku samostanske crkve sv. Petra i Pavla na Gorici*. Ona izvještava o konzervatorsko-restauratorskim radovima na zidnome osliku, koji su se izvodi-

li tijekom ljetnih mjeseci u razdoblju od 2002. do 2013. godine. Najprije donosi podatke o samome zidnom osliku, koji je nastao na temelju projekta izgleda unutrašnjosti crkve i njezine dekoracije, koje je osmislio arhitekt Josip Vancaš. Crkvu su oslikali zagrebački slikari Marko i Otto Antonini. Autorica potom ukazuje na stanje zidnih slika prije konzervatorsko-restauratorskih radova, koje su zbog izloženosti različitim nepovoljnim uvjetima bile oštećene, što je uzrokovalo osipanje žbuke i slikanoga sloja, te stvaranje naslaga soli i prljavštine. Konzervatorsko-restauratorski radovi sastojali su se od osnovnih postupaka čišćenja i desalinizacije, učvršćivanja žbuke i slikanoga sloja, injektiranja delaminacija i kaverni, odstranjivanja propale i trusne žbuke, rekonstrukcije dekorativnoga oslika i retuša te reintegracije slikanoga sloja. Tijekom istraživanja vezanih uz oslik crkve, otkriveno je da je nekoliko većih kompozicija radeno po uzoru na grafike francuskog grafičara, slikara i kipara Gustava Dorea.

ŽELJKA MARKOV, u radu *Darovana zbirka suvremene hrvatske grafike iz Zbirke Biškupić (Formiranje suvremene grafičke zbirke u Franjevačkom muzeju i galeriji Gorica — Livno)*, donosi pregled i osvrt na odabrane grafičke listove iz bogate umjetničke zbirke Bože Biškupića, nekadašnjeg ministra kulture Republike Hrvatske, darovane Franjevačkom samostanu Gorica u Livnu, u prigodi ulaska hrvatske u Europsku uniju 2013. godine. Prije ove donacije muzejsko-galerijski fundus sadržavao je 65 grafičkih listova, a nakon donacija Biškupića i fra Joze Vrdoljaka oformljena je suvremena

grafička zbirka koja trenutno obuhvaća 616 grafičkih listova. Od 2013. do 2015. godine pristizale su i nove donacije iz Zbirke Biškupić. Riječ je o djelima renomiranih autora (popis je zaista dug, a među autorima su E. Murtić, J. Kožarić, M. Šutej, V. Jordan, Z. Keser, N. Kavurić-Kurtović, N. Koydl, D. Babić i brojni drugi). Darovana kolekcija suvremene hrvatske grafike iz Zbirke Biškupić daje sažet presjek i omogućava uvid u kontinuiranu putanju razvoja hrvatskoga grafičkog medija od prije sedamdeset godina do danas. Kolekcija je sadržajan rezime hrvatskoga likovnog stvaralaštva u kojem se kroz individualne umjetničke prizme zrcale osobna, društvena, kulturno-loška i politička svakodnevnica suvremenoga doba, a prikazuje svu raznolikost i domete suvremene hrvatske grafike 20. i 21. stoljeća.

TOMISLAV PERKOVIĆ potpisuje rad *Odjeci Morejskoga rata 1684.-1699. u livanjskome kraju i njegove posljedice za katolički puk*. U razmatranje uzima nekoliko epizoda velikoga Morejskog rata u Dalmaciji, ukazujući na njegove posljedice za katoličko stanovništvo livanjskoga kraja. U uvodnome dijelu iznose se okolnosti koje su prethodile Morejskom ratu te se daje šira slika onovremenih prilika. Prvi dio teksta obrađuje poraz Turaka ispred Beča i početak rata u Kliškom sandžaku, te donosi popis starosjedilačkih livanjskih prezimena. Potom se, na osnovi brojnih povijesnih i arhivskih izvora, detaljno prati daljnji tijek rata na području Dalmacije i Bosne, osobito bitke oko Livna, te nastavak preseeljavanja starosjedilačkog katoličkog stanovništva. Nakon bitke za Sinj i potpisi-

vanja mira u Srijemskim Karlovcima 1699. godine, uspostavljeno je razgraničenje; tzv. Linija Grimani razdvojila je starosjedilačko, prije svega katoličko stanovništvo. Livanjski kraj koji je ostao u neposrednom susjedstvu granice, najviše je izgubio u demografskom smislu. Brojne muslimanske obitelji iz oslobođenih dalmatinskih područja pristigle su u livanjski kraj, a katoličko stanovništvo, uz izuzetak nekoliko starosjedilačkih obitelji, napustilo je svoje domove. Godine 1704. misionar splitske crkve, don Mate Bakotić, pohodi livanjski kraj i zatiče samo jednu polusrušenu crkvu (Rapovine) te oko 400 katolika. Zahvaljujući dosad neobjavljenim arhivskim izvorima, u radu se donosi sasvim nov pogled na poimanje cjelokupne livanjske povijesti iz razdoblja osmanske vladavine, poglavito one etnodemografske.

ANĐELKO BARUN (*Djelovanje franjevacu na livanjskom samostanskom području do 1860. godine*) u svom se tekstu bavi pastoralnim djelovanjem franjevacu na livanjskome samostanskom području, od osnivanja prvog samostana u Bistrici početkom 14. stoljeća, do osnivanja samostana na Gorici u Livnu 1860. Djelovanje franjevacu na livanjskome samostanskom području autor dijeli na četiri razdoblja, a detaljno se pozabavio s prva tri. Prvo razdoblje je ono bistričkog samostanskoga područja, kada u livanjski kraj pristižu prvi franjevci iz Slavonije. Arheološki otkriveni ostaci samostana sv. Ive na Bistrici, upućuju na moćnog donatora; pretpostavlja se da su to bili knezovi Šubići. Samostan prestaje biti u funkciji u doba osmanske vlasti, a nije poznato kada je definitivno napušten ili

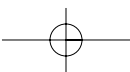
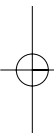
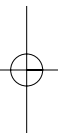
postradao. U drugom razdoblju livanjsko se područje nalazi u ramskom distriktu, odnosno, nakon nestanka bistričkog samostana franjevačka župa Livno pripala je najbližem samostanu u Rami. Samostan u Rami zapaljen je za Bečkoga rata 1687. godine, kada ramski franjevci odlaze u Sinj, a 1700. bivše ramsko samostansko područje dodijeljeno je samostanu u Fojnici, koji sa svojim područjem djeluje kao kustodija. U trećem razdoblju livanjsko je područje u sastavu fojničke kustodije. U tom periodu, godine 1708., župu Livno poslužuju samo dvojica svećenika. Kapelice su građene od pletenog pruća, a svećenici su, da bi udovoljili potrebama vjernika, bili stalno u pokretu. Povoljnije razdoblje nastupa uspostavom Apostolskog vikarijata u Bosni i Hercegovini, kada livanjski kraj prekida stoljetne crkvene veze sa Splitском nadbiskupijom. Kroza sva ta razdoblja franjevci su se na livanjskome području ponajprije posvećivali evangelizaciji. Kao i u drugim krajevima današnje Bosne i Hercegovine, u doba osmanske vlasti, pa tako i u livanjskome kraju, franjevci ostaju i preuzimaju župni pastoral proširujući horizont svog djelovanja kao nositelji kulture, politički zastupnici i socijalni radnici, a bave se i znanošću, umjetnošću i liječenjem te drugim poslovima.

U posljednjem radu, *Tragovi, časopis za kulturu i društvena pitanja Bibliografija 1983.—1985.*, RUŽICA BARIŠIĆ donosi bibliografiju časopisa *Tragovi*, koji je pokrenut kao godišnjak 1983. godine, ali je ugašen 1985., nakon izlaska samo tri broja. Časopis je obrađivao arheološke, etnološke, povijesne i kulturno-društve-

ne teme, a njegovi suradnici bili su livanjski liječnici, književnici, političari, povjesničari, profesori, umjetnici te istaknuti znanstvenici i povjesničari iz drugih krajeva onodobne Jugoslavije. Časopis je izlazio u izdanju Opštinske zajednice kulture Livno, a tiskan je u Sarajevu, Livnu i Banja Luci.

Ovaj broj *Cleune* sadržava i *Imensko-predmetno i pojmovno kazalo*, što je osobito važno jer omogućava lakše snalaženje i nudi dodatna objašnjenja. Širok raspon obrađenih tema, kao i multidisciplinarni i interdisciplinarni pristup, zainteresirat će velik broj čitatelja za iščitavanje predočenog broja časopisa, a pojedine među njima možda potakne na daljnja istraživanja. Na kraju treba čestitati i uredništvu časopisa (osobito izvršnoj urednici Mariji Marić Baković) na kvaliteti odabranih radova i zaželjeti im daljnji uspjeh u radu te kontinuiranost u izlaženju.

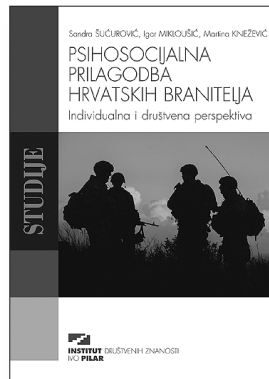
Maja Petrinc

NOVA IZDANJA INSTITUTA PILAR — 2017.

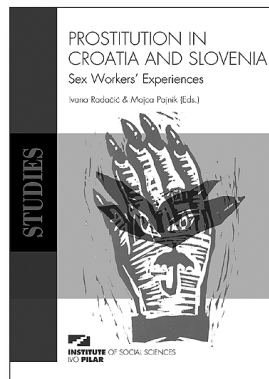
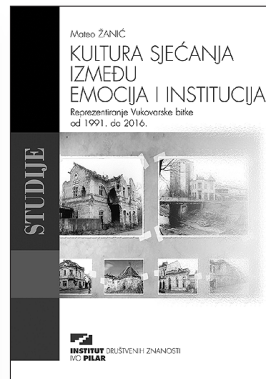
Sandra Šučurović, Igor Mikloušić,
Martina Knežević
PSIHOSOCIJALNA PRILAGODBA
HRVATSKIH BRANITELJA
Individualna i društvena perspektiva

Biblioteka *Studije*, knjiga 34
Institut društvenih znanosti Ivo Pilar
Zagreb, 2017., str. 154
ISBN 978-953-7964-57-3

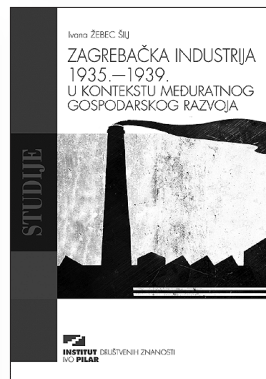

Mateo Žanić
KULTURA SJEĆANJA IZMEĐU
EMOCIJA I INSTITUCIJA
Reprezentiranje Vukovarske bitke

Biblioteka *Studije*, knjiga 35
Institut društvenih znanosti Ivo Pilar
Zagreb, 2017., str. 256
ISBN 978-953-7964-42-9

PROSTITUTION IN
CROATIA AND SLOVENIA
I. Radačić, M. Pajnik (ur.)
Biblioteka *Studije*, knjiga 36
Institut društvenih znanosti Ivo Pilar,
Peace Institute
Zagreb, 2017., str. 196
ISBN 978-953-7964-56-6

Ivana Žebec Šilj
ZAGREBAČKA INDUSTRIJA
1935.—1939.
U KONTEKSTU MEĐURATNOG
GOSPODARSKOG RAZVOJA
Biblioteka *Studije*, knjiga 37
Institut društvenih znanosti Ivo Pilar
Zagreb, 2017., str. 342
ISBN 978-953-7964-41-2

Upute suradnicima

Autori zadržavaju autorsko pravo za članke objavljene u Časopisu PILAR, no daju Časopisu pravo prvog objavljivanja. Radove koji su prihvaćeni za objavu (ili već objavljene u Časopisu) autor smije objaviti u drugim publikacijama samo uz dopuštenje uredništva, uz naznaku o njihovu objavljivanju u Časopisu.

Radovi se dostavljaju u elektroničkom obliku. Uz naslov rada treba navesti ime, prezime i titulu autora, naziv i adresu ustanove u kojoj radi odnosno kućnu adresu, broj telefona i e-mail adresu.

Radovi podliježu dvostrukom anonimnom recenzentskom postupku i razvrstavaju se u sljedeće kategorije:

1. **Izvorni znanstveni rad.** Rad se odlikuje izvornošću zaključaka ili iznosi neobjavljene izvorne rezultate znanstveno koncipiranog i provedenog istraživanja.
2. **Pregledni rad.** Rad sadržava temeljit i obuhvatan kritički pregled određene problematike, no bez istaknutije izvornosti rezultata.
3. **Prethodno priopćenje.** Rad sadržava prve rezultate istraživanja u tijeku, koji zbog aktualnosti zahtijevaju brzo objavljivanje, no bez razine obuhvatnosti i utemeljenosti.
4. **Stručni rad.** Sadržava znanja i iskustva relevantna za određenu struku ali nema obilježja znanstvenosti.

Preporučujemo opseg rada do jednog odnosno jednog i pol autorskog arka (cca 30.000 znakova). Radu se prilaže uvodni nacrtak od najviše desetak redaka, popis do pet ključnih riječi te sažetak do jedne kartice. Prikazi knjiga, osvrti i recenzije ne smiju biti dulji od 5 kartica. Poželjni su prijedlozi za ilustriranje tekstova.

Uredništvo pridržava pravo prilagodbe rada općim pravilima uređivanja Časopisa i hrvatskome standardnom jeziku odnosno, za međunarodno izdanje, odgovarajućem drugom jeziku.

Uz tekst se navode bilješke kojima se tekst dopunjuje te daju podatci o korištenoj literaturi, jer se ona ne objavljuje zasebno. Pri tome treba navesti autora, naziv djela, nakladnika, mjesto i godinu izdanja te, u pravilu, broj stranice na koju se upućuje.